

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ КИМЁ-ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ
«МЕНЕЖМЕНТ ВА КАСБ ТАЪЛИМИ» ФАКУЛЬТЕТИ
«САНОАТ МАРКЕТИНГИ» кафедраси

Тасдиклайман
ТошКТИ укув ишлари
буйича ректор муовини
доц.Исмаилова Л.А.

«_____»_____2005й

«МАКРОИКТИСОДИЁТ»
фани буйича

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

ТОШКЕНТ – 2005 й.

КИРИШ.

Ушбу маъруза матнларида мамлакат иктисодиётини макроиктисодий жihatдан ривожлантиришнинг моxияти, унинг таркибий қисми, ривожлантириш босқичлари ва уларни ташкил этиш билан боғлиқ масалалар ёритилган. Чунки, республика иктисодиётининг бозор муносабатларига утиш билан боғлиқ булган туб узғаришлари янгича бошқариш услубларини, унга мос равишда эса бозор иктисодиёти амал қилишнинг ва давлат томонидан узгача раҳбарларни талаб этади. Булар чуқур ва қуп қиррали билимларга эга булган, яхши мушоҳада ва мулоҳаза қилиб қарорлар қабул қилишга қодир булган уз ишининг мутахассислари булиши шарт. Айниқса макроиктисодиёт ута мураккаб ва уз навбатида нозик булган соҳада банд булган амалиётчиларга жуда юқори талаблар қуйилади. Барча мавжуд булган ресурслардан оптимал фойдаланиш, ҳамда иктисодий усиш учун зарур буган шарт-шароитларда муваффақият билан таъминлаш учун иктисодчи макроиктисодий жараёнларни таҳлил қила билиши, иктисодиётнинг узига хос хусусиятларини яхши билиши, иктисодий жihatдан турли ҳулосалар чиқара олиши ҳамда бу ҳулосаларнинг тугри ва асосланган эканини исботлаб бера олиши қерак. Бундай мутахассислар тайёрлашда “макроиктисодиёт” курсини уқиш муҳим роль ўйнайди. Курсни урганиш макроиктисодий жараёнларнинг илмий асосларини ҳамда илгор мамлакатлардаги бу жараёнларни тартибга солиш амалиёт ва тупланган бой тажрибани узлаштириш имконини беради. Республика иктисодиёти янгича муносабатларга утиш босқичида турган шароитда бу масалалар айниқса аҳамиятлидир. Чунки бозор иктисодиёти олдинги тизимдан нафакат принцип жihatдан фарқ қилувчи хужалиқ модели, балки уз ахлоқ талабларига эга булган бошқа бир фалсафа ҳамдир.

“Макроиктисодиёт” укув фани сифатида бошқа иктисодий фанлар, айниқса “микроиктисодиёт” билан чамбарчас боғланган. Чунки уларнинг барчаси учун иктисодиёт ягона тадқиқот объекти булиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам ушбу маъруза матнлари “иктисодиёт” таълим йуналиши буйича уқийдиган талабаларга мулжалланган.

Матн ТДИУ, Макроиктисодиёт кафедрасининг «Макроиктисодиёт» фани буйича маърузалар матни асосида ёзилган.

1- Мавзу: Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг ахамияти.

1.1. Макроиктисодиёт ва микроиктисодиёт тушунчаси.

1.2. Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг бошка иктисод фанлари билан алокалари.

1.3. Ресурслар, махсулотлар, даромадлар ва харажатларнинг доиравий айланиши.

1.4. Очик ва ёпик иктисодиёт тушунчаси.

1.1. Макроиктисодиёт ва микроиктисодиёт тушунчаси.

Жамиятнинг барча иктисодий ва ижтимоий фаолиятларини урганиш ва юритишда фундаментал муаммога дуч келамиз. Бу муаммо аввало бор табиат бизга инъом этган ресурсларнинг чегараланганлигидир. Демак, инсоният хоҳлаганича ресурслар имкониятига эга эмас. Шунинг учун биз инсоният фаолияти учун моддий неъматлар яратиш жараёнларини урганиб чиқишимиз керак. Бу эса уз навбатида иктисодиётни урганиш демакдир. Чунки, иктисод-грекча суз бўлиб уй хужалигини юритиш санъати демакдир. Эндиликда ушбу фан уй хужалигини юритиш эмас, балки ҳудудлар, мамлакатлар ва жаҳон хужалигини юритиш санъати билан шугулланмоқда. Бунинг исботи сифатида ишлаб чиқариш соҳаларида ташкил этилаётган корхоналар, фирмалар, корпорациялар, кушма корхоналар ва фирмалар каби куплаб мисолларни келтиришимиз мумкин.

Иктисодиёт кенг ва чуқур маъноли муаммоларни урганади. Лекин иктисодчилар урганадиган муаммолар ва ҳал қиладиган вазифаларни қисқача қуйидагича таърифлаш мумкин: Биринчидан, инсон чегараланган имкониятлар даражасида яшайди. Инсоннинг аклий ва жисмоний имкониятлари, вақт, маблағ ва барча ресурслари чегараланган. Вақтнинг чегараланганлиги у ёки бу ишлаб чиқаришни маълум вақт давомида амалга оширишни тақоза қилади. Маблағларнинг чегараланганлиги у ёки бу мақсадларни амалга оширишни молиявий жихатдан мушкуллаштиради.

Демак, шахс ва жамият фаровонлиги чегараланган имкониятлардан оқилана фойдаланиш билан боғлиқ экан. Яъни, ресурсларнинг чегараланганлигини иктисодий урганиш принципіал аҳамиятга эга. Бунинг маъноси шуки, барчанинг бир вақтнинг узида барча эҳтиёжларини қондириб бўлмайди. Агарда ресурслар чегараланмаган бўлмаганда эди, у ҳолда мақсадларга эришиш ва махсулотларни истеъмолчиларга самарали қилиб тақсимлашга зарурат бўлмаган бўлар эди.

Бугунги кунда мавжуд бўлган - инфляция, ишсизлик, ҳарбий харажатлар, бюджет қамомати, қашшоқлик ва тенгсизлик, атроф муҳитнинг ифлосланиши, бизнесни давлат томонидан тартибга солиш ва шу қабилар туб моҳияти жихатидан чегараланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммосини билдиради. Бундан шундай ҳулосага қилишимиз мумкинки шахс, қорхона, ҳудуд, мамлакат ва ҳатто халқаро миқёсларда ҳам иктисодиёт билан шугулланиш объектив зарурат экан.

Юқорида қурсатиб утилган муаммоларни уз вақтида ва жой-жойида ҳал қилишда қупгина иктисодий фанлар қатори микро ва макроиктисодиёт фанлари ҳам бевосита шугулланади. Масалан, бирор-бир мамлакат иктисодиётини ривожлантириш учун ҳар қил қарор ва қонунлар қабул қилишда иктисодчилар икки қил таҳлиллар орқали ёндошадилар. Яъни, микроиктисодий ва макроиктисодий ёндошувлардан иборат.

Микроиктисодий ёндошув ёки микроиктисод бу бирор бир аниқ иктисодий бирликни тулик таҳлил қилишдан иборатдир. Масалан, бирор-бир ишлаб чиқариш қорхонасини урганиш, яъни, қорхонини ташкил қилишдаги ички (инсонлар, ишлаб чиқариш воситалари, қаптал ва маълумотлар билан таъминланганлик даражаси) ва ташқи (маъмурий ва марқазий бошқарув ташқилотлари, истеъмолчилар, ишлаб чиқариш қомпонентларини ётқазиб берувчилар ва ақоли яшаш жойларига узок-яқинлиги) омиллар, ишлаб қикарган махсулотларининг харажатлари, фойдаси, тушуми, туланадиган солиқлар ва шунингдек қорхона фаолияти билан боғлиқ бўлган барча жараёнларини тулик урганишдан иборатдир.

Ёки бошқача килиб айтганда ресурслар, товарлар ва даромадлар доиравий айланишини алоҳида олинган корхона, тармок худуд даражасида урганишдан иборатдир.

Макроиктисодиёт эса кенг куламдаги иктисодиёт билан шугулланади. Унинг объекти булиб ялпи ишлаб чиқариш, иш билан бандлик, баҳо ва ташки иктисодий савдо, инфляция ҳисобланади. Яъни, ресурслар, товарлар ва даромадлар доиравий айланишни халқ ҳужалиги ёки мамлакат миқёсида урганишлардан иборат. Ҳозирги жаҳон ҳужалиги ривожланган, илмий техника тараққиёти даврида барча мамлакатларнинг иктисодиётлари узвий боғлиқдир. Мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий, иктисодий ва мудофаа қобилиятлари куп жихатдан уларнинг макроиктисодиётига боғлиқдир. У мураккаб ва куп қиррали масалаларни уз ичига олганлиги туфайли ҳозирда иктисодчилар орасида макроиктисодиёт мунозарали фан булиб келмокда.

1.2. Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг бошқа иктисод фанлари билан алоқалари.

Макроиктисодиёт фани мамлакат иктисодиёти ва унинг ялпи ишлаб чиқаришининг усиши, пасайиши, тургунлик даврларини иктисодий таҳлил қилади ва уни тартибга солиш иктисодий механизмларни яратади. Бунда макроиктисодиёт назариясига асосланлиди.

Барча мавжуд булган ресурслардан оптимал фойдаланиш, ҳамда иктисодий усиш учун зарур булган шарт-шароитларни муваффақият билан таъминлаш учун иктисодчи макроиктисодий жараёнларни таҳлил қила билиши, иктисодиётнинг узига ҳос хусусиятларни яхши билиш, иктисодий жихатдан тугри ҳулосалар чиқара олиши ҳамда бу ҳулосаларнинг тугри ва асосланган эканини исботлаб бера олиши керак. Бундай мутахассислар тайёрлашда “макроиктисодёт” муҳим роль уйнайди. Курсни урганиш макроиктисодий жараёнларнинг илмий асосларини ҳамда илгор мамлакатлардаги бу жараёнларни тартибга солиш амалиёт ва тупланган бой тажрибаларни узлаштириш имконини беради. Республика иктисодиёти янгича муносабатларга утиш босқичида турган шароитда бу масалалар айниқса аҳамиятлидир. Чунки бозор иктисодиёти олдинги тизимдан нафакат принцип жихатдан фарқ қилувчи ҳужалик модели, балки уз ахлоқ талабларига эга булган бошқа бир фалсафа ҳамдир.

Нисбатан кенгрок булган амалий иктисод фани сифатида “Макроиктисодиёт” курсининг аҳамияти шундаки, у бошқа иктисодий фанларнинг концентрациялашган йиғиндиси сифатида хизмат қилади, ҳамда бу фанларни билишга таянади. Макроиктисодиёт корпорациялар, уй-ҳужаликлари ва ҳукуматнинг узаро манфаатларига тааллуқли купгина масалаларни ечишда тугри йуналишлар беради. Юқорида курсатиб утилган муаммоларни урганиш макроиктисодиёт фанининг предмети булиб ҳисобланади.

“Макроиктисодиёт” укув фани сифатида бошқа иктисодий фанлар, айниқса, “микроиктисодиёт”, иктисодий математика, иктисодий кибернетика, тармоқлараро баланс, лойиҳалар таҳлили, миллий иктисодиёт ва шу қаби купгина фанлар билан ҳамбарчас боғланган. Чунки уларнинг барчаси учун иктисодиёт ягона тадқиқот объекти булиб хизмат қилади.

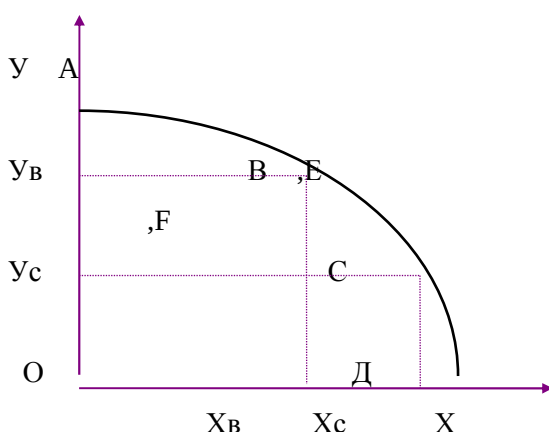
Иктисодчилар макроиктисодиётни бошқа иктисодий фанлар билан алоқаларини ривожлантириш йулларини тадқиқ қилишда инсонларнинг самарали ҳаракати гипотезасидан фойдаланишади.

Инсонларнинг самарали ҳаракати - бу чегараланган имкониятлар шароитида уларнинг йуқори самарага эришиш учун қиладиган хатти-ҳаракатидир. Унда индивид узининг эҳтиёжини: Биринчидан иш ҳақини йуқори қондирилишига, иккинчидан корхона - йуқори фойда учун, учинчидан давлат эса аҳолини ижтимоий фаравонлигини оширишга ҳаракат қилади. Демак, инсонларнинг самарали ҳаракати уларнинг табиий ҳаракати булиб, унинг объектив қучлари мажмуасидан илмий фойдаланиш улкан иктисодий муаммолардан биридир. Инсонларнинг самарали ҳаракати уларнинг “мустақил хоҳишлари” дан келиб чиқади. Масалан, ҳар бир инсон уз ҳаракатининг самарали булишини қулайди, яхши, моддий ва маънавий бой яшашни истади ва бу мақсадга интилади. Барча хоҳиш-истакларни урганиш, ресурслар, вақт ва инсон ҳаракатининг чегараланганлиги ҳар доим бир нечта

масалаларнинг хал килинишини такозо этади. Бу макро ва микроиктисодиётнинг муаммоларидир.

Демак макроиктисодиёт бошка иктисодий фанлар каби мамлакат халк хужалигини бутунлигича ёки унинг йирик тармокларини ва шунингдек халқаро иктисодиётни ривожлантириш муаммоларини урганар экан. Хар кандай мамлакат халқаро иктисодий интеграцияда бирор-бир махсулотни экспорт килади ва бирор-бир махсулот импорт килади. Яъни, бирор-бир мамлакат уз ички эҳтиёжларини ва халқаро эҳтиёжларни таъминлаш учун халқ хужалиги микёсида нима, кандай, канча ва ким учун ишлаб чиқариш керак ҳамда мамлакат иктисодий тизими бўлаётган узгаришларга тайёрни деган муаммоларни хал килиши лозим.

Бундай муаммоларни ечишда иктисодчилар турли хил моделлардан фойдаланади. Моделлар у ёки бу иктисодий жараённинг умумлашган, соддалашган курунишини ифодалайди. Масалан, Ўзбекистоннинг барча табиий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиб ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол махсулотлари ишлаб чиқаришни куриб чиқайлик.

1.1-расм.

Графикда ОХ горизантал уки истеъмол буюмларини, ОУ вертикал уки ишлаб чиқариш воситаларининг усиши ёки камайишини курсатади.

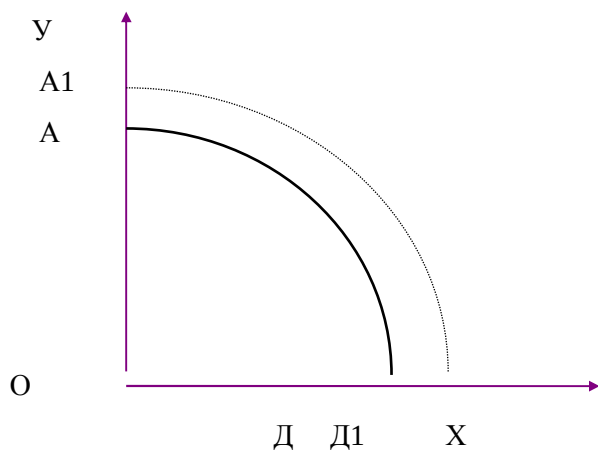
АВСД эгри чизиги барча ресурслардан йукори даражада фойдаланилганда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларининг мумкин булган ишлаб чиқариш имкониятларини курсатади.

Ушбу графикдан биз учта бир-бири билан боглик булган тушунчалар: ресурсларнинг чегараланганлигини, хар бир нукта буйича узига хос вариантларда ишлаб чиқариш булишлиги ва харажатлар узгаришини кураимиз. Масалан, F унуктани олсак, у нуктада махсулот ишлаб чиқариш имкониятларидан кам даражада ишлаб чиқаришни ифодалайди. Аксинча, E нукта буйича йукори имкониятларда ҳам ишлаб чиқаришнинг куввати, ресурслар етишмайди. Ёки В ва С нукталарни таккослаб курайлик. В нуктани танласак, С нуктага нисбатан биз истеъмол буюмларидан (X_B) камрок ва ишлаб чиқариш воситаларидан (Y_B) купрок ишлаб чиқаришни танлаган буламиз. Аникроги В нуктадан С нуктага утишда биз кушимча $X = OX_C - OX_B$ истеъмол буюмлари оламиз. Бирок бу холда биз Y ни йукотамиз. ($Y = OY_B - OY_C$). Яъни ресурсларни халқ истемол махсулотларига кушимча сарфлаб,

кушимча халк истеъмоли махсулотлари оламиз. Худди шунча ресурслар ва имкониятларни ишлаб чиқариш воситаларидан йукотамиз.

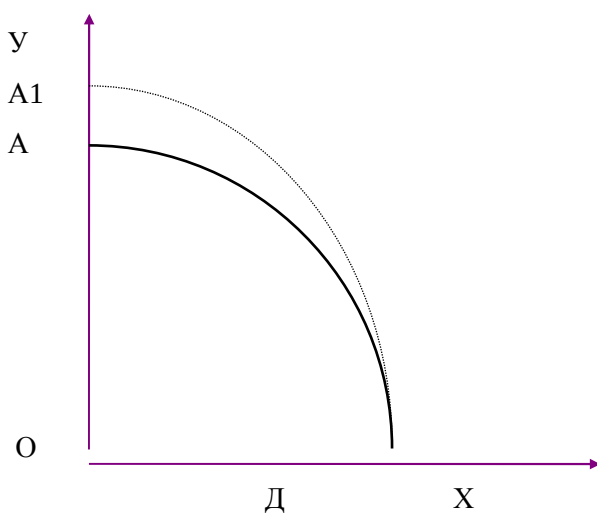
Эгри чизик (АВСД) максимал имкониятни курсатар экан, макроиктисодиёт унинг чегарасидан ташқарига (масалан, Е нуктага) юкори ва унга чиқиши мумкинми - деган савол тугилади. Агар янги техника ва технологик жараёнлар халк хужалигининг барча тармоқларига баробар киритиладиган булса, АД эгри чизик А1, Д1 эгри чизикка кучирилиши мумкин. У холда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол махсулотлари ишлаб чиқариш имкониятлари баробар, бир текис кенгаяди. Е нуктадаги ишлаб чиқаришга эришиш мумкин.

1.2-расм.

Агар янгиликлар ишлаб чиқариш воситаларга жорий килинса, у холда ишлаб чиқариш имкониятлари ишлаб чиқариш воситаларига қараб кенгаяди ва у қуйидагича қуринишда булади.

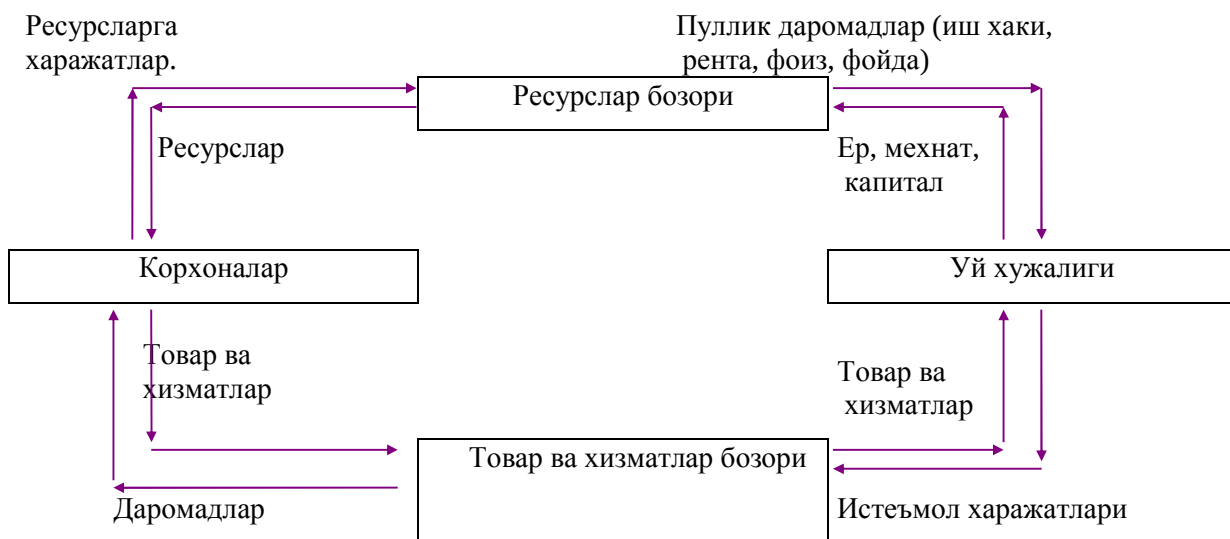
1.3-расм.

1.3. Ресурслар, махсулотлар, даромадлар ва харажатларнинг доиравий айланиши.

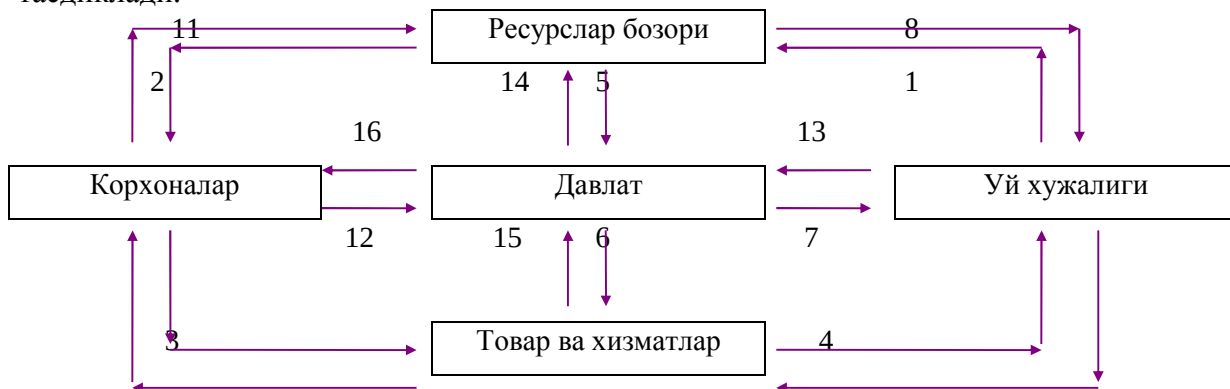
Хар қандай иқтисодий тизимда: режали ёки аралаш товар ва хизматлар такрор ишлаб чиқариш умумий жараёнини иқтисодий ресурслар, товар ва хизматлар ҳамда даромадларнинг доиравий айланиш қуринишида тасаввур қилиш мумкин. Асосан хусусий мулкка таянган иқтисодий тизимларда бундай доиравий айланиш корхоналар ва уй хужалиғи ўртасида амалга оширилади.

Қуйидаги қизмадан қуриниб турибдики, уй хужалиқлари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча иқтисодий ресурсларни ресурслар бозорига етказиб берадилар, корхоналар эса бу ресурсларни сотиб турли хил махсулотларга, хизматларга айлантирадилар, ўз навбатида уларни тайёр махсулотлар ва хизматлар бозорига етказиб бералади. Аини пайтда ресурслар, товарлар ва хизматлар ҳаракати билан ёнма-ён даромадларнинг ҳам доиравий айланиши амалга оширилади. Яъни уй хужалиқлари ўзлари етказиб берган иқтисодий ресурслари эвазига даромад олади ҳамда уларни товарлар ва хизматлар истеъмол қилиш учун сарфлайди, ёки аксинча корхоналар ресурслар учун сарф харажатлар қилади ҳамда тайёр махсулотларни сотиш эвазига даромад олади. Бу

ерда барча ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнлари фақат бозор орқали бошқарилади, бошқача айтганда ресурслар товарлар ва хизматлар бозоридаги шаклланган талаб ҳамда таклиф ёрдамида бошқарилади.

Иқтисодиётда фақат баҳо ёки фақат давлат режаси ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнларининг бир текис кечишини таъминлашга қодир эмас. Бозор тизимида доима қайтарилиб туриладиган иқтисодий инқирозлар ва режали тизимнинг емирилиши буни яққол номоён этди. Шу билан бирга тартибга солишнинг бозор ва режа механизмларидан қушиб фойдаланишга асосланган аралаш иқтисодий тизимнинг ҳаётийлигини жаҳон амалиёти тасдиқлади.

1. Ер, меҳнат, капитал.
2. Ресурслар.
3. Товар ва хизматлар.
4. Товар ва хизматлар.
5. Ресурслар.
6. Товар ва хизматлар.
7. Товар ва хизматлар.
8. Пуллик даромад (и/х, рента, фоиз, фойда)

9. Истеъмол харажатлари.
10. сотишдан тушган даромад.
11. Ресурс харажатлари.
12. Соликлар.
13. Соликлар.
14. Харажатлар.
15. Харажатлар.
16. Харажатлар.

Юкоридаги чизмадан куриниб турибдики ресурслар, товарлар ва даромадларнинг узлуксиз харакати ҳам бозор оркали ҳам давлат аралашуви билан таъминланган. Бунда ҳукумат ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларни харакатини бевосита бошқармайди, балки ресурслар ва товарлар бозорларида узининг катнашуви билан уларнинг иктисодий фаолиятига қулай шароитлар яратди.

1.4. Ёпик ва очик иктисодиёт тушунчаси.

Хар бир мамлакат қуплаб халқаро иктисодий алоқаларга эга. Яъни, узаро товарлар, хизматлар, ахборотлар, капитал ва ишчи кучлари билан айирбошлашлардан иборат. Бундай алоқаларнинг ривожланиш даражасига қараб иктисодиётнинг қай даражада очиклиги аниқланади.

Очик иктисодиёт бу шундай иктисодки, унда мамлакатнинг барча фуқоралари халқаро товар ва капитал бозорида олди-бердиларни чекланмаган ҳолда амалга оширишлари мумкин. Бирок, шундай мамлакатлар ҳам борки узининг қобигига уралаиб қолган. Масалан, собиқ СССР - нинг урушгача бўлган даври. Халқаро савдода иштирок этмайдиган иктисодиёт ёпик иктисодиёт деб аталади. Таъкидлаш лозимки ҳозирги кунда мутлоқ бундай иктисодиёт мавжуд эмас. Аммо, макроиктисодий таҳлил ва истикболни белгилашда фойдаланиладиган моделларда бундай мавҳумларга йул қуйилади. Ёпик иктисодиёт моделида товарлар, хизмат ва капитал оқимлари миллий чегаралар ташқарисига чиқмайди ҳамда унда асосий макроиктисодий айният қуйидаги қуринишга эга бўлади:

$$Y = C + I + G$$

Бунда, Y-миллий маҳсулот, даромад. C-уй ҳужалигининг уз мамлакатада ишлаб чиқарилган маҳсулотларни харид қилишга сарфланган истеъмол харажатлари.

I-шу мамлакат ишлаб чиқарувчиларининг уз мамлакати инвестиция товарларига харажатлари. G-давлат томонидан уз мамлакати товар ва хизматларини харид қилиш.

Очик иктисодиётда мамлакатлар уртасида узаро алоқалар мавжуд ва у миллий иктисодиётда товарлар ва даромад харакатада намоён бўлади. Асосий иктисодий тенгликка қушимча қуратқич қиритилса, у қуйидаги қуринишга эга бўлади.

$$Y = C + I + G + NX$$

Бунда, NX- хорижликларнинг шу мамлакат ичкарасида ишлаб чиқарган товар ва хизматларга қилган харажатлари билан хорижда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга ички харажатлар уртасидаги, қискача айтганда экспорт ва импорт уртасидаги фарқ.

Қискача ҳулосалар.

1. Макроиктисодиёт фани иктисодиётни тулигича, яъни аҳоли даромадларининг усиши ва қамайиши, ишсизлик, ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматлар нархларининг узғариш даражаси ва шунингдек бошқа макроиктисодий муаммоларни урганади. Макроиктисодчилар нафакат ушбу ҳолатларни тушунтиришни, балки иктисодиётни ривожлантириш учун иктисодий сиёсатлар ҳам олиб борадилар.

2. Микроиктисодиёт уй ҳужалиги, фирмалар даражасида иктисодий муаммоларни урганиш ва ҳал қилиш билан шугулланади. Макроиктисодий вазиятлар асосида микроиктисодий алоқалар ва таҳлиллар ётганлиги учун ҳам макроиктисодчилар қуп ҳолларда микроиктисодиёт усулларида фойдаланишади.

3. Иктисодиётдаги барча муаммоларни ҳал қиладиган ягона модел мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам макроиктисодчилар ҳар бири алоҳида муаммоларни ҳал қиладиган купгина моделлардан фойдаланишади.

4. Иктисодий моделларнинг асосий шартлари нархларнинг эгилувчан ёки ноэгилувчанлигини изоҳлашдан иборат. Купгина макроиктисодчилар ҳисоблашича иктисодий моделлар иқтисодиётни узок муддатга ривожланишини курсатади. Шунинг учун ҳам қисқа даврларда нархлар ноэгилувчан бўлиб ҳисобланади.

Таянч иборалар.

Микро ва макроиктисодиёт тушунчаси, макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг бошқа фанлар билан алоқалари, моделлар, экзоген ва эндоген узгарувчилар, бозорнинг тенглашуви, эластик ва ноэластик нархлар, ресурслар, даромадлар, харажатлар ва уларнинг доиравий айланиши, очик ва ёпик иктисодиёт.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар.

1. Микроиктисодиёт ва макроиктисодиётнинг бир-биридан фарқини тушинтириб беринг. Улар бир-бири билан қандай алоқада?
2. Нима учун макроиктисодиёт фани бошқа иқтисод фанлари билан алоқада?
3. Иқтисодчилар нима учун моделларни тузишади ва улардан фойдаланишади?
4. Ресурслар, даромадлар ва харажатларнинг қандай доиравий айланишлари мавжуд ва улар бир-биридан қандай фарқ қилади?
5. Қандай иқтисодиётларни биласиз? Очик иқтисодиётнинг ёпик иқтисодиётдан афзалликлари нимада?

2-Мавзу: Асосий макроиктисодий курсаткичлар ва уларни ҳисоблаш.

- 2.1. Макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий курсаткичлар.
- 2.2. ЯММ ҳисоблашнинг асосий шартлари.
- 2.3. ЯММ харажатлар ва даромадлар бўйича ҳисоблаш.
- 2.4. Миллий ҳисобчилик тизимидаги бошқа курсаткичлар ва улар уртасидаги нисбат.
- 2.5. Номинал ва реал ЯММ.

2.1. Макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий курсаткичлар.

ЯММ ни ҳисоблашдан олдин биз макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий курсаткичларга тухталиб утамыз. Бу курсаткичларга:

- ЯММ, ЯИМ, МД;
- давлат бюджети тақчиллиги, дефлятор, истеъмол баҳолари индекси, инфляциянинг ўсиш суръатлари;
- ишсизлик даражаси ва ишсизлар сони, аҳолини иш билан бандлик даражаси;
- аҳолини моддий нёъматлар ва хизматлари истеъмоли ҳажми, уларнинг жамғармалари, иш ҳақининг қуйи миқдори ва бошқалар.

Бу курсаткичлар иқтисодий тизимнинг умумий ҳолатини ифодалаб, ижтимоий ишлаб чиқаришда барча қатнашувчиларни (корхона, тармок, минтақа, давлат) ва уй ҳужалиги фаолиятлари натижасида аниқланади.

Мамлакатнинг иктисодий баркарорлигини аниклашда купгина курсаткичлар мавжуд. Худди шундай курсаткичларнинг энг асосийси булиб ЯММ курсаткичи ҳисобланади.

У иктисодиётда бир йил давомида ишлаб чиқарилган жами товар ва хизматлар тугалланган ҳажмининг бозор қиймати йигиндиси оркали аникланади.

2.2. ЯММ ҳисоблашнинг асосий шартлари.

Биз биламизки ҳисобот йилида ишлаб чиқарилган барча товарлар ҳам сотилмайди, яъни, уларнинг айримлари захирани тулдиради. Захираларни тулдиришга кетган ҳар қандай товарлар ЯММ ни ҳисоблашда ҳисобга олинishi лозим. Чунки, ЯММ микдори оркали у сотилган ёки сотилмаган булишидан қайтий назар жорий маҳсулот ҳисобланади. ЯММ тушунчаси маълум даражада изох талаб қилади.

Биринчидан, ЯММ йиллик ишлаб чиқаришнинг бозор қиймати оркали улчанади. У пулли курсаткич булиб ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам ҳар хил йилларда ҳар хил турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотларни солиштириш учун уларнинг нисбий қийматини билишимиз лозим. Мисол. Турли йилларда ишлаб чиқарилган ҳар хил товарларни баҳо ёрдамида такқослаш.

Йиллар	Ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми	Бозор баҳоси
1.	3 апельсин ва 2 олма.	$3 \times 2 \text{ сум} + 2 \times 3 \text{ сум} = 12 \text{ сум.}$
2.	2 апельсин ва 3 олма.	$2 \times 2 \text{ сум} + 3 \times 3 \text{ сум} = 13 \text{ сум.}$

Иккинчидан, ишлаб чиқариш ҳажмини тугри ҳисоблаш учун жорий йилда ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар ҳажми бир марта ҳисобга олинishi керак. Купгина маҳсулотлар бозорга боргунча бир нечта ишлаб чиқариш босқичини утайди. Шунинг учун ЯММда айрим маҳсулотларни икки ва ундан куп марта ҳисобга олмаслик учун факат провард маҳсулотнинг бозор қийматини ҳисобга олади, оралик маҳсулотларни эса ҳисобга олмайди.

Провард маҳсулот деб биз товар ва хизматларни охириги истеъмол учун сотиб олинадиган маҳсулотларга тушунамиз.

Оралик маҳсулотлар эса сотиб олинган товар ва хизматларни янада қайта ишлаш учун сотиб олинган маҳсулотлардан иборатдир. ЯММ да оралик маҳсулотларнинг охириги сотиш қиймати ҳисобга олинади. Оралик қиймат эса ҳисобга олинмайди. Чунки, оралик қиймат ҳисобга олинганда айрим маҳсулотларда икки ёклама ҳисобга олиш булган булар эди. Миллий даромадни ҳисоблашда икки ёклама ҳисоблашдан қочиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ҳар томонлама урганиб чиқиш керак ва факат ҳар бир фирмада яратилган қушилган қийматни ҳисобга олиш зарур. Қушилган қиймат фирма ишлаб чиқариш ҳажмининг бозор баҳосини билдиради.

Учинчидан ЯММга ноишлаб чиқариш ишларини қушилмайди. Ноишлаб чиқариш ишлари икки хил турда булади: соф молиявий ишлар ва ушлаб турилган товарларни сотиш.

Молиявий ишлар уз навбатида учта асосий турга булинади; Давлат бюджетидан трансферт туловлари, хусусий трансферт туловлар ва қимматбаҳо қозғаларни сотиш.

Масалан. Беш босқичли ишлаб чиқариш жараёнида қушилган қиймат.

Ишлаб чиқариш босқичи	Маҳсулотларнинг сотиш баҳоси. сум.	Қушилган қиймат сум.
Фирма А. Қуйчилик фермаси	0	
	60	$60(=60-0)$
Фирма Б. Жун қайта ишлаш қорхонаси	100	$40(=100-60)$

Фирма В. Кастюм ишлаб чи- кариш фирмаси	125	25(=125-100)
Фирма Г. Буюмларни улгуржи сотувчи корхона	175	50(=175-125)
Фирма Д. Буюмларни чакана сотувчи корхона	250	75(=250-175)
Сотувчининг умумий киймати	710	
Кушилган киймат.		250

Давлат бюджетидан трансферт туловларга ижтимоий сугуртага туловлар, ишсизларга ва пенсионерларга нафакалар. Давлат трансферт туловларининг асосий хусусияти шундаки нафакахурлар нафака эвазига давлатга ҳеч нарса бермайди.

Хусусий трансферт туловларига - студентларга бериладиган ойлик стипендиялар ва бой кариндош - уруғларидан бериладиган бир марталик туловлар.

Кимматбаҳо коғозларни сотиш, яъни акция ва облигацияларни сотиш ҳам ЯММ таркибига киритилмайди.

Ушлаб турилган товарларни сотиш ЯММ таркибига киритилмайди, чунки, бундай товарларни сотиш жорий ишлаб чиқаришни билдирмайди, ёки товарларларда икки ёклама ҳисобни билдиради.

Туртинчидан, ЯММ ни ҳисоблашда икки томонлама ёндашилади. Биринчидан, ЯММ ни ҳисоблашда, истеъмолчиларнинг янгитдан яратилган якуний маҳсулотларни сотиб олишга кетган барча харажатлар микдори бўйича аникланади. Бу усул ЯММ ни харажатлар усули дейилади.

Иккинчидан, ЯММ ни ҳисоблашда эса товар ва хизматларни ишлаб чиқариш жараёнида яратилган даромадларнинг йигиндиси микдорида аникланади. Бу усул ЯММ ни даромадлар ёрдамида аниклаш усули дейилади.

ЯММни ҳисоблашнинг икки хил усули - ишлаб чиқариш ва даромадлар бўйича.

Ишлаб чиқариш харажатлари бўйича	Ишлаб чиқариш даромадлари бўйича
1. Уй хужалигининг истеъмол харажатлари.	1. Даромадларни тулаш билан боглик булмаган
2. Бизнесга инвестиция харажат- лари ёки ялпи хусусий ички ин- вестиция.	харажат ва туловлар.
3. Товар ва хизматлар бўйича давлат хариди.	2. Иш хақи.
4. Соф экспорт.	3. Рента туловлари.
	4. Процент.
	5. Фойда.

2.3. ЯММ ни харажатлар ва даромадлар бўйича ҳисоблаш.

ЯММ ни ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ҳисоблашда асосан провард маҳсулот ва хизматларни яратишга кетган барча харажатлар ҳисобга олинади.

Биринчидан, **уй хужалигининг истеъмол харажатлари (С)** уз ичига:

- а). узок муддатли фойдаланиладиган истеъмол буюмлар;
- б). кундалик фойдаланиладиган истеъмол буюмлар;
- в). истеъмол қилинадиган хизматларга кетадиган харажатлардан иборатдир.

Иккинчидан, **ялпи ички хусусий инвестиция харажатлари (І):**

- а). асбоб-ускуналар, машиналар сотиб олиш;

- б). корхоналар, омборлар, турар-жой биноларини курушга сарфланган харажатлар;
 в). товар захиралари уртасидаги фарклар ёки захираларнинг узгаришларидан иборат.

Учинчидан, **товар ва хизматларнинг давлат хариди (G)**. Бу гуруҳдаги харажатларга давлатнинг барча харажатлари, яъни маҳаллий ва марказий бошқарув ҳокимияти идоралари томонидан корхоналарнинг пировард маҳсулотлар ва ресурслар хариди (курол-яроғ сотиб олиш, автомобил йуллари ва почта муассасалари қурилиши, давлат корхоналарида туланадиган иш хаки) киритилади. Лекин бу ерда шуни ҳам таъкидлаб кетиш лозимки бу харажатларга давлат трансферт туловлари киритилмайди.

Туртинчидан, **соф экспорт (Xп)** ёки мамлакатнинг импорт ва экспорт операциялари уртасидаги фарк.

Шундай қилиб ЯММ ни харажатлар орқали ҳисоблаш асосан йуқорида курсатиб утилган 4 гуруҳ харажатлари орқали олиб борилад экан. ЯММ харажатлар бўйича қуйидаги формула билан аниқланади.

$$ЯММ = C + Ig + G + Xn.$$

ЯММ ни ишлаб чиқарувчиларнинг барча даромадлари йигиндиси қурилишида ҳисоблашда асосан қуйидаги курсаткичлардан фойдаланилади:

Биринчидан, **истеъмол қилинган капитал хажми (ССА)** ёки амортизация, яъни жорий йилдаги ЯММни ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган инвестиция товарларини сотиб олишга мулжалланган ажратмалардан иборат.

Иккинчидан, **бизнесга эгри соликлар (Т)** бу маҳсулот баҳосини оширувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Жумладан, сотишдан олинadиган солиқ, акцизлар, мулкка солиқлар, лицензия туловлари ва божхона божлари.

Учинчидан, **ёлланма ишчиларнинг иш ҳақлари (W)** - хусусий ва давлат компанияларининг иш хаки тулашга сарфлаган умумий харажатлари (иш хаки ва қуйидаги қушимчалар; ижтимоий сугурта, пенсия, бандлик ва бошқа ижтимоий фондларга ажратмалар ҳамда бадаллар).

Туртинчидан, **ижара хаки (K1)** - бу иктисодиётни мулк ресурслари билан таъминловчи уй хужалиқларининг даромадларидир. Масалан, ижарага берилган турар жойлар, бинолар, асбоб-ускуналар, ер ва бошқалардан олинadиган даромадлар.

Бешинчидан, **фоиз ставкалари ёки фоизли даромадлар (К)** - пул капиталини етказиб берувчиларга хусусий безнис даромадидан пул туловлар.

Олтинчидан, **мулкдан келадиган даромад ёки фойда (Р)** - мулк эгаларининг даромадлари ва корпорацияларнинг олган фойдалари. Уз навбатида корпорацияларнинг фойдалири қуйидагиларга бўлинади;

- а) корпорацияларнинг олган фойдасига солиқ ёки фойда солиғи;
 б) хиссадорлар уртасида тақсимланадиган дивидентлар;
 в) тақсимланмаган фойда.

Ялпи миллий маҳсулотни аниқлашга икки хил ёндошув.

№	ЯММни товар ва хизматлар сотиб олишга мулжалланган барча харажатлар бўйича улчаш	Шартли белгилар	Микдор
1.	Уй хужалиқларининг истеъмол харажатлари	C	
2.	Бизнесга инвестиция харажатлари ёки ялпи хусусий ички инвестициялар	I	
3.	Товар ва хизматлар бўйича давлат хариди	G	
4.	Соф экспорт	Xп	
	Жами: $ЯММ = C + I + G + Xп$	Y	
	ЯММни барча даромадлар бўйича улчаш		
1.	Истеъмол қилинган капитал хажми	A	
2.	Бизнесга эгри соликлар	T	
3.	Ёлланма ишчиларнинг иш ҳақлари	W	
4.	Ижара хаки	K1	

5.	Фоиз ставкаси	К	
6.	Якка куйилмалардан даромадлар	Р	
7.	Корпорациялар фойдасига соликлар	ТК	
8.	Дивидентлар	Р1	
9.	Таксимланмайдиган фойдалар	Р2	
	Жами: $YMM = A + T + W + K1 + K + P + TK + P1 + P2$	Y	

2.4. Миллий ҳисобчилик тизимидаги бошқа курсаткичлар ва улар уртасидаги нисбат.

Мамлакат миллий ҳисобчилик тизимида ЯММ курсаткичидан ташкари бир нечта бири билан алоқада булган курсаткичлар мавжуд. Миллий ҳисобчилик тизими тугрисидаги тушунчаларимизни кенгайтириш учун бу курсаткичларни ташкил топиш манбаларини билишимиз керак. Бу курсаткичларга биз **ЯИМ, СММ, МД, ихтиёрдаги даромад ва соликлар тулангандан кейинги даромадларни** киритишимиз мумкин.

ЯИМ ҳам ЯММ каби моддий ишлаб чиқариш ва хизматлар натижасида ташкил топади.

ЯИМ - бу бирор-бир мамлакат ҳудудида жойлашган корхона ва ташкилотларда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг умумий йигиндисидан иборатдир. ЯИМнинг ЯММдан фарқи ушбу мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг хориждан оладиган фойда ва даромадлари уртасидаги фарқлардан иборатдир. Яъни,

Шу мамлакат юридик ва Хорижий инвесторлар ва
 $YMM = YIM +$ жисмоний шахсларнинг - ишчиларни шу мамлакатда
хориждан оладиган фойда олган фойда ва даромад-
да ва даромадлари. лари.

ЯММ ни ҳисоблашда айрим камчиликларга йул қуйилади. Чунки, унда ҳисобод йилида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотлар микдоридан шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришда истеъмол қилинган асосий ишлаб чиқариш воситалари қиймати ҳисобга олинмайди. Ёки бошқача қилиб айтганда амартизация қиймати ҳисобга олинмайди. Шунинг учун ҳам миллий ҳисобчилик тизимида СММ курсаткичи ҳисобланади. СММ нинг ЯММ дан фарқи йукорида айтганимиздек амартизация ажратмалари микдорига тенгдир.

Ялпи миллий маҳсулот 4862
Истеъмол қилинган капиталга ажратма - 505
Соф миллий маҳсулот 4357.

Кейинги курсаткич МД - бу миллий ишлаб чиқаришдан олинган даромад ёки ижтимоий ишлаб чиқаришдаги барча даромад турларининг йигиндисидир. Ресурсларни етказиб берувчиларнинг, яъни ер, ишчи кучи, капитал шунингдек бошқарув фанларини етказиб берувчиларнинг ҳисобот йилида оладиган даромадлари микдори канчани ташкил қилишини аниқлайлик. СММ таркибидан факат бизнесга эгри соликларгина жорий йилдаги иктисодий ресурслар таркиби киритилмайди. Шуни таъкидлаб утишимиз лозимки, давлат узи оладиган бизнесга эгри соликлар урнига ишлаб чиқаришга ҳеч нарса қуймайди, яъни давлатни иктисодий ресурслар таъминотчиси сифатида баҳоламаймиз. Демак, жорий йилда яратилган ЯММ таркибидан иш хақи, рента туловлари, фоиз ва олинган фойдаларнинг умумий микдорини аниқлашда биз СММ таркибидан бизнесга эгри соликлар микдорини олиб ташлашимиз лозим. Шундай қилиб олинган курсаткич миллий даромад (МД) ҳисобланади. Ресурслар таъминловчилар нуктаи назаридан у жорий ишлаб чиқаришда катнашиш натижасида олган даромадларини улчашни билдиради. Компаниялар нуктаи назаридан эса МД ишлаб чиқариш омиллари ёки ресурсларни баҳосини улчашни билдиради. МД жорий ишлаб чиқаришга кетган иктисодий ресурсларнинг бозор баҳосини билдиради.

СММ - 4357
Бизнесга эгри соликлар - 393

МД СММ дан бизнесга эгри соликларни олиб ташлагандан кейин колган кисмидан иборат экан.

Шахсий даромад (якка куйилмалардан даромад) ва МД бир-биридан шуниси билан фарк киладики, яъни ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш эвазига олинган даромадларнинг бир қисми - ижтимоий сугурталарга взнослар, корпорация фойдасига солик ва корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси амалда уй хужалигига тушмайди. Аксинча, яъни уй хужалиги ҳисобига тугри келадиган даромадларнинг бир қисми, масалан, трансферт туловлари - меҳнат натижаларини билдирмайди. Трансферт туловларига - сугурта ташкилотлари томонидан туланадиган, яъни қариликда ва бахтсиз ҳодисаларга шунингдек ижтимоий дастурларга асосланган ҳолда ишсизларга туланадиган нафакалар, ногиронларга туланадиган ҳар хил туловлар, ишсизларга ва пенсионерларга туланадиган нафакалар, истеъмолчилар ва давлат томонидан туланадиган процент туловлари ва бошқа туловлар қиради.

МД дан хусусий даромадлар таркибига утишда аҳоли томонидан ҳақиқатда ишланган аммо олинмаган даромадларни олиб ташлаймиз шунингдек аҳоли томонидан олган аммо жорий меҳнат фаолияти натижаларини билдирмайдиган даромадларини қушамиз.

Миллий даромад	- 3964
Ижтимоий сугурталарга взнослар	- 445
Корпорация фойдасига солик	- 145
Корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси	- 79
Трансферт туловлари	- 768

Хусусий даромадлар (якка қуйилмалар даромадлари) 4063

Шахсий ихтиёрдаги даромад деб индивидуал соликларни тулагандан кейинги даромадларга айтилади. Индивидуал соликлар - даромад солиги, хусусий мол-мулкларга ва мерос қолган мулкларга соликлардан иборат.

Хусусий даромад (соликларни тулашдан олдинги даромад)	- 4063	Индивидуал
соликлар	- 590	
Соликларни тулагандан кейинги даромад	-----	

3437

Миллий ҳисобчилик тизимида улчаниладиган макроиктисодий курсаткичларнинг узора нисбатлари.

Курсаткичлар	Шартли белгилар	Микдор
1.Ялпи миллий маҳсулот. “Минус”, амартизация	ЯММ	
2. Соф миллий маҳсулот “Минус” бизнесдаги эгри соликлар	СИМ	
3. Миллий даромад “Минус”- ижтимоий сугурта туловлари - даромад (фойда) солиги - тақсимланмайдиган даромад(фойда) “Плюс” + трансферт туловлари	МД	
4. Шахсий даромад “Минус”- индивидуал соликлар	МД	
6. Солиқ тулангандан кейинги даромад, яъни ихтиёрдаги даромад.	ИД	

2.5. Номинал ва реал ЯММ.

Иктисодиётда мавжуд бўлган инфляция ва дефляция курсаткичлари ЯММ ни ҳисоблашни қийинлаштиради. Чунки, ЯММ пул, вақтинчалик ва микдор курсаткичларидан иборатдир. ЯММ ни ҳисоблашда бошланғич маълумот бўлиб компанияларнинг умумий сотиш ҳажми курсаткичи ҳисобланади. Аммо бу курсаткичлар бир вақтнинг ўзида ишлаб

чиқарилаётган маҳсулотлар миқдор ва баҳо даражаларининг узғаришини ифодалайди. Бу шуни билдирадики ЯММ миқдорига ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг физик ҳажми ва баҳо даражаси таъсир курсатади.

ЯММ ни ҳисоблашда биз компаниялар молиявий ҳужжатлардан статистик маълумотларни оламиз ва ЯММ ни ҳисоблаймиз. Бу ҳақиқатда номинал ЯММ курсаткичидан иборат бўлади. Чунки, биз бирор-бир йилда яратилган номинал ЯММ нинг ўсиши бир томондан ишлаб чиқариш ҳажмининг узғаришини, иккинчи томондан баҳонинг узғаришини билдиради деб айта олмаيمиз. Масалан, биз ЯММ нинг 4% га ўсиши инфляциянинг нольлик даражасида ишлаб чиқариш ҳажмини 4% оширган ёки ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармаган ҳолда 4% инфляцияни оширган деб тугридан-тугри айта олмаимиз. Муаммо шундан иборатки пул (вақт, миқдор) курсаткичларини шундай тузатишимиз керакки, у ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар физик ҳажмининг узғаришини аниқ ифодаласин.

Бу муаммо ечими иқтисодчилар томонидан топилган. Яъни, баҳоларнинг ўсиб боришида ЯММ физик ҳажми курсаткичи камайтирилади ва аксинча баҳолар камайиб боришда кўпайтирилади. Бу тугирлашлар ЯММ ни ҳар хил йилларда солиштириш имконини беради. Яъни жорий баҳоларда (баҳоларнинг узғаришини ҳисобга олмаган ҳолда) ҳисобланган ЯММ номинал ЯММ ни билдиради. Демак, бунга тескари равишда инфляция даражасини (яъни, баҳоларнинг ўсиши) ёки дефляция (яъни, баҳоларнинг камайиши) даражаларини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган ЯММ реал ЯММ дан иборатдир.
$$\text{Реал ЯММ} = (\text{Номинал ЯММ} / \text{Баҳо индекси}) \times 100\%.$$

Қисқача ҳулосалар.

1. ЯММ мамлакат аҳолисининг умумий даромадлари ва товар ва хизматларни ишлаб чиқариш жараёнларида сарф қилинадиган умумий харажатлар йигиндисидан иборат экан.
2. Номинал ЯММ товар ва хизматларнинг жорий баҳоларда ҳисоблашни, реал ЯММ эса доимий баҳоларда ҳисобланганлигини курсатар экан. Шундай қилиб реал ЯММ товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши билан ошар экан, номинал ЯММ эса товар ва хизматлар баҳо даражасининг ўсиши натижасида ҳам ошиши мумкин экан.
3. ЯММ турт гуруҳ харажатлар йигиндиси орқали ҳисобланар экан: истеъмол, инвестиция, давлат хариди ва соф экспорт.
4. Миллий ҳисобчилик тизимининг бошқа курсаткичларини ҳам ҳисоблаш мамлакат макроиктисодий тугри таҳлил қилган ҳолда ривожлантириш босқичларини белгилашда асосий омиллар бўлиб ҳисобланар экан.

Таянч иборалар.

Ялпи, соф, ички инвестиция, ЯММ ни даромадлар ва харажатлар бўйича ҳисоблаш, хусусий ва давлат трасперт туловлари, қўшимча қиймат солиғи, рента, ялпи миллий маҳсулот, шахсий даромад, икки ёклама ҳисоб, қўшимча қиймат, соф миллий маҳсулот, миллий даромад, истеъмол харажатлари, номинал ЯММ, реал ЯММ, амартизация, провард маҳсулот, қиймат индекси, соф экспорт, таксимланадиган даромад, давлат хариди, фойзб ёлланма ишчиларни рағбатлантириш, ЯММ инфляцияси ва дефляцияси.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. ЯММ ни ҳисоблашнинг асосий шартлари нималардан иборат. Нима учун икки ёклама ҳисобга олишдан қочиш зарур?
2. ЯММ харажатлар ва даромадлар бўйича ҳисоблашнинг зарурияти нимада? Уларнинг фарқлари нимада?
3. Миллий ҳисобчилик тизимидаги бошқа макроиктисодий курсаткичларга қайсилари қиради ва улар қандай ҳисобланади?
4. ЯММ инфлятори ва дефляторини тушинтириб беринг.
5. Мамлакат макроиктисодий таҳлилл килаоласизми?

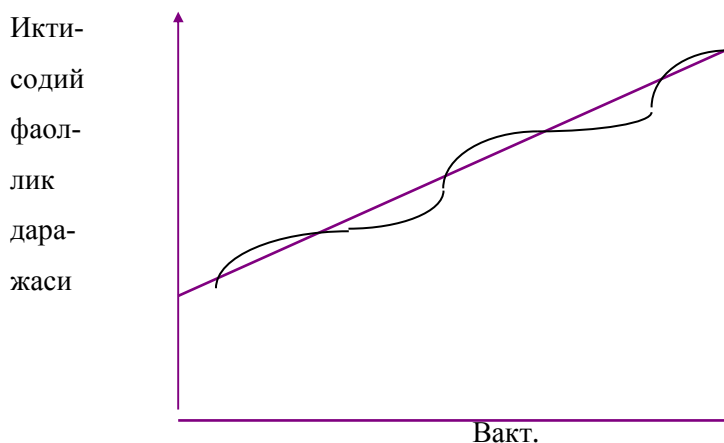
3-Мавзу: Макроиктисодий бекарорлик.

- 3.1. Иктисодий даврлар ва иктисодий тебранишларнинг сабаблари.
- 3.2. Мехнат бозори, ишсизлик тушунчаси, унинг турлари, улчаниши ва тула бандлик.
- 3.3. Ишсизликнинг иктисодий оқибатлари. Оукэн конуни.
- 3.4. Инфляциянинг моҳияти, турлари ва ҳисоблаш усуллари.
- 3.5. Инфляция ва ишсизлик. Филлипс эгри чизиги.

3.1. Иктисодий даврлар ва иктисодий тебранишларнинг сабаблари

Иктисодий цикл бу иктисодиётнинг бир неча йиллар давомида усиши ва камайишини курсатувчи жараён бўлиб ҳисобланади. Айрим иктисодий цикллар бошқаларидан узининг утиш даврининг давомийлиги ва фаолликлари билан фарқ қилади. Шунга қарамайдан уларнинг барчаси бир хил даврларни босиб ўтади.

3.1-расм.

Иктисодий циклларнинг иктисодчилар туртта ривожланиш даврларини курсатадилар. Биринчи даври иктисодий ривожланишнинг энг юкори даражасига эришган. Бу даврда иктисодиётда тулик иш билан бандлик ва ишлаб чиқариш тулик кувватда ишлаётганлигини кузатамиз. Шунингдек, бу даврда маҳсулотлар баҳо даражаси усиш жараёнида бўлади. Кейинги боскич ишлаб чиқаришнинг камайиш даврини курсатади. Бандлик даражаси камаяди, аммо баҳонинг усиш даражаси пасаймайди. Қачонки, ишлаб чиқаришдаги камайиш даври фаол ва узок давом этсагина баҳонинг усиш даражаси камайиши мумкин. Камайишнинг куйи нуктасида ишлаб чиқариш ва бандлик энг куйи даражага етганлигини курсатади. Ва охирида жонланиш даврида ишлаб чиқариш ва бандлик даражаси аста-секин ривожланиб ишлаб чиқариш кувватларидан тулик фойдаланиш ва тулик бандлик даражасига боради. Уз навбатида маҳсулотларнинг баҳоси ишлаб чиқариш кувватларидан тулик фойдаланиш ва тулик бандликка эришгунча усиб боради.

Иктисодий циклларнинг бир хил бўлишига қарамай уларнинг айримлари давомийлиги ва фаоллиги билан бошқалардан фарқ қилиб туради. Шунинг учун ҳам иктисодчилар бу жараёнга иктисодий тебранишлар даври деб изоҳ беришади. Иктисодчилар бу тебраниш

даврларини турлича баҳолаб келишади. Масалан, айримлари бу тебранишларнинг асосий сабабчиси деб техник янгиланишларни курсатади. Уларнинг асосий гоёси буйича ишлаб чиқаришга фан-техника ютуқларини куллаш турли йиллар давомида иктисодиётдаги тебранишлар сабабчиси ҳисобланади. Бошқа бир гуруҳ олимлар иктисодий циклларни сиёсий ва тасодиғий вазиятларга боғлашади. Монитор сиёсатга боғлайдиган олимлар ҳам мавжуд. Яъни, давлат канчалик куп пул босиб чиқарса шунчалик унинг кадри камайиб боради, ва аксинча пул миқдори канчалик кам булса ишлаб чиқаришнинг камайишини ва ишсизлар сонининг ортишини тезлаштиради. Иктисодий циклларни баҳолашларга турли хил ёндашувлар булишига карамай купгина иктисодчилар ишлаб чиқариш ва бандлилик даражаларини умумий харажатлар миқдори курсатади деган фикрларни куллаб-қувватлайдилар. Чунки, бозорга мулжаллаб ишлаб чиқаришни ташкил қилган иктисодиётда корхоналар узларининг товар ва хизматларига талаб булсагина уларни ишлаб чиқаради. Бошқача айтганда ишлаб чиқариш харажатлари куп булмаса корхоналарда товар ва хизматларни катта миқдорда ишлаб чиқариш фойдали эмас. Ишлаб чиқариш бандлилик ва даромадлар даражасининг пастлиги ҳам мана шундан. Умумий харажатлар миқдори канчалик куп булса ишлаб чиқаришнинг усиши катта фойда олиб келади. Шунинг учун ишлаб чиқариш, бандлилик даромадлар даражаси ортиб боради.

3.2. Мехнат бозори, ишсизлик тушунчаси, унинг турлари, улчаниши ва тула бандлик.

Мамлакат иктисодиётида ЯММ ёки ЯММ ни яратишда катнашадиган иктисодий ресурсларнинг энг асосийларидан бири булиб мехнат ресурслари ҳисобланади. Инсон ресурслари аввалом бор ёлланма ходимлар мехнати ва инсонларнинг тадбиркорлик қобилиятларидан иборатдир. Мехнат ёки инсон ресурсларининг социал-иктисодий муаммоларини демографик, статистика, этнография, мехнат иктисоди, ижтимоий-маданий комплексни прогнозлаштириш фанлари катори макроиктисодиёт фани ҳам урганади.

Макроиктисодиёт инсон ресурсларининг ижтимоий-иктисодий йуналишларини тадқиқ этиш орқали уни самарали бошқаришни мақсад қилиб олади. Чунки, мехнат ресурслари ва унинг фаол қисми булган ишчи кучи-ишлаб чиқариш кучларининг энг асосий қисмидир. Ишчи кучи ёки иктисодий фаол аҳоли деганда аҳолининг мехнатга лаёқатли ёшдаги таркибига қирувчи ишлаётган ва ишсизларнинг умумий сони тушинилади.

Мехнат ресурсларини сифат жиҳатдан такомиллаштириш иктисодиётнинг усиш суръатлари билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам мамлакатда мехнат бозорини, мехнатни бошқариш институтларини ва унинг иктисодий-ҳуқуқий механизмларини яратиш энг асосий вазифалардан биридир.

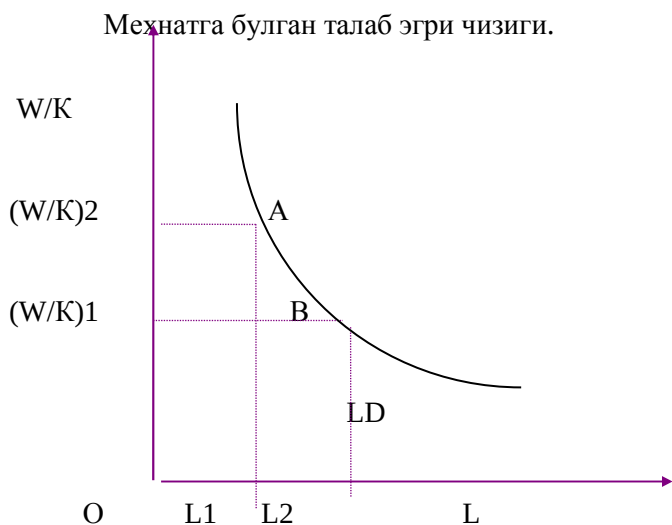
Демак, мехнат бозори ва унинг нормал фаолият курсатиши қуйидаги омилларга боғлиқ экан:

- аҳоли сони, ёши ва жинсининг салмоғидаги узғаришлар;
- иш билан бандлиликдаги ҳудуд ва тармоқ узғаришларига;
- қушимча ишчи кучини ишлаб чиқаришга жалб этиш механизмига;
- ишлаб чиқариш ҳажмига, унинг усиш суръатига, ишлаб чиқариш таркибига;
- ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий жойлашувига;
- мехнат ресурсларини бошқариш усулига ва бошқалар.

Ҳозирги шароитда мехнат бозорида ҳам талаб ва тақлиф қонуни амал қилади. Чунки, ишчи кучи ҳам бошқа мехнат маҳсуллари катори, товар шаклига эга булиб, товар-пул муносабатларига фаол жалб қилинади. Унинг бу хусусияти мехнат курсаткичлари тизимида уз аксини топади. Улар орасида иш билан бандлик ва ишсизлик курсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Яъни, ишбилармонлар ишчи кучидан шундай миқдорларда фойдаланадиларки бунда мехнатнинг юқори маҳсули реал иш ҳақи билан тенг булиши ёки иш ҳақи ҳажмини пулдаги ифодаси мехнатнинг йуқори маҳсули қийматга тенг булиши керак. Агарда реал иш ҳақи ҳажми ошса ишбилармон ишчи кучига булган талабни қисқартиради, агар реал иш ҳақи ҳажми камайса ишчи кучига булган талаб ортади.

Куйидаги расмдан куришиб турибдики реал иш хакини кискартириш натижасида меҳнатга булган талаб ошмоқда ва аксинча реал иш хаки ошса, меҳнатга булган талаб камаяди.

3.2-расм.

Бу ерда: L - талаб қилинадиган меҳнатнинг миқдори;

W/K - реал иш хаки миқдори.

LD - меҳнатга булган талаб эгри чизиги;

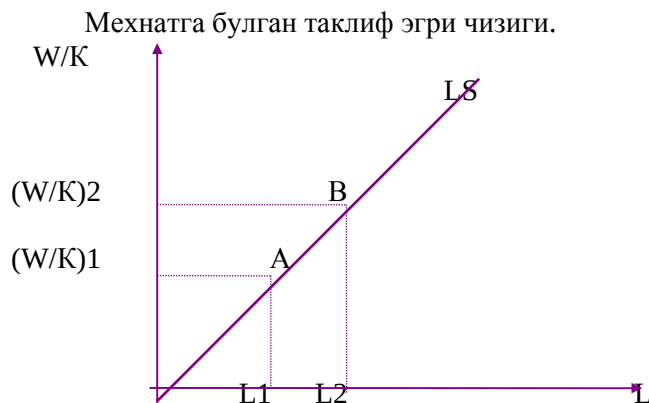
Меҳнатнинг таклиф функциясида индивид ўз хизматини иш хакининг пулдаги ифодасидан келиб чиқиб эмас, балки иш хакининг ўлчовларидан келиб чиқиб таклиф қилади. Бундан биз куйидаги расмдан ҳам куришимиз мумкин.

Бу ерда: LS - меҳнат таклифининг эгри чизиги;

W/P - реал иш хаки.

L - таклиф қилинаётган меҳнатнинг миқдори.

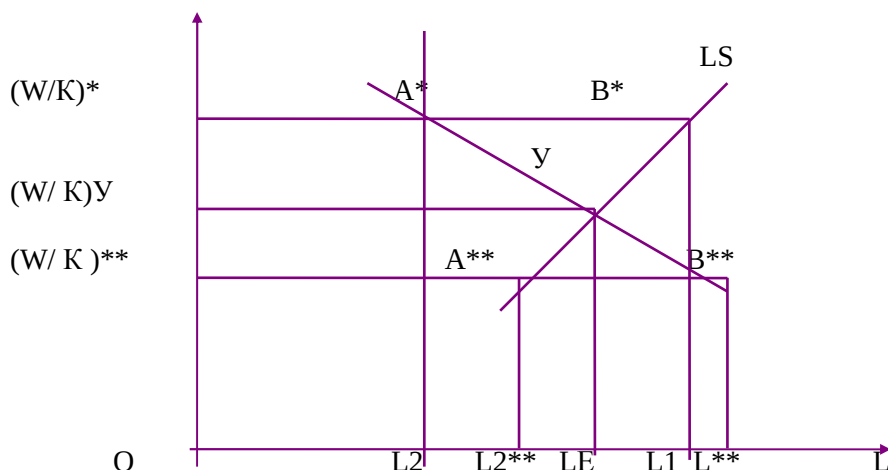
3.3-расм.

Реал иш хаки миқдори катта бўлса, унга мос равишда меҳнатнинг таклифи ҳам юқоридир, агар кичик бўлса пастроқ бўлади.

Талаб ва таклиф эгри чизигини умумлаштириб куйидаги графикда ифода қиламиз.

3.4-расм.

Графикдан курииб турибдики, (W/P) Е га тенг булган иш хаки доирасида меҳнат бозорида мувозанат вужудга келади. Бунинг маъноси шуки, агар иш хакининг шу доирасида қим иш излаётган булса, у иш билан таъминланади, иккинчи томондан, ҳамон иш билармонлар узларига керак булган ишчи кучи миқдорини топиш имкониятига эга буладилар. Е ҳарфи билан белгиланган нукта тула иш билан бандлилик ҳолатини билдиради.

Реал иш хакининг бошқача қийматида меҳнат бозорида мувозанатни урнатиб булмайди:

1. Агар иш хаки мувозанат нуктадан юқори булса, $(W^*/P)^*$ нуктада меҳнатнинг таклифи A^*B^* - катталиқдаги талабдан ошиб кетади, яъни, $L2^{**} > L2^*$;

2. Агар иш хаки мувозанат нуктадан паст булса, $(W^{**}/P)^{**}$ нуктада меҳнатга булган талаб “А”, “В” - катталиқдаги таклифдан ошиб кетади. $L1^{**} > L2^{**}$,

Биринчи ҳолатда ишсизлик вужудга келади, иккинчи ҳолатда эса иш жойлари бушаб қолади.

Амалиётда аҳолининг “тула иш билан бандлиги” деган тушунча бор. Лекин бундай натижага уз-уздан эришиб булмайди, чунки 100% аҳолининг ишламоқчи булган қисмини деярли иш билан банд қилиб булмайди. Шунинг учун ҳам маълум миқдорда аҳолининг ишсиз булиши иқтисодий жиҳатдан нормал ҳол ва асослидир.

Ишсизлар - бу ишчи кучларининг бир қисми булиб, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд булмаган лекин ишлашни хоҳловчи ва иш қидираётганлардан иборат.

Ишсизларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Фрикцион ишсизлик - буларга иш қидираётган ёки яқин вақтлар ичида иш билан таъминланишни кутаётган ишчи кучлари қиради. Ишсизликнинг бу тури асосан мавсумий ишлар, ишлаб чиқаришлардаги эски моделнинг янгиси билан алмаштирилиши, иш ёки турар жойларини узгартиришлар, укув юртларини тугатиш ва шунингдек бошқа сабаблардан қелиб чиқади. У доима мавжуд булиб, маълум бир даражада керакли деб ҳисобланади.

Структурали ишсизлик - буларга асосан ишсизларнинг малакаларини узгартириши ва ошириши, маълумот олиши, касб эгаллаши лозим булган ишсизлар гуруҳлари қиради. Фрикцион ишсизлик билан структурали ишсизликнинг асосий фарқи шундаки, биринчисида маълум малака ва тажриба мавжуд булади ва ундан фойдаланиб иш жойларини тезроқ топиб олишади, иккинчисида эса ишчи кучи дарҳол ва тезроқ иш жойларини топа олмайдилар. Структурали ишсизлик истеъмол бозори маълум маҳсулотлар билан тулдирилганда ва у маҳсулотга эҳтиёж қолмаганда пайдо булади.

Даврий ишсизлик - бу асосан ишлаб чиқаришнинг пасайиши натижасида ишчи кучига булган талабнинг камайишидан пайдо булади. Даврий пасайиш товар ва хизматларга булган ялпи таклифнинг камайиши, шунга мувофиқ, ялпи таклифнинг камайишини, ва оқибатда аҳолини иш билан бандлигининг қисқариши ва ишсизликнинг усишини билдиради.

Тула иш билан бандлик - барча ишчи кучининг 100% иш билан таъминланганлигини билдирмайди. Аксинча, фрикцион ва структуравий ишсизлик иложсиз хол булганлигини ҳисобга олсак, биз мутлак тула иш билан бандлиликка эришиб булмаслигини тушунамиз.

Агарда даврий ишсизлик булмаса у холда тула иш билан бандлиликка эришилади. Тула иш билан бандлик даврдаги ишсизлик ишсизликнинг табиий даражаси дейилади. Бунга иш кидирувчилар сони буш иш жойлари сонига мувофик келсагина эришиш мумкин.

Ишсизлик табиий даражасининг икки ҳолатини, яъни, биринчидан, у иктисодиётнинг ишлаб чиқариш потенциалидан тулик фойдалана-ётганлигини курсата олмайди, чунки амалиётда ишсизлик даражаси “ишсизликнинг табиий даражаси”дан купрок булади, иккинчидан, ишсизликнинг табиий даражаси доимий эмас, чунки у конун ва миллий анъаналар билан боглик холда узгаришини билишимиз лозим.

Умумий холда ишчи кучи - иш билан банд ва фаол иш кидириб юрган ишсизларга булинади. **Ишсизлик даражаси** деб - ишсизларни ишчи кучига нисбатига (% ҳисобида) айтилади ва уни куйидаги формула билан аниклаш мумкин.
$$\text{Ишсизлик даражаси} = (\text{Ишсизлар} / \text{Ишчи кучи}) \times 100.$$

Барча мавжуд ресурслардан тулик фойдаланиш ёки ишсизликнинг табиий даражаси ҳолатида иктисодиётда яратилиши мумкин булган маҳсулот ҳажмини иктисодиётнинг **ишлаб чиқариш потенциали** деб аталади.

Маҳсулотларнинг потенциал ва ҳақиқий ишлаб чиқарилиши уртасидаги фарк ЯММ ҳажмининг узилиши ёки орқада қолиши деб аталади. У потенциал ишлаб чиқаришга нисбатан фоизда акс эттирилади.

$$\text{ЯММ узулиши} = ((\text{Маҳсулотнинг потенциал ишлаб чиқариш} - \text{Маҳсулотни ҳақиқий ишлаб чиқариш}) / \text{Маҳсулотнинг потенциал ишлаб чиқариши}) \times 100.$$

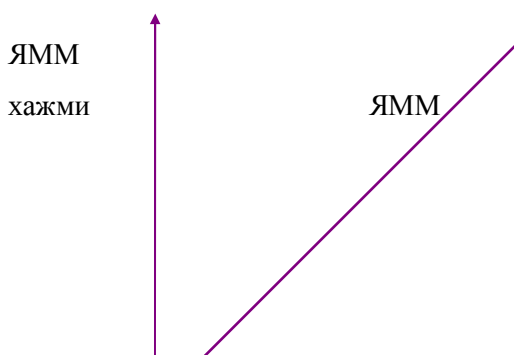
3.3. Ишсизликнинг иктисодий оқибатлари. Оукэн конуни.

Ишсизликнинг купайиши натижасида мумкин булган ЯММ ҳажмини иктисодиёт ололмайди. Шу сабабли мамлакат микёсида ишсизликни табиий даражасида саклаш ва уни тартибга солиш иктисодий жихатдан катта аҳамиятга эгадир. Ишсизликнинг ҳақиқий даражаси унинг табиий даражасидан канчалик йукори булса, ЯММ узилиши шунча куп булади. Шунинг учун ҳам потенциал ҳажмдаги ЯММ * ҳақиқатдаги ЯММ дан катта булади. Яъни, $\text{ЯММ}^* > \text{ЯММ}$ ёки $Y^* > Y$.

Потенциал ЯММ * ҳисоблашда мамлакатда ишсизлик мутлок йук деб эмас, балки ишсизлик мавжуд, бироқ у табиий даражада деб ҳисобланади.

Ишсизлик даражаси ва ЯММ узилиши уртасидаги микдорий нисбатни инглиз иктисодчиси Артур Оукэн математик холда исботлаб берган. Шунинг учун бу конун ОУКЭН конуни дейилади. Конуннинг моҳияти шундан иборатки, агар ҳақиқатдаги ишсизлик, ишсизликнинг табиий даражасидан бир фоизга ошиб кетса, миллий иктисодиёт ЯММ ни икки ярим фоизга кам олади. Ушбу нисбат ишсизликнинг турли даражаларидаги маҳсулот йукотишларни аниклаш имконини беради.

Бунинг графикдаги ифодаси куйидагича булади.

3.5-расм.

ЯММ узилиши = -2,5 (ишсизликнинг табиий даражаси-ишсизликнинг хакикий даражаси) .

Демак мос равишда уларнинг нисбати 1 : 2,5 ёки 2 : 5 га тенг. Йукотилган ЯММ нинг эса абсолют кийматини ҳисоблаш мумкин. Мисол учун 1992 йили ишлаб чиқариш пасайган даврда ишсизлик 9,5 фоизга тенг булган деб олайлик. Ишсизликнинг табиий даражаси эса 6 фоизга тенг булиши керак ёки 3,5 фоиз ишсизлик унинг табиий даражасидан куп: 3,5 фоизни ОУКЕН коэффициентига (2,5) купайтириб 1992 йилда ЯММ нинг потенциал ЯММ* дан 8,75 фоизга кам олганлигини аниқлаймиз. ЯММ нинг пастрок даражаси уз навбатида, ишлаб чиқаришда катнашувчилар даромадларининг нисбатан камрок булишини ва иктисодиётни келгуси тараккиётни инвестициялаш имкониятларини кискаришини билдиради.

3.4. Инфляциянинг мохияти, турлари ва ҳисобланиш усуллари.

Инфляция бу ялпи товар ва хизматлар баҳосининг купайиши ва у билан боглик пул бирлиги харид қувватининг тушиб кетишидан иборат. Инфляция макроиктисодий бекарорликни акс эттириб барча мамлакатлар учун уни тартибга солиш йирик иктисодий муаммо булиб ҳисобланади. Айниқса ишлаб чиқариш тизимини бир иктисодий тизимдан иккинчи бир иктисодий тизимга утаётган мамлакатларда бу анча хавфлидир. Чунки бу давр нархларни эркинлашуви ва шунга мувофиқ уларнинг умумий даражасини кескин ошиб кетиши билан боглиқдир. Шунинг ҳам таъкидлаб утиш лозимки инфляция даврида барча товарларнинг баҳолари ҳам ошавермайди. Баъзи товарларнинг баҳолари барқарор булиб турса, баъзилариники эса тушиши мумкин. Демак, кенгрок маънода инфляция - бу барча товар ва хизматлар ушиб боришини ва шу билан бирга баъзи товарларни баҳолари пасайишини, баъзиларининг секинлик билан ушиб боришини ва бошқа бирларини кескин ушиб боришини билдиради.

Инфляция иктисодиёт ривожланишининг хакикий аҳолини бузиб курсатиб, бошқарув жараёнини ниятда кийинлаштиради. Инфляция баҳо индекси - дефлятор ва истеъмол нархлар индекси ёрдамида аниқланади. Баҳо индекси эса хақиқатдаги баҳонинг базис баҳога нисбати билан аниқланади.

$$P = P_x / P_b \times 100 \text{ ёки } P = (118\% / 100\%) \times 100 = 118 \text{ ёки } 18\%$$

Ҳисобот йилида инфляциянинг ушиб суръати қуйидагича аниқланади.

$$\text{Инфляция ушиб суръати} = (I - I_0 / I_0) \times 100 \%$$

Бунда, I - жорий йилнинг нархлар индекси,

I_0 - утган йилнинг нархлар индекси.

Мисол учун 1997 йили товарлар баҳоси 150% тенг булган, 1998 йили эса 180% га тенг булди дейлик. 1998 йилнинг инфляция суръати қуйидагича булган:

$$I_c = (180 - 150 / 150) \times 100 = 6,7$$

Инфляцияни микдоран улчаш учун макроиктисодиётда “70-киймат коидаси” назариясидан ҳам фойдаланилади. Бу усул нархларни барқарор ушиб шароитида инфляция даражаси неча йилда икки бараварга ошишини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун 70 ни йиллик инфляция даражасига булиш кифоя:

Инфляция суръати икки бараварга купайиши учун зарур булган йил = 70 / нархларнинг йиллик ушиб даражаси (%)

Мисол учун, йиллик инфляция даражаси 9,5% га тенг булса, тахминан етти йилу уч ойдан кейин баҳо икки мартага купаяди, яъни, $(70 : 9,5 = 7,3)$.

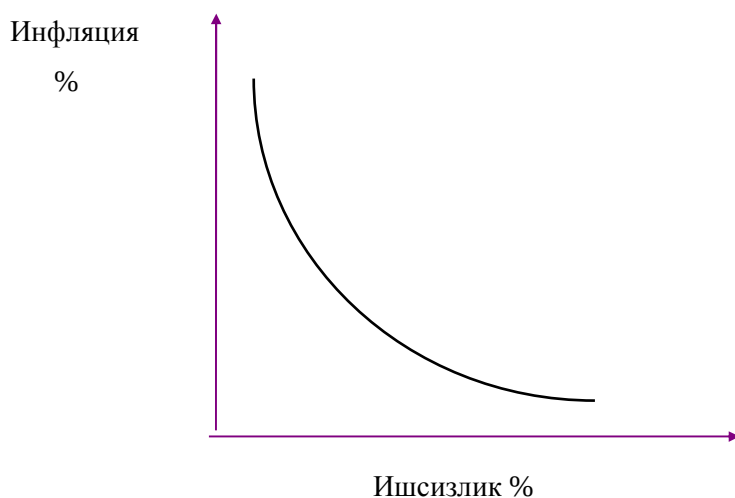
Реал ЯММ ва жамгармани неча йилдан сунг икки марта ошишини ҳисоблаш зарур булган ҳолларда “70-киймат коидасидан” фойдаланилади.

Филлипс эгри чизиги деб акс эттирилган. Мадомики, иш хаки нархлар узгаришининг суръатлари уртасида бир хил нисбат мавжуд экан, у холда Филлипс эгри чизиги уз мохиятига кура инфляция ва ишсизлик уртасидаги богликликни акс эттиради, яъни инфляциянинг усиши суръатида ишсизликнинг паст даражаси кузатилади ва аксинча. Яъни ишлаб чикаришни кискариши ва ишсизликни купайиши нархларни ошиши билан кузатилади. Бу ходиса стагфляция деб аталиб, кам инфляцияни, хам ишсизликни усиши билан ифодаланади.

Давлатнинг меҳнат бозорига таъсир этиш чоралари Филлипс модели билан чекланиб колмасдан, узига яна солик, пул-кредит сиёсатининг кенг таъсир этиш чораларини хамда меҳнат муносабатларини тартибга солувчи конуний ва меъёрий хужжатларни хам кушади.

3.6-расм.

Филлипс эгри чизиги

Кискача хулосалар.

1. Иктисодий тебранишларнинг асосан туртта боскичларини ва тебранишларга иктисодчи олимлар томонидан турли хил ёндошувларни курсатиб утиш мақсадга мувофиқ экан.
2. Ишсизлик даражаси деб ишсизларнинг ишчи кучига нисбатига айтилади. Ишчи кучи хам бошқа товар маҳсулотлари каби бозорда сотилади ва сотиб олинади. Ишсизлар сонининг усиши реал ЯММ ҳажмининг камайишини курсатади. Шунингдек тула иш билан бандлик 100% иш билан таъминланганлик даражасини курсатмайди.
3. Ишсизлар сонининг ошиши, яъни ишсизликнинг хақиқий даражаси унинг табиий даражасидан юқори булиши потенциал ҳажмдаги ЯММ билан хақиқий ҳажмдаги ЯММ уртасидаги узилишга олиб келар экан. Бу узилишни уз навбатида инглиз иктисодчиси Артур Оукэн ҳисоблаб чиққан.
4. Инфляция товар ва хизматлар баҳосининг купайиши натижасида пул харид қувватининг тушиб кетишидан келиб чиқар экан. Иктисодиётда инфляциянинг бир нечта турлари аниқланган. Шунинг учун хам барча мамлакатларда инфляцияни камайтириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Таянч иборалар.

Иктисодий цикл, мавсумий тебраниш, асрли тренд, фрикцион ишсизлик, даврий ишсизлик, структурали ишсизлик, тулик бандлик, табиий ишсизлик даражаси, ЯММ нинг потенциал ҳажми, ЯММ нинг хақиқий ҳажми, ишсизлик миқдори, ишчи кучи, Оукэн конуни, инфляция, дефляция, 70 миқдор конуни, талаб инфляцияси, таклиф инфляцияси, қутилган инфляция, қутилмаган инфляция, гиперинфляция, реал даромад ва бошқалар.

Назарот ва мулоҳаза саволлари.

1. Нима учун иктисодий тебранишлар такрорланиб туради?
2. Ишсизликнинг қандай турлари мавжуд ва уларга қимларни киритиш мумкин.

Ишсизлик даражаси кандай аникланади?

3. Оукэн конуни мохиятини тушинтириб беринг.

4. Истеъмол нархлар индекси нимани курсатади. Истеъмол товарлар карзинасини кандай тушинасиз. Инфляция даражаси кандай улчанади ва сизнингча инфляцияни камайтириш учун нима килиш керак?

5. Ишсизлик билан инфляция уртасида кандай узаро боғлиқлик мавжуд. Филлипс эгри чизиги нимани курсатади.

4-Мавзу; AD - AS модели.

4.1. AD - AS модели тушунчаси.

4.2. AD эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

4.3. AS эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

4.4. AD - AS моделларида нархлар ва миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг мувоzanатли даражаси.

4.1. AD - AS модели тушунчаси.

Бир хил турдаги товарларга булган талаб ва таклиф модели товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва уларнинг нархлари уртасидаги фарқларни тушиниш имконини беради. Улар нима учун айрим товарларнинг барқарор нархлари бир-биридан фарқ қилишини яъни, пахтанинг нархи олтиннинг нархидан кам ёки бир баррер нефтнинг нархи бир баррер духининг нархидан кам ёхуд пахтанинг йиллик ҳаражатлари бошқа маҳсулотлар ҳаражатларидан қуплиги тугрисида тушунча ҳосил қилиш имконини беради. Шунингдек

ишлаб чиқарилган бирор бир маҳсулотни барқарор нархлари ва ҳажми турли йилларда ҳар хил бўлишини тушиниш имконини беради.

Аммо бир хил турдаги товарларга бўлган талаб ва таклиф модели бир нечта зарурий иқтисодий муаммоларга жавоб бермайди. Яъни, нима учун умуман нархлар ошади ва камаяди, нима учун нархлар даражаси айрим даврларда узғаришсиз қолади ва бошқа даврларда зудлик билан усади. Нима учун айрим вақтларда миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми камаяди ёки купаяди ва шунингдек бошқа муаммоларга жавоб бермайди.

Бу саволларга жавоб бериш учун биз мамлакатдаги барча бозорларни йиғиб умумий ҳолда урганишимиз керак. Аниқ айтганда биз минглаб алоҳида нархларни бирлаштириб йиғилган баҳолар бирлигига ёки баҳолар даражасига олиб келишимиз лозим.

Турли хилдаги товар ва хизматлар нархларини умумий баҳо даражасини бирлаштириш шунингдек, турли товар ва хизматларни миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмига бирлаштириш агрегатлаш (ёки йириклаштириш) деб аталади.

Бирлаштирилган баҳолар (баҳолар даражаси) ва турли хил товар ва хизматлар бирлашиши (миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми) йиғинди деб аталади. Курсаткичларни йириклаштиришнинг бу усулидан макриқтисодий тадқиқотларда тез-тез фойдаланиб турилади. Демак, турли хил товар ва хизматларга бўлган талаб ва таклиф, яъни улар ҳажмининг узғариши миллий ишлаб чиқариш ҳолатини курсатар экан.

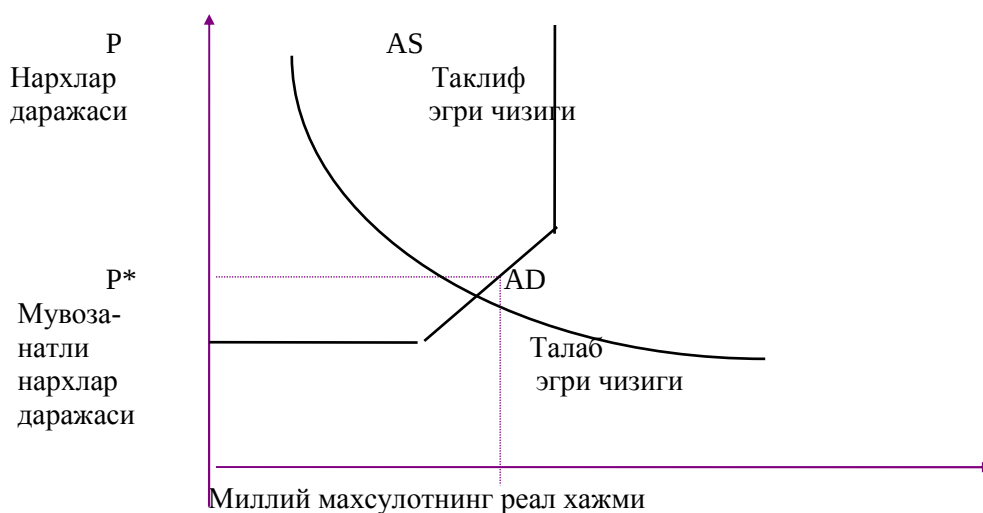
Миллий бозордаги талаб ва таклиф алоҳида харидорлар истаги қуринишида бўлмасдан балки барча харидорларнинг йиғма талаби ва таклифи қуринишида акс этар экан.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, умумий талаб миллий иқтисодиётдаги барча уй хужаликлари, корхоналар, ҳукумат ва шунингдек хорижий харидорларнинг товар ва хизматларига бўлган талабидан иборат экан.

Жами талаб ва таклиф ҳамда нархлар даражаси барча макроиқтисодий моделлар тузилишининг асоси деб ҳисобланади.

4.1-чизма.

Жами талаб, таклиф ва нархлар даражаси уртасидаги узаро боғлиқлик.

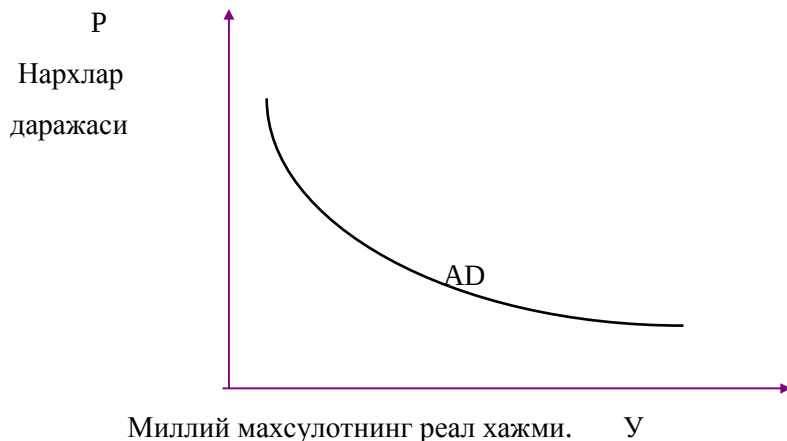

4.2. AD эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

Биз олдинги утган мавзу ва саволларда курдикки нархлар даражаси ва жами талаб уртасида тескари богликлик мавжуд булиб, нархлар канчалик паст булса харидорлар купрок товар ва хизматларни сотиб олишни истаб колишади.

Нархлар даражаси ва талаб килинган миллий махсулот хажми уртасидаги богликликни ифода этувчи чизик жами талаб эгри чизиги деб аталади. Бунини чизма курунишида куйидагича тасвирлаш мумкин:

4.2-чизма.

Шунга эътибор берингки, талаб эгри чизиги доимо пастга ва уннга сурилади. Нима учун ?

Бундай сурилишнинг сабаби хар хил. Яъни алохида олинган товарларда талаб эгри чизигининг сурилишига асосан даромад самараси ва урин босар товарлар сабаб булар эди. Айрим товарларнинг бахоси пасайганда, истеъмолчиларнинг пул даромадлари купрок махсулотлар сотиб олиш имконини беради (даромад самараси). Шунингдек, бахо пасайганда истеъмолчи ушбу товарни купрок сотиб олади, чунки у бошка товарларга нисбатан арзонрок булади (урнини босадиган товарлар).

Бундай изохлар жами талаб тугрисида гапирганда тугри келмайди. Чизмадан куруниб турибдики агар биз талаб эгри чизиги буйича пастга караб силжисак, барча товарларнинг бахоси пасаяди. Шунингдек алохида товарларга индивиднинг эгри талаби истеъмолчининг даромадига боглик булса, бу ерда эса умумий даромадлар микдорига богликдир. Агарда жами талаб эгри чизигини даромад ва уринини алмаштирадиган товарлар самараси билан тушинтириб булмас экан у холда нима учун у пастга силжийди ?

Аввалом бор жами талаб эгри чизигининг бундай холати учта омил билан богликдир. Яъни:

1. Фоиз ставкаси самараси.
2. Моддий кийматликлар самараси ёки реал касса колдиклари ёхуд бойлик самараси.
3. Импорт харидлар самараси.

Фоиз ставкаси самараси.

Фоиз ставкаси самараси шуни билдирадики яъни, жами талаб эгри чизигининг силжиши нархлар даражаси узгаришининг фоиз ставкасига, демак истеъмол харажатлари ва инвестицияларга булган таъсирига боглик. Аник айтганимизда, агар бахо даражаси ошса фоиз ставкаси хам ошади, усган фоиз ставкалари уз навбатида истеъмол харажатлари ва инвестицияларни камайишига олиб келади.

Демак, товарларнинг бахо даражалари ошса истеъмолчиларга харид килиш учун катта микдорда накд пуллар керак булади. Ишбилармонлар учун хам иш хаки ва бошка харажатларни тулашга катта микдорда пуллар керак булади. Кискача айтганда товарлар бахоси даражалари юкори булса пулга булган талабни оширади.

Пул бирлиги хажмининг узгармаган ҳолатида талабнинг ошиши пулдан фойдаланишни чигаллаштиради. Бу фоиз ставкасини курсатади. Фоиз ставкаларининг юкори шароитида ишбилармонлар ва аҳоли харажатлари микдорини камайтиради. Яъни, тезда фоиз ставкаларини ошишига мослашади.

Бундан шундай ҳулосага келишимиз мумкинки нархларнинг усиши пулга булган талабни купайтириб, фоиз ставкасининг ошишига олиб келади ва шу туфайли миллий махсулотнинг реал хажмига булган талабни кискартирар экан.

Бойлик самараси ёки реал касса колдиклари.

Бойлик самараси ёки реал касса колдиклари шуни билдирадики, нархлар даржасининг ошиши, жамгарилган пул активлари (омонатлар, облигациялар) реал харид қобилиятини тушириб юборади. Бундай шароитда аҳоли янада камбағаллашиб боради ва уз-уздан харажатлар микдорини кискартиради. Масалан, бирор-бир шахс узининг активида 10 млн. сум булса, ундан ҳеч иккиланмасдан бирорта автомашина сотиб олиши мумкин. Агарда инфляция ушбу шахс активининг тулаш қобилиятини 6 млн. сумга тушуриб юборса у машини сотиб олмаслиги мумкин.

Импорт харидлар самараси.

Импорт харидлар самараси шуни билдирадики бирор-бир мамлакатда товар ва хизматларнинг ички нархлари ташки нархларга нисбатан ошиб борса, у махсулотга булган талаб камаяди ва уз навбатида импорт махсулотларга булган талаб ошади. Ва аксинча ички нархларнинг камайиши импортнинг камайишига ва экспортнинг ошишига олиб келади ёки миллий махсулотга булган талабни оширади.

Юкорида куриб утилган омиллар жами талабнинг нарх омиллари деб аталади, чунки миллий ишлаб чиқариш реал хажмининг узгариши факат нархларгагини богликдир. У эгилувчан нарх модели деб аталади. Бундан ташқари жами талабнинг нархларга боглик булмаган омиллари ҳам мавжуд. Демак жами талаб уй ҳужалиги, корхоналар, ҳукумат ва хорижий шериклар талабларидан ташкил топар экан. Унда уларнинг харажатлардаги узгаришлар жами талабнинг микдорида уз аксини топади ва унинг эгри чизигини чапга ёки унга силжитади. Жами талабнинг нархларга боглик булмаган омилларига биз куйидагиларни киритамиз.;

1. Истеъмол харажатларидаги узгаришлар;

а) истеъмолчилар кулларидаги моддий кийматликлар усганда;

б) истеъмолчилар келажакда уз даромадларини купайишини кутиши натижасида купрок харид қилишни афзал куришса;

в) истеъмолчилар карзлари микдори камайса ва уларга ҳозирги кунда купрок харид қилиш имконини берса;

г) истеъмолчилар даромадларидан олинadиган солиқлар ставкаси камайса.

2. Инвестиция харажатларидаги узгаришлар.

а) фоиз ставкалари - пул массасининг купайиши билан у ошиб боради ва шунга мувофик инвестиция харажатлари кискаради;

б) инвестициялардан кутилаётган фойда нормаси ошса;

в) корхоналардан олинadиган солиқлар микдори камайса;

г) технология - янги техникаларни ишлаб чиқаришга жалб қилишса;

д) резервдаги қувватлар узгариши натижасида.

3. Давлат харажатларининг узгариши, яъни давлат янги-янги харажатлар микдорини оширганда. Масалан, ҳарбий харажатлар ва янги касалхона ва бошқа муассасалар куришга корор қилганда.

4. Соф экспорт харажатлари.

5. Бошқа мамлакатлар миллий даромадларининг ушиб бориши.

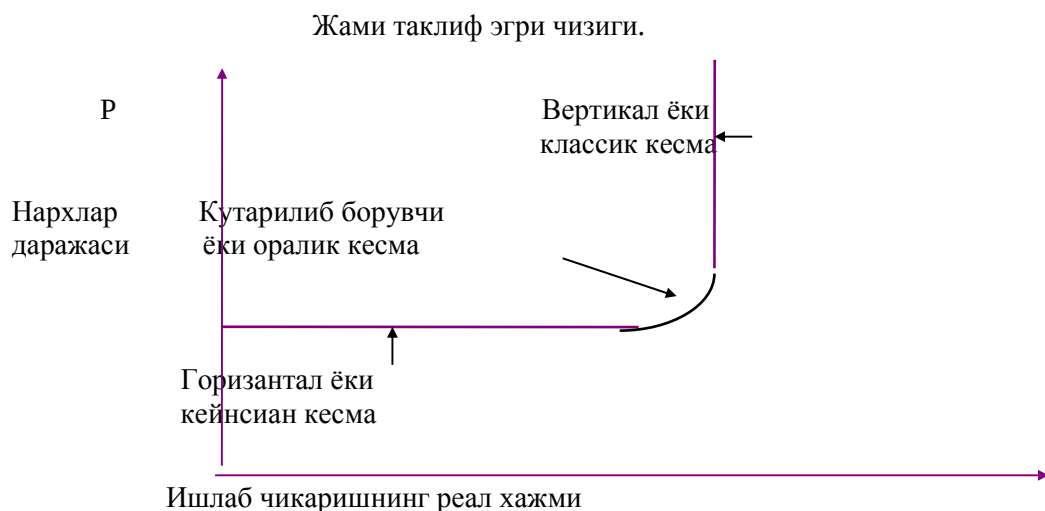
6. Валюта курсларидаги узгаришлар.

4.3. AS эгри чизиги ва унга таъсир этувчи омиллар.

Жами таклиф деганда муайян нархлар шароитида реал ишлаб чиқариш мумкин булган тавор ва хизматларни реал хажмига тушинилади. Нархларнинг юкори даражаси ишлаб

чикарувчиларга қушимча маҳсулот ишлаб чиқаришга имконият яратади ва аксинча паст нархлар маҳсулот ишлаб чиқаришни қисқартиради. Шунинг учун ҳам миллий ишлаб чиқариш ҳажми билан нархлар даражаси уртасида тугри алоқа мавжуд. Демак нархларнинг ушиб бориши билан маҳсулотлар ишлаб чиқариш ушиб боради. Пасайиши билан тушиб боради.

4.3-чизма.

Графикдан куришиб турибдики жами таклиф эгри чизиги уч қисмдан иборат. Яъни, горизантал ёки кейнсиан кесма, кутарилиб борувчи ёки оралик кесма ва вертикал ёки классик кесма. Бундан биз куриб турибмизки жами таклиф эгри чизиги миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши ёки камайиши шароитида маҳсулот бирлигига кетган харажатлар миқдорини узғаришини курсатади. Бизга маълумки маҳсулот бирлиги харажатлари ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини уларга кетган харажатларга бўлиш орқали топилади.

Жами таклиф эгри чизигидаги бу кесмалар қандай иқтисодий вазиятларни акс эттиради.

1. Кейнсиан кесмада миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми тушинилади. Чунки у тулик бандлик шароитидаги миллий ишлаб чиқариш ҳажмидан камдир. Демак горизантал кесмада иқтисодиёт чуқур инкирозга учраган шароитда ва катта миқдордаги ресурслардан фойдаланмаган шароитини курсатади. Ушбу фойдаланилмаётган ресурсларни нархлар даражасига таъсир курсатмаган ҳолда ишга тушириш мумкин. Бу кесмада миллий ишлаб чиқариш ҳажми ушиб бошласа, ишлаб чиқаришдаги ҳеч қандай вазият нархлар ошишига таъсир курсатмайди. Чунки уч-турт ой ишдан буш юрган ишчилар уз иш жойларига қайтиши натижасида маошларини оширишни талаб қилишмайди. Шунингдек ишлаб чиқарувчилар узига зарур бўлган ресурсларни барқарор нархларда сотиб олишлари мумкин, ишлаб чиқариш харажатлари қупаймайди. Демак маҳсулотлар нархининг ошишига асос йук. Ушбу кесмада миллий ишлаб чиқариш ҳажми узгарганда нархлар даражаси узгармас экан.

2. Вертикал ёки классик кесма эгри чизик бўйича уннга силжиши натижасида ишлаб чиқаришнинг мавжуд ҳажмида иқтисодиёт тулик бандлик шароитига ёки ишсизликнинг табиий даражаси шароитига эришган вазиятни кураимиз. Иқтисодиёт эгри чизикнинг бу нуқтасида узининг ишлаб чиқариш имкониятлари даражасида бўлади. Бу шуни билдирадики нархларнинг ҳар қандай ошиши ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига олиб келмайди. Чунки иқтисодиёт тулик қувватда фаолият курсатайди. Тулик бандлик шароитида айрим фирмалар бошқа фирмаларга нисбатан ресурсларга юқорирок нархларни таклиф қилиш орқали ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга ҳаракат қилади. Аммо бундай ҳолатда айрим фирмалар ресурслар ва ишлаб чиқариш ҳажмини ошириши мумкин, бошқалари эса йукотади.

Натижада бу нархлар ошишидан махсулотлар нархи ошиши мумкин, аммо ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми узгармай қолади.

Жами таклиф эгри чизигининг вертикал қисмида иккита камчилик мавжуд;

а) бу кесма классик иқтисодий фанлар нуқтаи назаридан қаралган ва тулик бандлик миёёр деб қабул қилинган.

б) “тулик бандлик” ва “тулик бандлик шароитидаги миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми” –бу узгарувчан тушунчадир. Чунки ишчи куни ва ишчи кучлари айрим вақтларда миёёрдан ошиб кетиши ҳам мумкин.

3. Оралик кесма - ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ўсиши нархлар даражасининг ўсишига мос равишда ўсиб боради. Нима учун? Чунки иқтисодиётнинг иқтисодий пасайиш ҳолатидан тулик бандликка ўтиш шароити нотекс ва турли вазиятларда рўй беради. Масалан, айрим тармоқларда ресурсларнинг этишмаслигига дуч келинса бошқа тармоқларда аксинча. Шунингдек улар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун эски асосий воситалардан ва малакасиз мутахассислардан фойдаланишга тўғри келади. Бу эса махсулотлар бирлигига кетадиган харажатларни ошишига ва натижада нархлар даражасининг ўсишига олиб келади. Жами таклиф эгри чизигидаги бу ўчта кесма айрим иқтисодчилар ўртасида тортишувларга сабаб бўлмоқда.

Кейнсианчилик мактаби вакиллари жами таклиф эгри чизигини гўҳ горизантал гўҳ қутарилиб боровчи деб ҳисоблайдилар ва шу сабабли жами таклифдаги ҳар қандай ўзгаришлар ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликка таъсир этади дейдилар.

Классик ёки неоклассик мактаб вакиллари эгри чизик бутунлай вертикал қуринишда бўлади деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича жами таклифни ўзгариши иқтисодиёт учун ўнчалик сезиларли эмас. Чунки бу ўзгариш фақат нарх даражасига таъсир этиб ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик ўзгаришига олиб келмайди.

Шунингдек ишлаб чиқариш ҳажми қупайиши ёки қамайиши нархга боглик бўлмаган омиллар ҳисобига ҳам рўй бериши мумкин. Бу омиллар жами таклиф эгри чизигини гўҳ ўнг томонга гўҳ чап томонга суриши мумкин. Нархга боглик бўлмаган омилларнинг хусусияти шундаки улар махсулот бирлигига кетган харажатларга бевосита таъсир қилади. Ва шу орқали жами таклиф эгри чизигининг сурилишига сабаб бўлади.

Бу омиллар қуйидагилардан иборат;

1. Ресурсларга бўлган талабнинг ўзгариши;

а) ички бозордаги ресурслар миқдорининг қамайиши;

- ер ресурслари;

-мехнат ресурслари;

-капитал ресурслари;

-тадбиркорлик қобилиятлари;

б) импорт ресурслар нархларидаги ўзгаришлар;

в) бозордаги ҳукмронлик ва монополия;

2. Ўнумдорликдаги ўзгаришлар;

3. Ҳукукий миёёрдаги ўзгаришлар;

а) солиқ ва субсидияларнинг ўзгариши;

б) давлатнинг тартибга солишдаги ўзгаришлар;

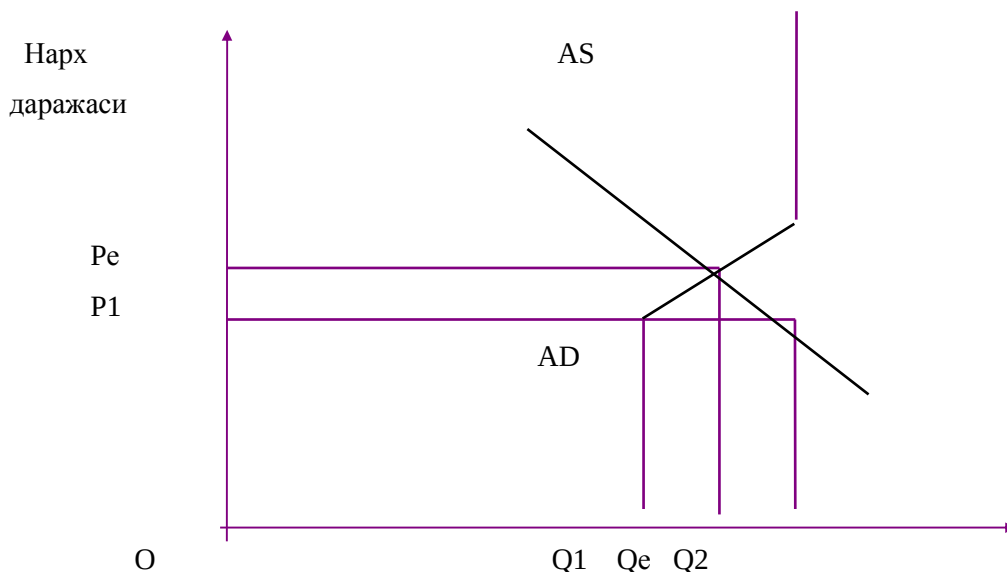
4.4. AD ва AS моделида нархлар ва миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг мувозанатли даражалари.

Нархларнинг мувозанатли даражаси деб шундай нарх даражасига тушиниладики ўнда жами талаб ва таклиф бир-бирига мос қелиши ёки тенг бўлиши қерак. Аввол ом бор жами талаб эгри чизиги ва жами таклиф эгри чизигининг оралик қесмада мос қелишини қуриб чиқамиз. Нархларнинг мувозанатли даражаси ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг мувозанатли даражалари мос равишда P_e ва Q_e лар билан белгиланган. Нима учун P_e нархларнинг мувозанатли даражаси ва Q_e миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанатли даражасини билдиришини қурсатишимиз учун нархлар даражаси P_e билан эмас балки P_1

билан курсатилган. Жами таклиф эгри чизиги курсатаяпдики нархлар даражаси P_1 булган вазиятда корхоналар миллий ишлаб чикариш хажмини Q_1 микдоридан оширмайди.

4.4-чизма.

Жами таклиф эгри чизигидаги оралик кесмадаги мувозанат.

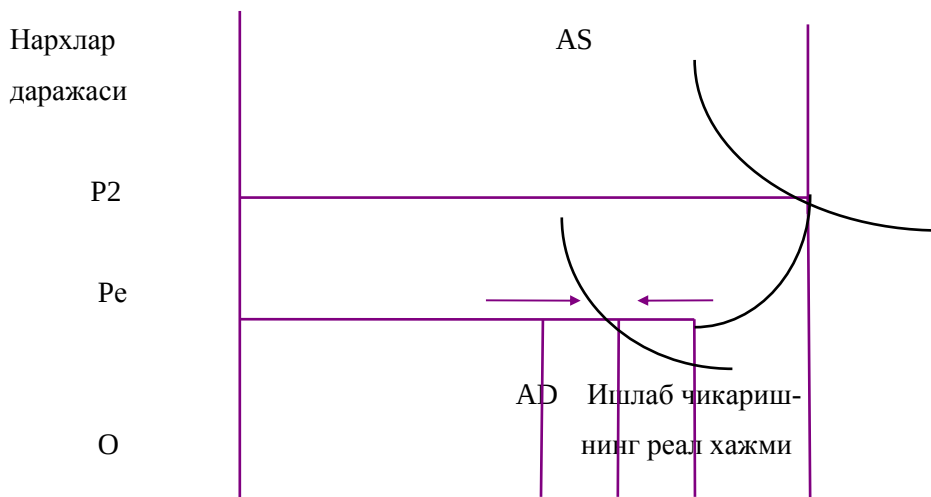
Истеъмолчилар бундай хажмдаги махсулотларни P_1 даражада сотиб олишга тайёр туради. Истеъмолчилар уртасидаги ракобат нархлар даражасини P_e гача суради. Чизмадаги стрелканинг курсатишича нархлар даражасини P_1 дан P_e гача кутарилиши ишлаб чикариш хажмини Q_1 дан Q_e гача оширишга ва истеъмолчиларнинг истеъмолини Q_2 дан Q_e гача камайтиришга олиб келади.

Кейинги графикда жами таклиф эгри чизиги кейнсиан кесма оркали утади. Бундай вазиятда нархлар даражаси ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Буни тушуниш учун аввалом бор биз миллий ишлаб чикаришни мувазанатли хажмини Q_e ва мувазанатли нархлар даражасини P_e билан белгилаймиз.

Жами таклифнинг кейинги усиши эгри чизикни янада йуқорирок сурилишига олиб келади. Жами талаб эгри чизиги жами таклиф эгри чизигининг вертикал кесмасида кесишади. Бу ерда мувазанат нарх P_2 даражасида, ишлаб чикаришнинг мувазанат хажми Q_3 нуктасида урнатилади. Жами таклифнинг бу кесмасида талабнинг ҳар қандай узгариши факат нархлар даражасининг узгаришга олиб келади. Ишлаб чикариш хажми эса тулик бандлик шароитида узгармай қолади.

4.5-чизма.

Жами таклиф эгри чизигининг кейнсиан кесмадаги мувозанати.

Q1 Qe Q2 Q3 y

Оралик ва вертикал кесмаларда нархлар ушиб бориши билан кузатилган жами талабнинг купайиши талаб инфляцияси мавжудлигини курсатади.

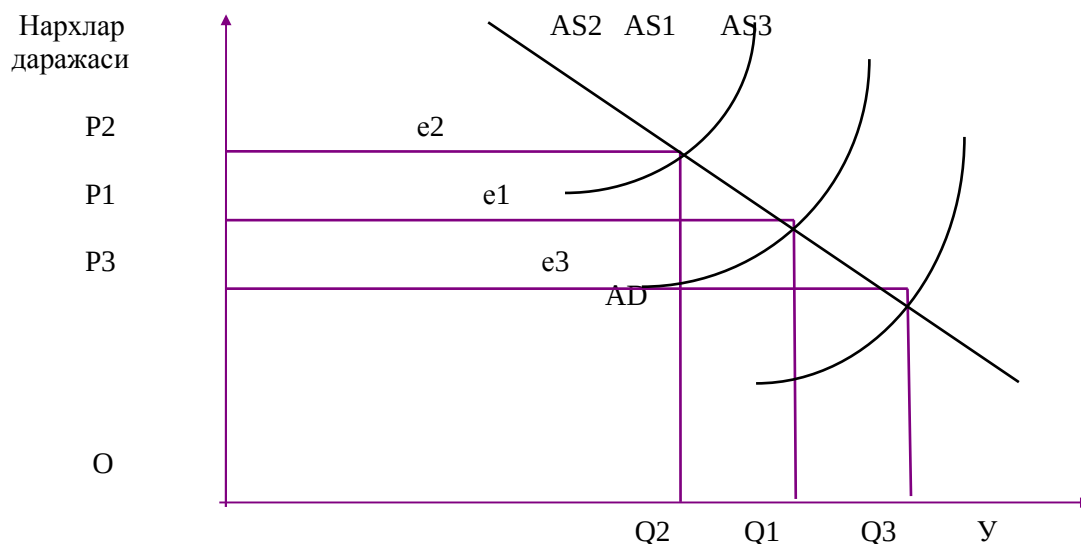
Жами таклифнинг узгариши мувозанат нархлар даражасига ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг мувозанат даражасига қандай таъсир курсатишини куриб чиқамиз.

Биринчидан ташқи ҳамкорлар импорт маҳсулотларига булган нархни оширади деб фараз қилайлик. Импорт маҳсулотлари нархининг ошиши мамлакатда ишлаб чиқарилаётган барча маҳсулотлар ва импорт қилинаётган ресурслар нархини ошириб юборади. Шундай қилиб миллий ишлаб чиқаришнинг барча бугинларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бирлиги харажатларини ошириб юборади. Шунинг учун ҳам жами таклиф эгри чизиги AS1 дан AS2 га қараб силжийди. Бундай вазиятда нархлар даражасининг ошиши инфляцияга олиб келади.

Агарда жами таклиф эгри чизиги Q1 дан Q2 га қараб силжиса нархлар даражаси P1 дан P2 га қараб усади, бандлик камайди ва инфляция келиб чиқади. Буни биз стагфляция деб атаёмиз.

4.6-чизма.

Жами таклиф узгаришининг таъсири.

Бошқа бир вазиятда масалан нархларга боглик булмаган омиллардан бирортаси узгариб жами таклифнинг узгаришига олиб келсин. Яъни, ернинг баҳоси пасайса, корхоналардан олинадиган солиқлар камайса ва бунинг оқибатида маҳсулот бирлигига кетган сарф-харажатлар қисқарса унда жами таклиф эгри чизиги E3 нуктада кесиб утади. Бунда нархлар мувозанат даражаси P1 дан P3 га қараб силжийди. Ва ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми Q1 дан Q3 га ошади. Яъни, иқтисодий узиш ҳолати мавжуд бўлади.

Кискача хулосалар.

1. Узок ва киска муддатли даврларининг бир-биридан асосий фарки шундаки, узок муддатли даврларда нархлар эластик, киска муддатли даврларда нархлар ноэластик булади. AD-AS модели иктисодий тебранишларни тахлил килиш ва баҳолаш учун асос яратади.
2. AD модели нархлар даражаси канчалик паст булса тавор ва хизматларга булган жами талаб микдорининг шунчалик куп булишини курсатади.
3. Узок муддатли даврларда AS модели вертикал жойлашади: ишлаб чикариш хажми, меҳнат харажатлари, капитал ва мавжуд технологиялар оркали арикланади. Шунинг учун AD даги узгаришлар ишлаб чикариш хажми ва бандлик даражасига эмас балки нархлар даражасигагина таъсир курсатади.
4. Киска муддатли даврларда AS модели горизантал жойлашади. Чунки, иш хаки ва нархлар кайд килинган булади. Шунинг учун AD ги узгаришлар ишлаб чикариш хажми ва бандлик даражасига таъсир курсатади.
5. AD ва AS моделлари томонидан булаётган таъсирлар иктисодий тебранишларга сабаб булади.

Таянч иборалар.

Агрегатлаш, AD ва AS моделлари, фоиз ставкаси самараси, бойлик ва касса колдиги самараси, импорт харид самараси, AD ва AS эгри чизиклари, AD ва AS га таъсир этувчи баҳоли ва баҳосиз омиллар ва уларни ариклаш, макроиктисодий мувозанат тушунчаси, AD ва AS ни узгаришини реал ЯММ ва баҳога таъсири, AS ни оралик кесими, AS ни классик кесими, AS ни Кейнс кесими, рецессион ва дефляцион оралик, инфляцияли оралик, даромад тенглиги, хусусий талаб, жами талаб ва таклиф ва бошқалар.

Назарот ва мулохаза саволлари.

1. Киска муддатлардаги ноэластик ва узок муддатлардаги эластик нархларга мисол келтиринг.
2. Нима учун AD эгри чизиги пастга йуналтирилган?
3. Киска муддатли ва узок муддатли даврларда пул таклифини ошишини тахлил килинг.
4. AD ва AS моделларидаги нархга боглик булмаган омилларни санаб утинг.
5. Нима учун марказий молия ташкилотлари таклиф томонидан курсатилаётган фалажларга нисбатан талаб томонидан курсатилаётган фалажларни осонроқ хал килади?

5-Мавзу: Кейнс макроиктисодий мувозанат назарияси.

- 5.1. Классик иктисодчиларнинг иктисодий мувозанат назарияси.
- 5.2. Кейнснинг иктисодий мувозанат назарияси.
- 5.3. Классик иктисодчилар ва Кейнсчиларнинг иктисодий мувозанат назарияларида жами талаб ва унинггн узгариши.
- 5.4. Кейнснинг бандлик назарияси.

6.1. Классик иктисодчиларнинг иктисодий мувозанат назарияси.

Маълумки бу саволга жавоб турли йилларда турлича булган, яъни вақт утиши билан узгариб турган. “Буюк депрессия” даврида купгина етук иктисодчилар, яъни ҳозирги кунда классиклар деб аталадиган иктисодчилар бозор иктисодиёти иктисодиётдаги ресурслардан тулик фойдаланиш имконини беради деб ҳисоблашган. Аммо улар иктисодиётда айрим вақтларда, яъни уруш, сиёсий тунтариш, табиий офат ва шунингдек бошқа ҳолатларда узгаришлар бўлиб турушини тан олишса ҳам шу билан бирга бозор тизимининг узига хос хусусиятлари бу иктисодий кийинчиликларни уз-уздан ҳал қилишади деб тушунтиришади.

Классиклар назарияси асосида иккита асосий тушунча мавжуд. Биринчидан, тулик бандлик шароитида маҳсулотларни сотиб олиш учун харажатлар микдорининг етишмаслиги мумкин эмас. Иккинчидан, агарда умумий харажатлар микдори етишмай қолган шароитда ҳам баҳо ва иш ҳақи каби дастаклар ишга тушади ва натижада харажатлар микдорининг камайиши ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми, бандлик ва реал даромадлар микдорининг камайишига олиб келмайди деб ҳисоблашади.

Классиклар назариясини тан олмаслик асосан Сей қонунидан бошланган. Сей қонуни буйича маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнининг узи ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қийматига тенг равишда даромад яратади деган оддий ғоядан иборатдир. Демак бу дегани маҳсулотларни сотиб олиш учун ҳар қандай маҳсулотлар ҳажмини ишлаб чиқариш уз-уздан даромад яратади. Яъни, таклиф узининг хусусий талабини пайдо қилади. Сей қонунининг моҳиятини маҳсулотлар айирбошлаш савдосида ҳам қуриш мумкин. Пойафзалчи пойафзал ишлаб чиқаради ёки узига зарур булган бошқа маҳсулотларга булган талабини қондириш учун пойафзал таклиф қилишади. Пойафзалчи томонидан пойафзалнинг таклиф қилиниши унинг талабидан иборатдир. Худди шундай бутун иктисодиёт буйича маҳсулотлар алмашиши амалга оширилади.

Аммо Сей қонунининг маҳсулотлар ишлаб чиқариш мос равишда пул даромадлари суммасини олиш имконини берса ҳам истеъмолчилар ушбу даромадларнинг ҳаммасини тулик харажат қилмаслиги умум қабул қилинган тушунчадир. Яъни, даромадларнинг

кандайдир бир кисмини жамгаришади ва бу жамгарилган кисми юкоридаги бахсда уз жавобини топмайди. Жамгариш даромадлар таркибидан маълум микдордаги маблағларни узида мужассамлаштиради. Демак, истеъмол харажатлари барча ишлаб чикарилган махсулотлар микдорини сотиб олишга етмайди. Агарда уй хужаликлари уз даромадларининг бир кисмини жамгаришса, у холда таклиф узининг талабини пайдо килмайди. Жамгариш истеъмолнинг етишмаслигига олиб келади. Натижада сотилмай колган махсулотлар ишлаб чикаришнинг камайишига олиб келади.

Аммо классик иктисодчилар хакикатда жамгариш талабнинг етишмаслигига олиб келмайди, чунки хар бир жамгарилган сум тадбиркорлар томонидан инвестициялашади деб таъкидлашади. Агарда тадбиркорлар уй хужаликларининг жамгармалари микдорида инвестиция килишса Сей конуни амал килади ва ишлаб чикариш хамда бандлик даражаси доимий булиб колади. Иктисодиётнинг тулик бандлик шароитидаги даромадлар ва махсулотлар ишлаб чикаришини таъминлаши учун харажатлар даражасига эришиши ва саклаб колиши тадбиркорлар томонидан уй хужаликлари жамгармалари микдорида инвестициялашига богликдир.

Классик иктисодчилар таъкидлашадики, капитализмнинг узига хос пул бозори мавжуд ва бу бозор жамгарма ва инвестициянинг тенглигини таъминлайди. Шунинг учун хам тулик бандлик мавжуд дейишади. Бу шуни билдирадики, пул бозорида (фоиз ставкалари) жамгарма тарикасида даромадлар ва харажатлар микдоридан чиккан маблағлар уз-уздан инвестицион махсулотларга сарф килинган маблағлар микдорида кайтадан келиши устидан назорат олиб боради. Фоиз ставкалари ёрдамида жамгарма ва инвестицияларни бошқаришни тушунтириш оддий ва хаммага тушинаридир. Классик иктисодчиларнинг таъкидлашича бошка вазиятларда уй хужаликлари жамгариш урнига истеъмол килишни афзал куришади. Товар ва хизматлар истеъмоли инсоният талабини кондиради, фойдаланилмаган маблағлар йук. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, истеъмолчилар уларнинг тежамкорлигини рағбатлантириш тарикасида фоиз ставкалари туласагина жамгариши мумкин. Фоиз ставкалари канчалик йукори булса шунчалик куп маблағлар жамгарилади. Жамгармалардан фойдаланиш учун кимлар тулов ишларини олиб боришади. Албатта корхоналар хужайинлари, инвесторлар, яъни, узининг ишлаб чикаришини кенгайтириш ва янгилаш учун пул капиталини изловчилар хисобланишади. Биз биламизки фоиз ставкалари ишбилармонларнинг ишлаб чикариш харажатларига бевосита таъсир курсатади. Демак, улар уз вақтида фоиз ставкаларининг пастрок булишига интилишади. Кискача айтганда фоиз ставкаларининг узгариши Сей конунини купрок микдорда жамгармалар мавжуд булган иктисодиётда хам фаолият курсатишини таъминлайди. Фоиз ставкаси жамгарма ва инвестицияни боглаб турар экан бутун иктисодиёт шундай булиши керак деб таъкидлашади.

Классик иктисодчилар узларининг гоёларини яна бир тушунча билан исботлашга харакат килишади. Яъни, тадбиркорлар томонидан таклиф килинган махсулотлар хажмининг даражаси нафакат умумий харажатлар микдorigа, балки махсулотлар бахоси даражасига хам богликдир. Бу шуни билдирадики, агарда фоиз ставкалари айрим сабабларга кура жамгармаларни инвестициялар тарикасида ишлаб чикаришга кайтармаса, камайган хар кандай харажатлар микдори мос равишда бахонинг пасайиши билан копланади. Бошкача айтганда 40 сумга 10 сумдан туртта куйлак сотиб олишса, нархлар 5 сумга камайганда 20 сумга шунча куйлак сотиб олиш мумкин. Сотувчилар уртасидаги ракобат бахонинг эгилувчанлигига олиб келади. Бундан ташкари талабнинг камайиши ортикча махсулотлардан кутилиш учун нархларнинг пасайишига олиб келади. Сум тулов кобилиятларининг ошиши жамгармаси мавжуд булмаган шахсларга мавжуд пул маблағлари шароитида купрок махсулотлар сотиб олишга ундайди. Шунинг учун жамгарма ишлаб чикариш ва бандликнинг пасайишига эмас, балки нархларнинг пасайишига олиб келади.

Нархларнинг пасайиши ресурслар нархининг пасайишига олиб келади. Хусусан иш хакининг пасайишига хам олиб келади. Классик иктисодчиларнинг фикрича иш хаки микдори камаяди ва камайиши керак. Иш хакининг камайиши ишсизлар сонини оширади.

Аммо ишбилармонлар ишсизларни олдингидек йукори иш хаки ставкаларига жалб килмасдан иш хакининг паст ставкаларига жалб килишади. Мехнатга булган талаб тезда камаяди. Йукори иш хаки ставкаларида ишлайдиган ишчилар паст иш хаки ставкаларида ишлашга мажбур булишади. Ракобатнинг мавжудлиги бу ишчиларга шунга рози булишга мажбур килади. Буш иш жойларига булган ракобат иш хакини шу даражагача пасайишига олиб келадики токи ишбилармонлар барча ишсизларни ишга жалб кила олишсин. Шунинг учун классик иктисодчилар мажбурий ишсизлик мавжуд булмайди деб хисоблашади.

Бундан ташкари классик иктисодчиларнинг фикрича давлатнинг иктисодиётга аралашуви умуман мумкин эмас.

5.2. Кейнснинг иктисодий мувозанат назарияси.

Классик иктисодчиларнинг бандлик назариясига иктисодиётда мавжуд буладиган ишсизлик ва инфляция тугри келмайди. Биз биламизки иктисодиётда тулик бандлик шароитига эришиб булмайди. Шунинг учун ҳам иктисодчилар классик назариянинг асосий жахатларини танкид кила бошладилар.

1936 йили инглиз иктисодчиси Жон Кейнс капитализм иктисодиётига янги иш билан бандлик назариясини яратди. У узининг “Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси” асосида унинг нотугри жихатларини исботлашга уринди.

Кейнс назариясининг энг каътий жихати шуки, у бозор иктисодиётида иш билан тула бандликни таъминлайдиган ҳеч қандай механизм йуклигини исботлади. Макрокуламда иктисодиёт мувозанатга эришиши мумкин, лекин шунда ҳам маълум микдорда ишсизлик ва инфляция сакланиб қолганини, тула иш билан бандлик қонуний ҳолат эмас, балки тасодифдир, капитализм уз-уздан тартибга тушиб ривожланиб кетавермаслигини исботлаб берди. Шунингдек иктисодиётдаги тебранишлар факат уруш, табиий офат ва шу каби вазиятларгагина боғлиқ эмас, балки у тинчлик йилларида ҳам ички омилларнинг салбий оқибатларидан келиб чиқишини асослаган. Ишсизлик ва инфляциянинг келиб чиқиши инвестиция ва жамгармаларга бевосита боғлиқ. Нархларнинг ошиши ва иш хакининг пасайиши бошқа салбий омиллар билан бирга иктисодиётнинг бекарорлигига олиб келади. Кейнс назарияси Сей қонунини ҳам маълум даражада инкор этади. Сей қонуни буйича тадбиркорлар фаолияти ва жамғариш режалари фойиз ставкасида мутоносиблашади. Кейнсчилар фикрича эса агар тадбиркорлар жамгармаларни қупайтиришса фирмалар инвестицияларни қупайтиришлари мумкин.

Чунки жамгарувчилар субъекти ва инвесторлар ҳар хил гуруҳдаги одамлардир. Корхоналар айниқса корпорациялар қатта микдордаги инвестиция қарорларини қабул қилишади. Қатта ҳажмдаги ишлаб чиқаришга эга булган иктисодиётда уй ҳужаликлари қуп микдорда жамғаришади. Шуни айтиб утиш керакки жамғариш ва инвестицияларни ҳар хил гуруҳлардаги одамлар қабул қилишади.

Жамгарувчилар ва инвесторлар субъектлари ҳар хил сабабларга қура бошқарилади. Кейнсчилар фикрича жамгарма ва инвестициялар битта омилга боғлиқ булмаган ҳолда турли сабаблар асосида амалга оширилади. Масалан, айримлари қиймати узининг иш хаки микдоридан ортик булган маҳсулотларни сотиб олиш учун, уй ҳужаликлари эса автомобил ёки телевизор сотиб олиш учун жамғаришади. Жамгармалар бирор бир шахс ёки унинг оиласининг келажакдаги истеъмолини қондириш мақсадида; яъни уй ҳужаликлари оила бошлигининг нафақага чиқишлари ёки болаларини коллежларда ўқишини таъминлаш мақсадида жамғаришади. Бундан ташкари жамгарма тасодифий вазиятларда фойдаланиш мақсадида жамғарилади. Кейнсчилар таъкидлашича жамгарма ва инвестицияларни аниқлашнинг энг асосий омили булиб миллий даромад ҳисобланади.

Нима учун тадбиркорлар ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олишади. Инвестициялаш учун пул капиталига эга булишга туланадиган туловлар, яъни фойиз ставкаси инвестиция режасини тузаётганда ҳисобга олинади. Аммо, фойиз ставкаси ягона омил булиб ҳисобланмайди. Инвестициялар микдорини аниқлашда асосий омиллардан бири булиб фойда нормаси ҳисобланади.

Классиклар фикрича пул бозорида инвестициялашнинг асосий манбаи бўлиб жорий жамгарма ҳисобланади. Кейнсчилар фикрича эса пул бозорида бошқа иккита манба мавжуд. Биринчидан уй хужаликларининг нақд жамгармалари ва иккинчидан пул таклифини қупайтирадиган кредит ташкилотлари фаолият курсатади.

Кейнсчилар назарияси бўйича аҳоли ўз маблағларини нафакат қўнлик харидларни амалга ошириш учун, балки ўз бойликларини ошириш учун ҳам сақлашади. Бу пул воситалари бир қисмининг қамайиши ва уларни пул бозорида инвесторларга бериш жорий жамгармаларга нисбатан солиштирганда воситаларнинг ортиқчалигига олиб қилиши мумкин. Шунга ўхшаш кредит берадиган муассасалардан ссудаларнинг берилиши пулнинг таклифини қупайтиради. Банк ёки бошқа молиявий ташкилотлардан кредитларнинг берилиши жорий жамгармалар қупайишига асос бўлади. Натижада уй хужаликлари қўлидаги пул воситаларининг қамайиши ва банклар томонидан ссудаларнинг берилиши инвестициялар миқдорини жорий жамгармалар миқдоридан ошишига олиб қилиши мумкин. Бу шуни билдирадики Сей қонуни фаолият курсатмайди.

Классик назариячилар барча жорий жамгармалар пул бозорига чиқарилади деб нотўғри айтишади. Чунки, биринчидан уй хужаликлари жамгармаларнинг қандайдир бир қисмини пул бозорига юбормасдан қўлида олиб қилиши мумкин, иккинчидан жорий жамгармалар банк фойзаларини тулаш учун ишлатилади.

Кейнсчилар ёндошуви шундан иборатки, жамғариш ва инвестициялар режаси бирига мос келмайди ва шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш, даромад, бандлик, нархлар даражасида ўзгаришлар бўлиб туради. Бундан ташқари Кейнсчилар фикрича нархлар даражаси ва иш ҳақи ҳақиқатда пасайишга йўналтирилган эгулувчанликдан иборат эмас. Ҳатто улар шундай бўлган тақдирда ҳам шубҳалидир. Чунки нархлар ва иш ҳақининг пасайиши кенг тарқалган ишсизликни биров юмшатиши мумкин, ҳолос.

5.3. Классик ва Кейнсианчилар иқтисодий мувозанат назарияларида жами талаб ва унинг ўзгариши.

Классик иқтисодчилар фикрича жами талаб эгри чизиги вертикал тўғри чизикдан иборат ва факат ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини ифодалайди. Иккинчи томондан пастга эгилган жами талаб эгри чизиги барқарор бўлишга интилади ва факат нархлар даражасини аниқлайди. Бу икки умум курсаткичларни қараб чиқамиз.

1. Вертикал жами таклиф. Вертикал жами таклиф эгри чизиги ишсизликнинг табиий даражасига ёки тулик бандлик шароитдаги ишсизлик даражасига тўғри келади. Классиклар фикрича иқтисодиёт, Сей қонуни, барқарор фойз ставкаси, эгулувчан нарх ва иш ҳақи қаби омиллар таъсирида тулик бандлик шароитида фаолият курсатади. Улар фикрича нархлар ўзгариши билан бир вақтда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармайди.

Олдинги мавзуларда қўриб ўтдикки нархларнинг паст даражасида ишлаб чиқариш фойдалилиги қамаяди ва ишлаб чиқарувчиларни қамрок маҳсулотлар таклиф қилишга мажбур қилади ва шунингдек қамрок ишчиларни жалб қилиши мумкин. Классиклар фикрича ишлаб чиқаришга киритилаётган омилларга ҳаражатлар, нархлар пасайиши билан бир вақтда қамаяди ва натижада реал фойда ва ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармай қолади.

2. Барқарор жами талаб. Классиклар ҳисобича жами талаб асосида пул ётади. Яъни, ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини сотиш биринчидан, уй жиҳозлари ва ишбилармонлардаги мавжуд пул миқдорларига, иккинчидан, ўшбу пулларнинг нархлар даражаси билан аниқланадиган тулов қўбилиятига ва реал қийматига боғлиқ. Вертикал чизик бўйича пастга тушсак нархлар даражаси қамаяди. Бу шуни билдирадики ҳар бир сўмнинг тулов қўбилияти ошади ва шунинг учун ўшбу пулларга қўпроқ маҳсулотлар сотиб олиш мумкин.

Классиклар фикрича давлат молия ташкилотлари пул таклифини доимий равишда қўллаб туради. Ўшбу таклиф эгри чизигида пул миқдорини қупайтириш инфляцияга олиб

келади, пул микдорини камайтириш эса дефляцияга олиб келади. Шунинг учун нархлар баркарорлигини саклаб туришда пул таклифи устидан назорат олиб бориш керак.

Кейнсианчилар фикрича махсулотлар нархи ва иш хаки эгилувчан эмас, шунинг учун жами таклиф эгри чизиги горизонтал уқдан иборат. Бундан ташкари, жами таклиф талабдаги нарх омиллари бирортасининг узгаришига боглик равишда даврий узгариб туради.

1. Горизонтал жами таклиф эгри чизиги. Пасайишга караб нарх даражаси ва иш хакининг ноэластиклиги жами таклиф эгри чизигини горизонтал жойлаштиради. Бундай ҳолатда ишлаб чиқариш хажмининг камайиши нахларнинг пасайишига олиб келмайди. Шунингдек тескариси реал ишлаб чиқариш хажмининг купайиши нархларнинг ошишига олиб келмайди. Шунинг учун ҳам Кейнсиан кесма ишлаб чиқариш хажмининг ноль даражасидан тулик бандликка эришиши ёки ишлаб чиқаришнинг потенциал хажмига эришгунгача булган кисмидан иборат. Кейнсианчилар фикрига тулик иш билан бандликка эришгандан кейин жами таклиф эгри чизиги вертикал йуналиш олади.

2. Нобаркарор жами талаб. Кейнсианчилар фикрича пул таклифида ҳеч қандай узгариш булмаса ҳам жами талаб нобаркарордир. Хусусан, жами талабдаги инвестиция каби омиллар узгаришга олиб келади. Масалан, жами талабнинг узгариши ишлаб чиқариш хажми ва бандликка таъсир курсатади. Нархлар даражаси эса узгармай қолади.

Классиклар фикрича пул таклифида қатта узгариш булмаса жами талаб узгармайди, яъни баркарор ҳисобланади. Жами талаб камайган тақдирда ҳам нархлар ва иш хакининг эгилувчанлиги ишлаб чиқариш реал хажмининг баркарорлигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам давлатнинг макроиктисодий сиёсати ортиқчадир. Кейнсианчилар фикрича жами талабнинг узгарувчанлиги ва нархларнинг ноэгилувчанлиги ишсизлар даражасини оширишга олиб келади. Иктисодиётда қатта йукотишлар қилмаслик учун давлат жами талабни бошқариб туриш учун макроиктисодий сиёсат юритиш лозим деб ҳисоблайди. Кейнсианчилар фикрича жами талабни таҳлил қилишда нархларнинг ноэгилувчанлигидан ташкари ЯММ ни ҳисоблашда туртта компонент, яъни, истеъмол, инвестиция давлат хариди ва соф экспортларни ҳам караб чиқиш керак.

5.4. Кейнснинг бандлик назарияси.

Олдинги саволларда қурдикки Кейнснинг иктисодий назариясига биноан бозор иктисодиётида иш билан бандликни тула таъминлайдиган ҳеч қандай автоматик механизм йук. Демак, ишлаб чиқариш ва иш билан бандликни богликлиги қандай аниқланишини билиш учун товар ва хизматларни ишлаб чиқариш хажми, иш билан бандлик ва ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари каби курсаткичларни караб чиқиш лозим экан.

Кейнс моделида мувозанат даражадаги ишлаб чиқаришни аниқлашда иккита бир-бири билан боглик усуллардан фойдаланилган.

1. Умумий харажатлар ва ишлаб чиқаришни таккослаш усули, яъни, $(C + I_n) = CMM$;

2. Инъекция ва тортиб олиш усули.

Демак, ушбу усуллардан биринчисини, яъни, ялпи харажатлар ва ишлаб чиқариш хажми усулини караб чиқамиз. Бу усул қисқача қилиб

“харажатлар ва ишлаб чиқариш хажми усули” деб ҳам айтилади.

Ишлаб чиқариш хажми деганда амалиётда ишлаб чиқарилиши мумкин булган СММ хажмига айтилади. Унда СММ ишлаб чиқаришнинг турли микдордаги потенциали билан таккосланади. Бу ерда энг асосий курсаткич булиб, ишлаб чиқаришга сарф қилинган умумий харажатлар микдорида ялпи даромадларни олиши ҳисобланади. Масалан, бирор бир тадбиркор юз минг сумлик махсулотни таклиф этиб юз минг сумлик даромад олсагина у ишлаб чиқаришни давом эттириши мумкин.

Ялпи харажатлар деганда ишлаб чиқаришга сарф қилинган умумий харажатлар микдори тушунилади. Ёки бошқача айтганда ЯММ ни ҳисоблашдаги истеъмол ва инвестиция харажатларидан иборатдир. Шуни ҳам таъкидлаб утиш керакки СММ ни ҳисоблаётганда, яъни, ялпи инвестициялар микдори эмас, балки соф инвестициялар микдори ҳисобга олинади, яъни $CMM = ЯММ - A$

Бундан ташкариш умумий хисобларда соф инвестицияларни жорий микдори эмас, балки режа микдори эътиборга олинади. Чунки ишлаб чиқариш ҳажми билан ялпи харажатлар уртасидаги мувозанатнинг бузилиши режадан ортиқча инвестицияларга булган талабни келтириб чиқаради.

СММ Кейнснинг иш билан бандлик назариясининг асосини ташкил этади. Мувозанат ҳажмидаги СММ ни аниқланиши иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлайди.

Мувозанатли ишлаб чиқариш режаси бу ялпи харажатлар режаси харид килинган товар ва моддий ресурслар тенглигини таъминловчи СММ ҳажмини ишлаб чиқаришдир. Мувозанатли ҳажмдаги СММ ни ишлаб чиқариш иш билан тулик бандликни, ишлаб чиқариш харажатлари ва олинаётган даромадларнинг биргаликдаги мувозанатини бирлаштиради.

Инъекция ва тортиб олиш усули тугридан-тугри мос келмаса ҳам унинг маъноси шундан иборатки, яъни, мувозанатли даражадан ташқари ҳолатларда СММ ва ялпи харажатлар мувозанатининг бузилишига қаратилади. Биз биламизки ҳар қандай ҳажмдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш узига мос равишда солиқлар тулангандан кейинги даромадлар микдорини беради. Яна шу маълумки уй ҳужаликлари ушбу даромадларнинг бир қисмини жамғариши мумкин. Жамғариш уз навбатида тортиб олишни билдиради. Жамғариш натижасида истеъмоли ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмидан ёки СММ дан кам бўлади. Бундай ҳолатда истеъмоли бозорда жами ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини сотиб олишга етмайди. Натижада эса ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга олиб келади. Маҳсулотларнинг бир қисми ишлаб чиқариш воситалари шаклини олади. Шунинг учун инвестицияни даромадлар ва харажатлар микдоридаги харажатлар инъекцияси деб қараш мумкин. Бошқача айтганимизда инвестиция жамғармага олинган воситаларни қоплаш имкониятини билдиради.

Агарда жамғармага олинган воситалар инвестиция инъекциясидан қуп бўлса, жами харажатлар СММ дан кам бўлади. Бошқача айтганда СММнинг ҳар қандай даражаси яъни жамғариш инвестициядан қуп бўлган вазиятда мувозанат нуктадан юқори бўлади. Аксинча инвестиция инъекцияси жамғармага олинган воситалар микдоридан қуп бўлса жами харажатлар СММ дан қуп бўлади. Инвестициялар жамғармалардан қуп бўлган ҳар қандай шароитда СММ ҳажми мувозанат нуктадан паст бўлади. Жамғармага олинган воситалар микдори инвестиция инъекцияси томонидан тулик қопланса жами харажатлар умумий ишлаб чиқариш ҳажмига тенг бўлади. Инъекция бу мамлакат ичқарисида ишлаб чиқарилган маҳсулотларга булган истеъмоли харажатларига қушимча бўлиб ҳисобланади.

Қисқача ҳулосалар.

1. Классик иқтисодчилар бир нечта назарияларни олдинги суришади. Шулардан энг асосийси бўлиб тулик бандлик шароитида маҳсулотларни сотиб олиш учун харажатлар микдорининг етишмаслиги мумкин эмас. Шундай булган шароитда ҳам баҳо ва иш ҳақи каби дастаклар ишга тушиб барча муаммоларни ҳал қилишади деб ҳисоблашади.
2. Классик иқтисодчилар назарияларини биринчилардан бўлиб инглиз иқтисодчиси Жон Кейнс узининг “Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси”да уларнинг нотугри жиҳатларини исботлаб берган.
3. Классиклар фикрича жами талаб эгри чизиги вертикал тугри чизикдан иборат ва ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини ифодалайди. Кейнсианчилар фикрича маҳсулотлар нархи ва иш ҳақи эгилувчан эмас, шунинг учун жами таклиф эгри чизиги горизантал уқдан иборат.

4. Кейнс моделида мувозанат даражадаги ишлаб чиқаришни аниқлашда бир-бири билан боғлиқ иккита усулдан, яъни умумий харажатлар ва ишлаб чиқаришни таккослаш ҳамда инъекция ва тартибга солиш усулларида иборатдир.

Таянч иборалар.

Классиклар назарияси, Сей конуни, тулик бандлик, умумий харажатлар, баҳо, иш хақи, Кенс назарияси, пул бозори, жамгарма, истеъмол, фоиз ставкаси, инвестиция, кунлик харажатлар, вертикал жами таклиф, баркарор жами талаб, горизантал жами таклиф, нобаркарор жами талаб, умумий харажатлар, ишлаб чиқаришни таккослаш, инъекция ва тартиб олиш ва бошқалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Классик иқтисодчилардан кимларни биласиз ва уларнинг қандай назариялари билан танишсиз.
2. Сей конунининг моҳиятини, унинг камчиликлари ва ютуқларини тушунтириб беринг.
3. Нима учун классиклар назарияси танқидга учраган. Кимлар бу назарияларнинг камчиликларини очиқ берган?
4. Кейнснинг умумий харажатлар ва ишлаб чиқаришни таккослаш усулини моҳияти нимада?
5. Инъекция ва тартиб олиш усули деганда нимани тушинасиз?

6-Мавзу: Пул бозори.

- 6.1. Пул тушунчаси, унинг функциялари ва пул агрегатлари.
- 6.2. Пул таклифи ва талаби назарияси.
- 6.3. Пул бозори.
- 6.4. Пул-кредит тизими ва пул мультипликатори.

6.1. Пул тушунчаси, унинг функциялари ва пул агрегатлари.

Пул - бу бизнинг буюк ихтироларимиздан биридир. Пул инсонларни сеҳрлайди. Унга эга бўлиш учун қийналамиз ва меҳнат қиламиз. Пул-ундан қутилиш йули билан фойдаланиш мумкин бўлган ягона товардир. Уларни сарф ёки инвестиция қилмасангиз сизни улар қийинтирмайди ҳам, қорнингизни туйгазмайди ҳам, яхши дам олишингиз учун шароит ҳам яратмайди. Инсонлар пул учун ҳамма нарсага тайёр ва пул ҳам уз навбатида инсонлар учун ҳамма нарсага тайёр туради.

Пул барча иктисодий фанларнинг энг асосий булимларидан бири булиб хисобланади. Пул тизимининг тугри фаолияти даромадлар ва харажатларнинг доиравий айланишига хаётий куч беради. Яхши ишлаётган пул тизими ишлаб чикариш кувватлари ва бандликдан тулик фойдаланиш имконини беради. Аксинча ёмон ишлаётган пул тизими иктисодиётдаги инкирозларга, яъни, ишсизлик, инфляция ва шунингдек бошка салбий окибатларга олиб келади.

Демак, пул махсус хусусиятларга эга булган товар хисобланиб, барча турдаги товар ва хизматларни айирбошлаш воситаси хисобланар экан. Пул товарлар айирбошлашда умумий тенг кийматлилик (эквивалент) ролини бажаради. Пуллар махсус хусусиятга ликвидлик (яъни, тез алмаштириш) хусусиятига эга булганлиги учун ҳам идеал восита хисобланади. Хар кандай буюмнинг ликвидлиги уни сезиларсиз сарф харажатлар билан бошка буюмга айирбошланиш кобилиятини билдиради. Айирбошлаш кенгайиши билан кредит пуллар деб аталувчи векселлар, банкнотлар, чеклар, сертификатлар, кредит карточкалари ва бошка шунга ухшаш кийматликларга эга булган пуллар пайдо булади.

Пул уз табиатига кура уч хил хусусиятга эга, яъни, хамма насага айирбошланадиган мухим харид воситаси, бойлик тимсоли, меҳнатнинг киймат шаклидаги улчов воситаси.

Умуман пулнинг бешта вазифаси мавжуд:

1. Киймат улчови.
2. Айирбошлаш воситаси.
3. Хазина туплаш ва жамгариш воситаси.
4. Тулов воситаси.
5. Жахон пули.

Пул уз хизмати мазмуни ва микёсига караб турли тоифаларга булинади.

1. Хазина билетлари - бу пул оддий муомилада ишлатилади.
2. Банкнот - кредит пуллари - бундай пуллар карз олиш ва бериш жараёнида ишлатилади.

Пул товар сифатида кийматга эга. Хозирги кунда пулнинг кийматидан фойдаланиб унинг турли курунишларидан фойдаланилмокда. Яъни, когоз пулларга товар ва пулли хизматлар эквивалент алмашинади. Бундан ташкари банк чекларидан ҳам кенг фойдаланилмокда. Шунингдек, кредит карточкаларидан ҳам фойдаланилмокда.

Пул муомиласидаги энг асосий масалалардан бири мамлакатда зарур буладиган пул массасини аниклаш ва муомилага чикариш хисобланади. Бу эса макроиктисодиётнинг асосий муаммоси хисобланади ва давлат томонидан тартибга солиб турилади.

Пул массаси - муомилага чикарилган металл тангалар ва когоз пуллар (хазина ва банк билетлари)нинг жами микдори. Хужалик муомиласидаги пул воситаларининг умумий хажмига нақд пулдан ташкари банкларнинг жорий хисобдаги пул воситалари ҳам киради.

Хозирги замон бозор иктисодиётида пул массасининг асосини ташкил этувчи ёки пул агентларини билиш энг зарур муаммолардан биридир. Чунки пулнинг энг самарали микдордаги массасини чикариш пулнинг харид килиш кобилияти баркарорлигини таъминлайди. Пулнинг харид килиш кобилияти баркарорлиги товар ва хизматлар нархининг кескин узгариши олдини олади. Хозирги даврда Ўзбекистонда пул муомиласи икки курунишда юритилади.

1. Нақд пул муомиласи.
2. Нақд булмаган пул муомиласи.

Ривожланган мамлакатларда зарур булган пул микдорини аниклашда “Шартнома тузиш учун пул ёки тор маънодаги пуллар” - M1 ва “кенг маънодаги пуллар” - M2;M3;M4 микдори хисобланади.

M1 - уз ичига танга пуллар, когоз пуллар жорий хисобдаги пуллар ва йул чекларини олади.

M2 - уз ичига M1 ва тезкор жамгарма хисобларини олади.

M3 - уз ичига M2 ва ликвидли кимматбаҳо когозларни олади.

$$M3=M2+ЛКБ+СБО+СКВ;$$

ЛКБ-ликвид кимматбаҳо коғозлар (облигациялар, сертификатлар, хазина мажбуриятлари ва бошқалар)

СБО - жамоат ва бюджет ташкилотлари ҳисобларидаги маблағлар;

СКВ - капитал маблағларни молиялаштирувчи маблағлар;

Энг умумлашган шаклдаги “кенг маънодаги пуллар” бўлиб М4 ҳисобланади.

$M4 = M3 + НЛС$;

НЛС - пул бўлмаган ликвид маблағлар (олтин, бриллиант, қумуш, платина ва шу каби кимматбаҳо пул бўлмаган маблағлар).

Жами пулнинг таклифи деб маълум вақт бирлиги ичида иктисодиётга хизмат килаётган пулларга айтилади. Пул эгаси пулни қандай шаклда сақлаш самарали бўлса ҳудди шу қуринишдан фойдаланади. Энг муҳими пул таклифи давлат томонидан тартибга солинади.

6.2. Пул таклифи ва талаби назарияси.

Авваломбор биз пул таклифи асосида нималар ётишини билиб олишимиз лозим. Яъни, биринчидан пул таклифининг асосий қисми бўлиб коғоз пуллар ва чек қуйилмалари ҳисобланади. Коғоз пуллар - республика марказий банкининг муомилага қуйилган қарз мажбуриятларидир. Чек қуйилмалари эса тижорит ёки халқ банкларнинг қарз мажбуриятларидан иборат.

Бундан ташқари коғоз пуллар ва чек қуйилмалари ҳақиқий қийматга эга эмас. Ун сумлик қупёр бу бир булак коғоз ёки чек қуйилмалари эса ҳисобхона китобидаги оддий ёзувдан иборатдир. Танга пуллар эса, биз биламизки, унинг ҳақиқий қиймати номинал қийматдан кам. Давлат сизнинг қулингиздаги коғоз пулларни қиймати юқорироқ бўлган, масалан, олтинга алмаштирмайди.

Иккинчидан, пул қиймати. Агарда коғоз пуллар ва чек қуйилмалари қиймат беридаган ички хусусиятга эга бўлмаса ва улар олтин ёки бошқа металл қийматликларга алмашинмаса нима учун улар унда пул бўлиб ҳисобланади. Ун сумлик қупёрга ёки юз сумлик чекларга қиймат қандай берилади. Бу саволларга жавоб олиш учун биз қуйидги ўрта ҳисобни қараб чиқамиз.

1. Яроқлилиги. Накд ва чек қуйилмалари оддий сабабга қура, яъни, уларни инсонлар пул сифатида қабул қилади, амалиётда улар асосан пул вазифасининг асосий қисмини бажаришади ва муомила воситаси сифатида қабул қилинган. Масалан, сиз магазинда коғоз пулларни қийим кечакга алмаштирасиз. Нима учун. Сотувчи бу коғоз булагини қабул қилиб олади. Жавоб оддий, яъни сотувчи биладики уни бошқа бировлар ҳам товарга алмаштиради.

2. Қонуний тулов воситаси. Коғоз пулларга бизнинг ишончимиз қонуналарга асосланган. Давлат нақд пулларни қонуний тулов воситаси сифатида эълон қилган.

3. Нисбий қамлиги. Яъни, пул қиймати унинг фойдалилигига нисбатан қамлиги билан аниқланади. Пулнинг фойдалиги унинг ҳозир ва келажакда товар ва хизматларга эркин алмаштириш қобилиятидан қелиб чиқади. Иктисодиётда пулга бўлган талаб бажарилган ишларнинг сумдаги қиймати плус қорхона ва индивидларнинг кейинчалик бирор бир ишни амалга ошириш учун зарур бўладиган пуллар миқдори орқали аниқланади.

Пулнинг реал қиймати ёки тулов қобилияти - пул бирлигига сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори орқали аниқланади. Товар ва хизматларни сотиб оладиган пулнинг қиймати баҳо даражаси билан тесқари алоқага эга. Нархлар қанча юқори бўлса пулнинг тулов қобилияти шунчалик кам бўлади ва аксинча. Умумий пул таклифи нафакат жорий ҳисоблардаги маблағлардан (Д) балки аҳоли қулидаги нақд пуллардан (С) ҳам ташкил топади. Шунинг учун пул таклифининг умумий модели пулларни банк депозитларидан нақд пулга мумкин бўлган оқиб утишини ҳисобга олиб тузилади. Накд пуллар миқдорини омонатлар ҳажми билан боғлиқлигини депонентлаш коэффициентини СЧ ифодалайди. Бу коэффициентни ва банк мультипликаторини 1/ч қуллаб пулнинг умумий таклифини аниқлаш мумкин.

$$M = (C_k + 1) \times B / (C_k + k_k)$$

Бунда: М - пулнинг умумий таклифи.

Ск-С/D тенг булган депонетлаш коэффиценти. У пул маблагларининг нақд пулга (С) ва омонатларга (Д) таксимланишини аҳоли томонидан макбуллигини билдиради.

кк-К/D булган банк резервлари нормаси (резервларни омонатларга нисбатан).

В- С+К га тенг булган пул базаси ёки қуввати кучайтирилган пуллар., яъни нақд пуллар плус банк резервлари.

Юкоридаги $Ск+1/Скк+кк$ ифодани пул мультипликатори деб аталади ва одатда m билан белгиланади. Бу ҳолатда пулнинг умумий таклифи қуйидагича аниқланади:

$$M=m \times B$$

Пулга булган умумий талаб битимлар учун пулга талабдан ва молиявий активлар учун пулга талабдан иборат.

Битимлар учун пулга булган талаб бу аҳолига ва корхоналарга товар ва хизматларни харид қилиш учун зарур булган пул миқдоридир. У номинал ЯММни усиши билан ортиб боради.

Молиявий активлар томонидан пулга булган талаб пулнинг жамғариш воситаси сифатидаги функциясига асосланган, яъни одамлар узларининг молиявий активларини акциялар, облигациялар, банкдаги омонатлари қуринишида қулларида тутиб туради.

Пулга булган талаб умумий талаб фоиз ставкаси миқдorigа ёки пулнинг ишлатилиши баҳосига нисбатан тесқари боғлиқликда булади. Фоиз ставкаси қанчалик юқори булса, пулга булган талаб шунча паст булади ва аксинча, фоиз ставкасини пасайиши билан пулга булган талаб ошади.

6.3. Пул бозори.

Биз пулга булган талаб ва таклифни бирлаштириб пул бозорини ва фоиз ставкасининг тенглигини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Тугри қизик шаклида берилган пул таклифи умумий ҳолда берилган. Яъни, пул-кредит ва молия ташкилотлари иқтисодиётни маълум бир миқдордаги пул ҳажми билан таъминлаб туради. Ресурслар ва маҳсулотлар бозorigа ухшаб пулга талаб ва таклиф тугри қизикларининг қесишиши мувозанат нуктани билдиради. Бундай ҳолатда баҳо тенглиги булиб фоиз ставкасининг тенглиги ҳисобланади. Яъни, пулдан фойдаланганлик учун туланган баҳодан иборатдир.

Уни содда қуринишда қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

$$M \times V = P \times Y :$$

Бунда: М - муомилага чиқарилган пул;

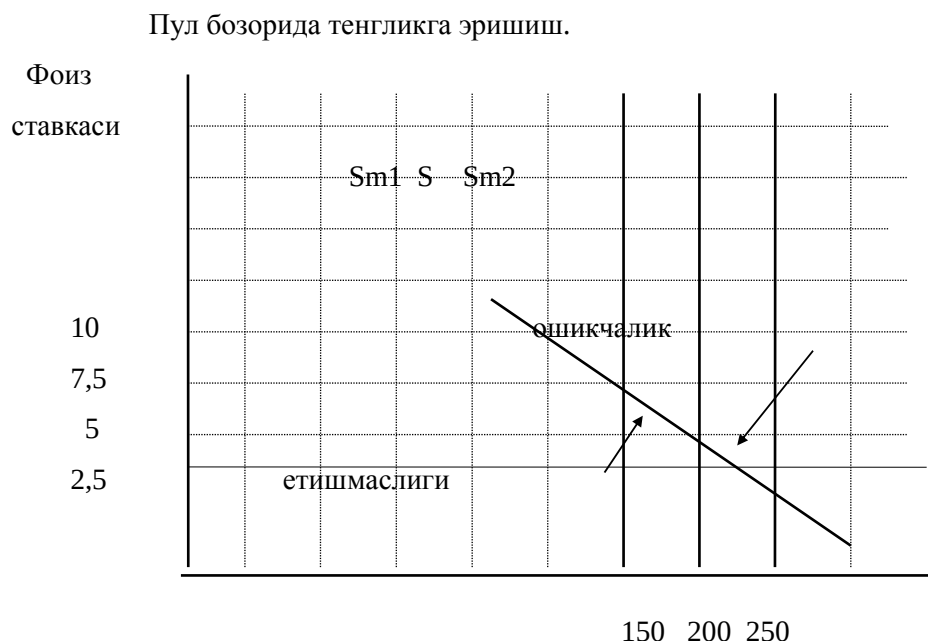
V - пулнинг айланиш тезлиги;

P - ЯММ дефлятори;

Y - реал ЯММ.

Ушбу айниятни пулнинг миқдорий назарияси тенгламаси деб айтилади. Унинг ун қисми (М+Y) бу реал пул захирасининг таклифини, чап қисми (P+Y) номинал ЯММ ифодалайди. Масалан, иқтисодиётда 1000 бирлик пул муомилада булса, унда ҳар бир пул бирлиги йил давомида уч марта қулдан-қулга утса ёки бир йилда 3 та биримга (олди-сотди) хизмат қилса (V), унда пул захираси таклифи реал ҳисобда 3000 га тенг (М+Y). У мамлақатдаги битимларнинг умумий сонига, яъни номинал ЯММ ҳажмига (P+Y) мувофиқ қелиши мумкин.

Пул бозorigа тенгликга эришилмаса нима булиши мумкин. Пул бозorigа қандай қилиб тенгликга эришиш мумкин ?

Таклиф килнган ва талаб килинган пуллар микдори (млрд сум)

Кейинги графикда куринганидек пул таклифи 200 млрд сумдан 150 млрд сумга камайган булсин. Талаб килинаётган пуллар микдори таклиф килинган пуллар микдоридан 50 млрд сумга олдинги мувозанатга нисбатан куп. Бундай холатда одамлар узларида мавжуд булган молиявий активларни сотиш оркали мослаштиришга ҳаракат килишади. Облигацияларни сотиш оркали пулга эга булиш бошка бировлар учун пулни йукотиш хисобланади.

Умуман 150 млрд сум нақд пул мавжуд. Облигацияларни сотиш оркали жамоа булиб, куп нақд пулларга эга булиш бозорга облигациялар талабига нисбатан таклифни купайтиради ва уларнинг нархини туширади. Облигациялар нархининг пасайиши фоиз ставкаларини оширади. Масалан, минг сумлик номинал кийматидаги облигацияни сотиш натижасида 50 сумлик доимий фоизлар туланса, йиллик уртача фоиз ставкаси 5 фоизга тенгдир.

$$50 / 1000 = 5\%$$

Облигациялар таклифининг купайиши натижасида облигациялар нархи 667 сумга тушиб колди дейлик. Облигацияларни сотиб олувчилар учун облигациянинг 50 сумлик доимий фоиз ставкаси 7,5 фоизга тенг булади.

$$50 \text{ сум} / 667 \text{ сум} = 7,5\%$$

Графикдан куриниб турибдики, 200 млрд сумлик пул таклифи давридаги 5 % ли фоиз ставкаси 150 млрд сумлик пул таклифи шароитида 7,5 % ошган. Фоиз ставкаларининг ошиши пулни саклашдаги харажатларни оширади ва пул микдорини камайтиради. Бошқача айтганда талаб килинаётган пуллар 200 млрд сумдан 150 млрд сумга тушади. Шунга эътибор беришимиз керакки, 7,5 % ли фоиз ставкаси шароитида пулнинг талаби ва таклифи 150 млрд сумга тенглашади. Аксинча пул таклифи 200 млрд сумдан 250 млрд сумга купайтириш 50 млрд сумлик пулнинг ортикчалигига олиб келади. Одамлар облигацияни купрок сотиб олиш хисобига пулдан кутилишга ҳаракат килишадилар. Айримлар томонидан пулнинг харажат килиниши бошка бировларнинг пулга эга булишидан иборатдир. Шунинг

учун жамоа тарикасида облигацияларни куп микдорда сотиб олиш уларга булган талабни оширади ва нархнинг ошишига олиб келади. Облигациялар нархнинг ошиши фоиз ставкаларини пасайтиради. Масалан, йиллик нормаси 50 сумлик фоиз ставкасига эга булган облигациялар энди 2000 сум булсин.

$$50 \text{ сум} / 2000 \text{ сум} = 2,5\%$$

Юкорида куриб утилган мулохазаларни умумлаштириб шундай хулосага келамизки, биринчидан облигациялар нархи ва фоиз ставкалари тескари богликга эга, иккинчидан пул бозоридаги номувозанат ҳолат облигациялар нархнинг узгаришига ва у оркали фоиз ставкасининг узгаришига, учинчидан фоиз ставкаларининг узгариши инсонларнинг пулни саклашга тайёрланишига таъсир килади, туртинчидан, инсонларнинг пулни саклашга тайёргарлигининг узгариши пул бозоридаги мувозанатни тиклайди ва бешинчидан мувозанатли фоиз ставкаси таклиф килинаётган ва талаб килинаётган пуллар микдорини тенглаштиради.

Юкори даражали фоиз ставкаси инвестиция ва истеъмол харажатларини камайтиради ва аксинча фоиз ставкаларининг пас даражаси инвестиция ва истеъмол харажатларини оширади. Ушбу вазиятларнинг иккаласи ҳам ишлаб чиқариш, бандлик ва баҳо даражаларига таъсир этади.

6.4. Пул-кредит тизими ва пул мультипликатори.

Аксарият купчилик мамлакатларда давлат пул чиқаришга монопол ҳуқуқига эга. Шунинг учун у бутун пул массаси микдорини тартибга солиб туради. Уни амалга ошириш ҳуқуқи нисбатан муастакил муассаса Марказий банк ихтиёрида, пул таклифини купайтиришга ёки пул яратиш қобилятига тижорат банклари ҳам эга. Улар кредитлар бера бориб, тулов воситалари эмиссиясини ёки кредит мультипликациясини амалга оширади. Масалан, А банкнинг депозити 2000 га усган булса, резерв нормаси 20 % га тенг булганда (резерв нормаси - бу резервларнинг депозитларга нисбати) у 400 сумни узида қолдириб қолган 1600 сумни қарзга беради. Шундай қилиб А банк пул таклифини 1600 га купайтиради ва у энди $2000 + 1600 = 3600$ ни ташкил этади. Яъни, омонатчиларнинг депозитлардаги 2000 дан ташқари яна 1600 қарз олувчиларнинг қулларида қолади. Агар 1600 сум яна банкга тушса (масалан Б банкга) унда 20 % ни тенг булган резерв нормасида у 320 ни резервда қолдириб, 1280 ни кредитга беради. Ҳамда шу микдорда пул таклифини оширади. Кредит беришнинг бу жараёни сунги пул бирилигидан фойдаланишга қадар давом этади ва провард натижада жами пул таклифи қуйидагича аниқланади:

$$\text{Дастлабки омонат} = 2000$$

$$\text{А банкнинг ссудаси} = (1-0,2) \times 2000 = 1600$$

$$\text{Б банкнинг ссудаси} = (1-0,2) \times (1-0,2) \times 2000 = (1-0,2)^2 \times 2000 = 1280 \text{ ва х.к.}$$

Жами пул таклифи тенг булади

$$(2000 + (1-0,2) \times 2000 + (1-0,2)^2 \times 2000 + \dots) = X[1 + (1-0,2) + (1-0,2)^2 + \dots] \times 2000 = \frac{1}{1-(1-0,2)} \times 2000 = \frac{1}{0,2} \times 2000. \text{ (*-кватратни билдиради).}$$

Бу ифодани қуйидаги формула қурилишида ёзиш мумкин:

$$M = (1 / k) \times D;$$

Бунда - М- ҳажми пул таклифи.

кк - банк резервлар нормаси.

Д - дастлабки омонат.

Келтирилган формуладан қурииб турибдики, пул таклифи $1/кк$ коэффицентига боглик булиб, уни банк мультипликатори ёки пул *экспансияси мультипликатори* деб аталади. У ушбу банк резервлар нормасида ортикча резервларнинг бир пул бирлиги билан яратилиши мумкин булган янги кредит пулларининг энг куп микдорини билдиради.

Кредит - қайтариб бериш шарт билан маълум муддатга қарз бериш маъносини беради. Капитализмда кредитнинг ссуда капитали ҳаракат шакли булиб банк ва тижорат кредити қурилишида амалга оширилади. Қарзга маблаг берувчи томон кредитор, яъни, кредит берувчи, ссуда олувчи томон эса қарздор, яъни кредит олуви ҳисобланади.

Банк кредитларининг асосий коидалари булиб, куйидагилар хисобланади: - муддатлилик;- аник мақсадга йуналтирилганлик;- фоиз; - тулаш;- моддий таъминланганлик ва бошқалар;

Кредит узок ва киска муддатли булади. Киска муддатли кредит корхона ва ташкилотларнинг айланма фоизларини шакллантиришга хизмат килади. Узок муддатли кредит эса моддий ишлаб чиқариш тармоқларига капитал маблағлар ажратиш манбаи булиб хисобланади.

Кредит пул тизимининг асосини банклар ташкил этади. Пул кредит сиёсатининг учта асосий воситасини ажратиб курсатилади. Марказий банк улар ёрдамида пул таклифини узгартиради ва шулар орқали пул кредит муомиласини тартибга солиб туради:

1. Хисоб ставкаси;
2. Мажбурий резервлар нормаси;
3. Очик бозордаги операциялар;

Хисоб ставкаси деб марказий банк томонидан банкларга бериладиган ссуданинг фоиз ставкаси тушунилади. Бу ссудаларни тижорат банклари айрим кузда тугилмаган зарурат тугилганда ва молиявий аҳоли мустаҳкам булган ҳоллардагина оладилар. Хисоб ставкасининг пасайиши билан тижорат банкларида марказий банкдан қушимча резервларни олиш имкониятлари кенгайди. Уз навбатида бу тижорат банкларини резервлардан янги кредитлар бериш билан пул таклифини қупайтиради. Яна шундай ҳоллар мавжудки, марказий банк хисоб ставкасини кутара бориб, тижорат банклари томонидан қушимча резервларни олиш йулидаги тусиқларни биров кутаргандай булади ва кредитлар бериш буйича уларнинг фаолиятни пасайтиради. Яъни, шу йул билан пул таклифини чеклайди.

Мажбурий резервлар - бу кредит мақсадлари учун ишлатилмайдиган банк омонатларининг бир қисмидир. Улар миқозлар томонидан уз омонатларини талаб қилиб олганда зарур булади. Марказий банк тижорат банкларини ушлаб туришга мажбур булган резервларнинг энг қуйи нормасини урнатади ва шу восита ёрдамида улар кредитлаш қобилиятига, имкониятига таъсир этади. Бу миёёр қанчалик юқори булса, ортиқча резервлар шунчалик кам ва тижорат банкларининг кредит бериш йули билан “пулларни барпо этиш” қобилияти паст булади.

Очик бозордаги операциялар - марказий банк томонидан давлат облигацияларини (қимматбаҳо қозғаларни) тижорат банклари ва аҳолидан сотиб олиш ва уларга сотиш. Марказий банк тижорат банкларидан ёки аҳолидан бу қимматбаҳо қозғаларни сотиб олар экан шу билан тижорат банклари резервларини сотиб олинган облигациялар миқдори ҳажмида қупайтиради. Бу резервлардан кредит бериб тижорат банклари пул таклифини кенгайтиради. Облигацияларни сотиш салбий натижага олиб келади, яъни марказий банк тижорат банклари ва аҳолига облигацияларни сотиш билан резервларни ҳамда тижорат банкларининг кредит бериш қобилиятини кенгайтиради. Бу ҳолда пул таклифи қискаради.

Банкларда яратиладиган янги пулнинг захира салмоғига нисбати *пул таклифининг мультипликатори* дейилади ва у куйидагича аниқланади:

$$\text{МДП} = 1 / \text{захира салмоғи} ;$$

Банкларга қуйилган пулнинг асосий қисми нақд булмаган пул сифатида сақланади. Турли банкларда нақд пулнинг салмоғи 3% дан 15 % гача тугри келади. Пул қуйган корхоналарга (шахсларга) бериладиган нақд пул захира пуллар дейилади.

Масалан, захира пуллар салмоғи 10 % га тенг булсин. У ҳолда банклардаги баланс ҳисоби куйидагича аниқланади:

Банкларнинг 1 баланс ҳисоби.

Активлар
захира - 1 млн.сум
ссудалар - 9 млн.сум
жами -10 млн. сум.

Пассивлар
жамгарма - 10 млн.сум
жами - 10 млн. сум

Шундай қилиб, пулнинг миқдори 10 млн. сумдан 19 млн.сумгача давом этади. 9 млн. сум банкларда яратилган пулдир. Бу билан пулни банкларда яратиш тугалланмайди.

Пулнинг бундай характи биринчи куйилган пулнинг хаммаси захира сифатида ишлатилгунча давом этади. Демак мисолимизда захирадаги хар бир сум 10 сум пулни яратар экан. Бу ерда пул мультипликатори куйидагича:

$$\text{МДП} = (1 / (1/10)) = 10 ;$$

Кредит берувчи корхоналарнинг фойдаси улар берган маблагларининг (%) фоизидан жамгармага куйган корхона (шахс) ларнинг (%) фоизини айириб топилади. Банк фойдаси - маржа деб хам юритилади.

Кредит тизимига авваллари факат банклар кирган булса, бозор иктисоди муносабатларининг ривожланиши билан яна бошкалари хам кушилади.

Кредит тизимини уч гурухга булишимиз мумкин:

1. Марказий банк;
2. Тижорат банклари;
3. Махсус банклар ва молия кредит институтлари;

Кискача хулосалар.

1. Хар кандай ишлаб чиқариш тизими фаолият курсатиши учун зарур буладиган ижтимоий ва иктисодий муносабатлар пул ёки унинг воситалари ёрдамида амалга оширилади, улчанади, баҳоланади. Демак пул махсус хусусиятга эга булган товар хисобланиб, айирбошлашнинг ривожланиши натижасида пайдо булган. Унинг махсус хусусияти ликвидлилигидир (яъни тез алмаштириш).

2. Махсулотлар бозоридаги каби пул бозорида хам пулга булган умумий талаб ва таклиф мувозанат нуктада кесишади. Махсулотлар бозорида мувозанат нуктани нархлар тенглиги, асосласа пул бозорида эса бундай тенгликни фоиз ставкаси билдиради. Умуман пуллар кенг маънодаги ва тор маънодаги пулларга булинади. Буларга пул агрегатларини киритиш мақсадга мувофиқдир.

3. Пул инсонларга узларининг кундалик эҳтиёжларини кондиритиш ва жамғариш учун зарур булади. Шунинг учун хам пулга булган умумий талаб битимлар учун пулга талаб ва молиявий активлар учун пулга талаблардан иборат булади. Шунингдек умумий пул таклифи нафакат жорий хисоблардаги маблаглардан, балки аҳоли кулидаги нақд пуллардан хам ташкил топади.

4. Пул-кредит тизимининг учта асосий воситасини ажратиб курсатиш уринлидир. Буларга хисоб ставкаси, мажбурий резерв нормалари ва очик бозордаги операцияларни киритамиз. Пул мультипликатори, банк мультипликатори, кредит мультипликатори каби курсаткичларни хисоблаш пул-кредит тизимининг асосий вазифаларидан бири булиб хисобланади. Кредит тизими учта гурухга булинади. Яъни, марказий банк, тижорат банклари, махсус банклар ва молия институтлари.

Таянч иборалар.

Пул тушунчаси, пул бозори, пулнинг хусусиятлари, пулнинг вазифалари, пулнинг киймати, пулли хиизматлар, пул муомиласи, кредит карточкалари, пул массаси, нақд пул, нақд булмаган пул, пул агрегатлари, тор маънодаги пуллар, кенг маънодаги пуллар, ликвидли кимматбаҳо коғозлар, тезкор жамгарма, танга пуллар, коғоз пуллар, пул булмаган ликвид маблаглар, пул талаби ва таклифи, пулнинг яроқлилиги, пулнинг нисбий камлиги, конуний тулов воситаси, депозитлар, пул мультипликатори, банк мультипликатори, кредит мультипликатори, омонатлар, депонентлаш коэффициенти, пулнинг айланиш тезлиги, пул захираси, пул экспанцияси мультипликатори, банк резервлари, фоиз ставкаси, мажбурий резерв нормаси, очик бозордаги операциялар, кредит, марказий банк, тижоарт банклар, махсус банклар, молия институтлари, чек куйилмалари ва бошкалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Республикада пул муомиласи кандай тартибда олиб борилади? Пул массаси кандай аникланади? Пул агрегатларини аниклай оласизми?
2. Пул таклифи асосида нималар ётади? Пуллар ва чек куйилмаларини деганда нимани тушунисиз? Банк мультипликатори ва пул мультипликатори кандай аникланади ҳамда уларнинг бир-биридан фарқи нимада?
3. Пул бозоридаги мувозанат нуктани нима билдиради? Пул бозорида тенгликга эришилмаси нима булиши мумкин? Пул бозорида кандай килиб тенгликга эришилади?
4. Пул-кредит сиёсатини ким олиб боради ва унинг кандай воситалари мавжуд? Кандай килиб бир сумни ун сум килиш мумкин? Пул таклифининг мультипликатори кандай аникланади?
5. Кредит нима ва уни беришнинг кандай шартларини биласиз? Кредитни кимлар бера олиши мумкин ва кредит тизимини нечта гуруҳга булишимиз мумкин?

7-Мавзу: Бозор иктисодиётида Давлат

- 7.1. Давлатнинг иктисодий функциялари ва унинг бозор иктисодиёти ривожланишига аралашувининг зарурлиги.
- 7.2. Давлат томонидан юритиладиган макроиктисодий сиёсатларнинг қуринишлари.
- 7.3. Ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олган ҳолда қайта тақсимлаш.
- 7.4. Давлатнинг иктисодиётга аралашуви ва унинг усиши.

7.1. Давлатнинг иктисодий функциялари ва унинг бозор иктисодиёти ривожланишига аралашувининг зарурлиги.

Давлатнинг иктисодий вазифалари куп ва турли хилдир. Шунинг учун бизнинг таҳлилимизга асос сифатида давлатнинг қуйидаги иктисодий фаолиятларини қараб чиқамиз.

Биринчидан, давлатнинг айрим иктисодий вазифалари бозор тизими ривожланишини енгиллаштириш ва қуллаб қувватлаш мақсадига эгадир. Бу соҳага давлатнинг қуйидаги икки фаолиятини қиритишимиз мумкин:

1. Бозор тизими самарали фаолият қурсатишини таъминлайдиган ҳуқуқий база ва ижтимоий муҳитни таъминлаш;

2. Рақобатни ҳимоя қилиш;

Иккинчи гуруҳ вазифаларини бажаришда давлат бозор тизими фаолиятини қучайтиради ва турлайди. Бу ерда давлатнинг қуйидаги ўрта вазифаси асосий аҳамиятга эга.

1. Даромад ва бойликларни қайта тақсимлаш;

2. Миллий маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурслар тақсимотини тартибга солиш;

3. Иктисодиётни барқарорлаштириш, яъни иктисодий конъюктуранинг эгилувчанлиги натижасида пайдо буладиган ишсизлик ва инфляция даражаларини назорат қилиш ҳамда иктисодий усишни рағбатлантириш;

Давлат бозор иктисодиётининг самарали фаолият қурсатиши учун асос буладиган айрим хизматларни ва ҳуқуқий базани таъминлаш вазифаларини олади. Ҳуқуқий базаларни таъминлаш асосан хусусий қорхоналарга ҳақ-ҳуқуқлар бериш, хусусий мулкчиликни аниқлаш ва шартномаларни бажаришни назорат қилиш ва шунингдек бошқа соҳаларда намоён булади.

Бозор иктисодиётида рақобат асосий тартибга солувчи механизм бўлиб ҳисобланади. Бу ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларни ўзига буйсинтирадиган ягона қучдир. Бозор тизимига буйсинадиган ишлаб чиқарувчилар рақобат натижасида фойда

олишни режалаштиради. Кимки бу конунни бузса зарар куради ва окибатда батомом тугатилиши мумкин. Ракобат шароитида истеъмолчи - бу хужайин, Бозор - уларнинг таъминотчиси (агенти), корхона эса - уларнинг хизматкори ҳисобланади.

Монополиянинг усиши бу вазиятни тезда узгартиради. Монополия ракобат билан алмашинар экан сотувчилар бозорга таъсир килиши мумкин ёки узларининг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда нархларни ошириш орқали мамлакатга зарар олиб келади.

Бозор тизими ривожланиши билан мамлакат аҳолиси оладиган даромадлар ва киладиган харажатлари уртасида номуносивбликлар пайдо бўлади. Бу каби муаммоларни ҳал қилишда давлат асосий аҳамиятга эгадир. Яъни, давлат жамиятдаги даромадлар номуносивблигини камайтириш вазифасини бажаради. Бу вазифалар бир нечта сиёсий тадбирлар ва дастурларда уз ечимини топган. **Биринчидан**, трансферт туловлари орқали ёрдамга мухтож, боқиманда, ногирон ва ишсизларни нафакалар билан таъминлайди. **Иккинчидан**, давлат бозорга аралашуви орқали даромадлар тақсимланишини узгартиради. Фермерларга кафолатланадиган баҳо ва минимал иш ҳаки тугрисидаги конунчилик давлатнинг айрим гуруҳ аҳолиларининг даромадларини тенглаштириш мақсадида баҳони тартибга солиб туришга мисол бўла олади. Бундан ташқари аҳолидан олинадиган даромад солиқларининг фоизлар бўйича табақаланиши ҳам кам таъминланган аҳолини қўллаб-қувватлаш мақсадида олиб борилаётган дастурлардан биридир.

Иктисодчиларга бозор фаолияти бўзилишининг икки ҳолати маълум. Биринчидан, керак бўлмаган товар ва хизматларни ишлаб чиқаришда қандай ресурслар бўлишидан қатъий назар иктисодий жихатдан фойдалилигини аниқлашда ажратиб курсата олмайди. Биринчи ҳолатда ресурсларни тусланиши билан ёки қушимча самара, иккинчидан эса давлат ёки ижтимоий манфаатга боғлиқ.

Олдинги мавзуларда қурдикки ракобатли бозор тизимининг қулайликларидан бири бўлиб ресурсларни самарали тақсимлашлардан иборат экан. Ёки бошқача айтганда, ҳар бир турдаги товар ва хизматларларни ишлаб чиқаришда ресурслар "туғри" ёки макбул тақсимланади. Шу билан бирга ракобатли бозордаги ресурсларнинг самарали тақсимланишида яширинча равишда камчиликлар ҳам мавжуд. Яъни, ҳар хил турдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилишда қушимча самара ёки товланиш бўлмайди деб ҳисобланади. Товланиш товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган имконият ва харажатлар учинчи бир томонга яъни бевосита сотувчи ёки сотиб олувчи бўлмаган томонга утади. Товланиш шунингдек қушимча самара деб ҳам юритилади. Чунки, у бозор олди - сотдисида қатнашаётган индивид ёки гуруҳлар ҳисобига туғри келадиган имконият ва харажатларни билдиради.

Товланиш харажатлари товарларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилишда учинчи бир томондан қўтилмаган харажатлар пайдо бўлиши товланиш харажатларини билдиради. Бу харажатларнинг қўпгина қисми атроф муҳитнинг ифлосланиши билан боғлиқ. Давлат харажатларининг товланиши натижасида ресурсларнинг номуносивб тақсимланишини олдини олиш учун конунлар ва узиға ҳос солиқлар қабул қилади.

Ўзбекистоннинг бозор иктисодиёти ривожланишига аралашувидан асосий мақсади, иктисодиётга янги демократик усуллар билан раҳбарлик қилиш, барча хорижий мамлакатлар билан самарали иктисодий интеграцияга утиш, ИТТ ютуқларидан самарали фойдаланиш асосида ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш ва аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришдир.

7.2. Давлат томонидан юритиладиган макроиктисодий сиёсатларнинг қўринишлари

Бозор иктисодиёти шароитида давлат мамлакат иктисодиётига бевосита аралашади. Давлатнинг мамлакат иктисодиётига аралашуви макроиктисодий сиёсат орқали амалга оширилади. Бу сиёсатларга биз асосан қўйидагиларни қиритамиз:

1. Бюджет;

2. Қўл-қредит;

3. Дотация; Сўбвенция; Сўбсидия;

4. Халк хужалиги баланси;

5. Солик механизми;

6. Чегараланган баҳолар ва бошқалар.

Давлат бюджет харажатларини (давлат харажатлари ва трансферт туловлари) купайтирилиши ёки қискартирилиши орқали мамлакат иктисодиётига аралашади. Давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари ёки бюджет сиёсатида товар ва хизматларнинг давлат хариди, ЯММ ни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш ижтимоий дастурларни ишлаб чиқариш ва амалга ошириш давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар қисмидаги мутаносибликни таъминлаш, ишлаб чиқарувчиларга молиявий ёрдам шакллари курсатиш, нархлар устидан назорат урнатиш, экспорт ва импорт қилинадиган товарларга квоталар урнатиш ва шунингдек мамлакат аҳолисини ҳимоя қилиш мақсадида олиб борилаётган чора-тадбирлар мажмуасидан иборат. Аввалом бор у мамлакатда пул массасини тартибга солишга қаратилган ва унинг асосий вазифаси бўлиб нархлар ва реал миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига мос келадиган пул эмиссиясидан иборат. Бу сиёсатнинг асосий воситаси бўлиб, Марказий банк томонидан амалга ошириладиган ҳисоб ставкасини тартибга солиш, тижорат банкларининг мажбурий равишда Марказий Банкда сақлайдиган резерв нормасини ўзгартириш, қимматбаҳо қогозлар бўйича очик бозордаги операцияларни йўлга қўйиш ва шунингдек бошқа тадбирлардан иборат.

Давлат томонидан ҳужаликларга курсатиладиган молиявий ёрдамлар дотация, субвенция ва субсидия шаклларида олиб борилади.

Дотация - бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан қайтариб олмаслик шарти билан ҳужаликларнинг зарарларини қоплаш, шунингдек маҳаллий бюджетлар мутаносиблигини таъминлаш учун ажратилган пул маблағларидир.

Субвенция - қатъий мақсадлар учун бериладиган дотация тури бўлиб, ундан фойдаланиш шарти бўзилганда уларни қайтариб олиш мумкин.

Субсидиялар - бу пул ёки натура қўрилишидаги ёрдам тури бўлиб, бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан курсатилади. Субсидиялар бевосита ва билвосита бўлиш мумкин. Тугри субсидиялар капитал қўйилмалар, илмий тадқиқотлар, кадрларни қайта тайёрлашларга ажратилган маблағлар. Эгри субсидиялар солиқ имтиёзлари, имтиёзли шартларда кредитлар бериш, пасайтирилган божхона божлари ва ҳакозолар.

Бундан ташқари давлат аҳолини давлат трансфертлари қўрилишида ҳимоя қилади.

Баланс - бу икки қисмдан иборат бўлган иктисодий ҳисоб-китобдир. Биринчи бўлимда, ресурсларни ташкил этиш манбалари, иккинчисидан улардан фойдаланиш йўллари курсатилади. Икки бўлимнинг бир - бирига тенглиги ресурслар ва улар истеъмоли мутаносиблигини билдиради. Баланслар - моддий баланслар, меҳнат баланслари, молиявий балансларга бўлинади. Баланслар яна ҳисобот ва режа балансларига бўлинади.

Баланслар ёрдамида халқ ҳужалиги тармоқлари, турли ҳужалик юритувчи субъектларнинг иктисодий фаолиятлари ҳамда моддий ва молиявий бўлимлар ҳаракати ўртасидаги боғлиқлик таъминланади. Балансларнинг энг асосийларидан бири халқ ҳужалиги баланси ҳисобланади. Бу баланс жадваллар тизими бўлиб, унда миллий иктисодни ривожланиш курсаткичлари, ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаднинг ҳажми ва ўсиш суръатлари, жамғариш ва истеъмол фондлари, ишлаб чиқариш воситаларини ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш, аҳолининг пул даромадлари ва уларни маҳсулотлар билан таъминлаш ва бошқалар ўртасидаги асосий нисбатлар ўрин олади.

Бозор иктисодиёти шароитида қўп қиррали солиқлар тизимидан фойдаланилади. Аҳоли давлат бюджетига ҳар ойда олган даромадларига қараб даромад солиғи тулайди, қорхоналар эса олган фойдасига қараб фойдадан солиқ тулайдилар. Шу қабил жуда қўп маъжуд солиқ турларидан оқилона ва илмий асосда фойдаланиш орқали давлат солиқ тизими сиёсатини, солиқ ставкалари миқдорларини ва имтиёзлари турларини аниқлайди. Ва шу билан бутун макроиктисодий вазиятга таъсир қўрсади. Яъни, солиқларни ўзгартириш орқали инвестициялар ва жамғармалар рағбатлантирилади.

Давлат бозор тизимининг фаолият курсатишида баҳо механизmidан, хусусан чегараланган баҳолардан кенг фойдаланилади. Жумладан чегараланган баҳолар аҳолини химоя қилиш мақсадида айрим турдаги озик - овокат маҳсулотларига белгиланган. Чегараланган баҳо унинг ҳақиқий қийматларидан бир неча бароварига кам бўлиши мумкин. Давлат чегараланган баҳони белгилашда унинг бозор баҳосидан юқори ва кам белгилаши мумкин.

Қайд этилган нархлар давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари тизимида алоҳида урин тутади. Бозор тизимида нархлар талаб ва таклифни тартибга солишчи асосий восита ҳисоблансада, бироқ дунёнинг барча мамлакатларида давлат нархларни шакллантириш жараёнига бевосита ва билвосита таъсир қурсатади.

7.3. Ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олган ҳолда қайта тақсимлаш

Товар ва хизматларнинг индивидуал истеъмолдаги хусусиятларини қараб чиқадиган бўлсак, аввалом бор бу товарлар маълум бир миқдорда бўлади. Яъни индивидуал сотиб олувчилар учун қулайдир. Бундан ташқари бу товарларни сотиб олувчилар товар қийматига мос равишда нархларни туласагина унга эга бўлиши мумкин, аксинча бўлган шароитда эса ушбу товардан олиши мумкин бўлган имкониятга эга бўлмайди.

Айрим турдаги товар ва хизматлар мавжуд, яъни давлат ёки ижтимоий манфаат деб аталадиган товарларни бозор тизими умуман ишлаб чиқаришни мулжалламаган, чунки уларнинг хусусиятлари индивидуал истеъмолчиларга мулжалланган товарларнинг хусусиятлари тесқаридир. Бундан ташқари ижтимоий манфаатлар бўлинмайди ва уларни индивидуал истеъмолчиларга сотиш мумкин эмас. Масалан, бундай товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга давлат химояси сув тошқинларини тартибга солиш, ҳашоротларга қарши кураш ва бошқалар. Жамият ушбу хизматлардан манфаат олиш учун уларни давлат ишлаб чиқариши керак.

Бундан ташқари шундай хизмат турлари мавжудки, уларга қандайдир миқдорда нарх белгилаш мумкин. Масалан, қуча ва автомагистраллар, милиция ва ёнгинга қарши кураш, кутубхона ва музей, профилактик медицина хизматлари ва бошқалар.

Демак, бозор тизимидаги баҳо ижтимоий манфаатларни қўзлаб ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларга бўлган ресурсларни ажратмас экан, у ҳолда уларни ишлаб чиқариш механизми қандай олиб борилади.

Ушбу товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришга зарур бўладиган ресурслар тақсимоти асосан Давлат орқали гуруҳ ёки жамоа қарорларида қабул қилинади. Янада аниқроқ айтиладиган бўлсак демократик давлатларда сиёсий усул яъни овоз бериш орқали аниқланади. Ижтимоий манфаатлар истеъмолини ҳажми давлат сиёсатини билдиради. Сиёсий ареналарда қабул қилинган бу гуруҳ қарорлари уй ҳужаликлари ва қорхоналарининг бешта фундамента саволларга берган жавобларига қўшимча бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий манфаатларининг ишлаб чиқариш учун шахсан индивидуал истеъмолдаги қандай ресурслар қайта тақсимланади. Тулик бандлик шароитида фаолият қурсатаётган иқтисодиётида давлат олдида ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун индивидуал истеъмолдаги товарларнинг ишлаб чиқаришдан ресурсларни ажратиш муаммоси туради. Оддий усул бўлиб, хусусий тармокдан товарларни ажратиб олиш учун хусусий талабни қисқартирилади. Бунга асосан уй ҳужаликлари ва қорхоналардан солиқларни олиш орқали эришилади. Уй ҳужаликлари ва қорхоналар кам даромад олиш натижасида уларнинг инвестицион ва истеъмол харажатларини қамайтиришади. Қисқача айтганда, солиқлар хусусий истеъмолдаги товар ва хизматларга бўлган талабни қисқартиради, бу уз навбатида ресурсларга хусусий талабни қисқаришига олиб келади.

Давлат бу солиқларни тақсимлашда ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни эътиборга олади ва шу соҳага маълум бир қисмини йуналтиради.

7.4. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви ва унинг усиши.

Бозор иктисодиёти шароитида давлатнинг иктисодиётга аралашиву янада ошади. Хусусан, давлат иктисодиётга кредит тизими оркали фаол таъсир курсата бошлайди. Бунда ссудага бериладиган пул миқдорини узгартириш учун фоиз воситасидан фойдаланади. Маълумки, кредит муносабатларида Марказий банклар марказий резерв тизими вазифасини утайди ва улар давлат таъсирида булади. Давлат, кредитга булган талаб ва таклифни марказий резерв тизими оркали узгартиради. Ушбу жараёни уч хил йул билан амалга оширади.

Биринчидан Давлат марказий резерв тизими оркали банклар маблағининг қарзга бериладиган ва резервда турадиган қисмлари улушини узгартиради. Резерв оширилса, кредитга бериладиган маблағ қисқаради ва аксинча, резерв камайтирилса, мазкур маблағ купаяди. Натижада қарзга бериладиган пул миқдори узгаради, яъни пул купайса унинг таклифи ошади, бинобарин фоиз (%) камаяди, аксинча, у қисқарганда, таклиф камаяди, демак фоиз (%) ошади. Фоизнинг камайиши кредитни арзонлаштиради, унга интилишни кучайтиради, олинган қарз эса инвестиция қилиниб, иктисодий усишни таъминлайди. Фоизнинг ошиши кредитни қимматлаштириб, унга булган қизиқишни камайтиради, бинобарин инвестиция қисқаради ва натижада иктисодий усиш камаяди.

Иккинчидан, марказий резерв тизими узи бошқа банклардан оладиган фоизларни узгартиради. У бошқа банкларга паст фоиз ҳисобидан қарз бериб, уларга молиявий ёрдам курсатади. Имтиёзли қарз олиш банкларга қувват берганидан улар кредитлаш ишида фаол қатнашиб иктисодий усишга таъсир эта оладилар.

Учинчидан, давлат марказий резерв тизими оркали ҳазина векселларини (мажбуриятларини) таркатади, уз заёмларни сотади ёки қимматбаҳо қозғаларни сотиб олади. Давлат векселларни банкларга ёки бошқа молия ташкилотларига сотиш оркали уларнинг маблағини уз ихтиёрига олиб, қарзга бериладиган пул миқдорини қисқартиради. Векселларни харид этиш оркали эса давлат уларнинг қарз пули миқдорини оширади. Натижада қарзга таклиф этилган пул миқдори узгариб фоизга таъсир этади, бинобарин, қарзга олиниб ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган пул миқдори қупайиб ёки камайиб туриши иктисодиётга таъсир этмасдан қолмайди.

Давлатнинг пулга булган талаб ва таклифни узгартириш борасидаги сиёсати монетар сиёсат деб юритилади. Ушбу сиёсатни утқизиш оркали давлат иктисодиётни тартибга солиб туради.

Бундан ташқари давлат антиинфляцион тадбирлар билан ҳам иктисодиётга аралашади. Яъни, инфляцияни юмшатиш учун иш хақи ва нархларни тутиб туриш “музлатиш” йулидан фойдаланади.

Иктисодиётни тартиблаш воситаларидан яна бири булиб давлат томонидан иктисодиёт келажagini олдиндан тахминлаш (прогнозлаш) ва уни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ҳамда ҳаётга тадбиқ этиш ҳисобланади. Давлат бюртмасига асосан узок ва қисқа муддатларга мулжалланган прогноزلар тузилади. Прогнозларда ресурслар, технология, ички бозор ҳажми ва таркиби, экспорт ва импорт, давлат харажатлари, ишлаб чиқариш таркибидаги узгаришлар, математик моделлар асосида ҳисоб-қитоб қилинади ва иктисодиётни қайси йуналишда ривожланиши аниқланади.

Қисқача ҳулосалар.

1. Бозор иктисодиёти шароитида давлатнинг иктисодиётга аралашувидан энг асосий кузлаган мақсади мамлакат иктисодиётини халқаро иктисодий ва сиёсий рақобатлардан ҳимоя қилиш, эркин бозор иктисодиёти учун ҳуқуқий база ва ижтимоий муҳитни яратиш, даромадлар ва бойликларни, шунингдек ресурслар тақсимотини қайта тақсимлаш ва макроиктисодий муаммоларни ҳал қилишдан иборат.
2. Давлатнинг мамлакат иктисодиётига аралашуви асосан макроиктисодий сиёсатлар асосида олиб борилади. Яъни, бюджет, пул-кредит, солиқ, молиявий ёрдамлар, нархларни барқарорлаштириш ва халқ ҳужалиғи баланслари ёрдамида олиб борилади.
3. Бозор иктисодиёти ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларнинг индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тақсимлайди ва қайта тақсимлайди. Аммо шундай турдаги товар ва хизматлар борки уни ишлаб чиқариш бозор тизимида ботомом тесқаридир. Шунинг учун ҳам давлат бундай турдаги товар ва хизматлари ишлаб чиқариш вазифасини ўз зиммасига олади. Бундай товар ва хизматларни биз ижтимоий манфаатларни қўзғаб ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таркибига қиритамиз.
4. Бозор иктисодиётини янада ривожлантириш давлатнинг иктисодиётга аралашувини оширади. Ҳусусан, давлат иктисодиётга кредит тизими орқали фаввал таъсир қўрсата бошқайди. Давлат кредитга бўлган талаб ва тақлифни марказий резерв тизими орқали бошқаради. Давлатнинг бу сиёсатини мониторинг сиёсат деб қўйилади.

Таянч иборалар.

Давлатнинг иктисодий вазифалари, бозор тизими ва унинг самарали фаолияти, ҳуқуқий база, ижтимоий муҳит, иктисодий қонунлар, рақобат, соф ва қирром рақобат, даромад, бойлик, фойда, ҳаражат ва уларни тақсимлаш, миллий маҳсулот, ресурс тақсимоти, барқарорлаштириш, қонъюқтура, инфраструктура, эғилувчанлик, ишсизлик, инфляция, трансферт туловлари, рақобатли бозор, товланиш ҳаражатлари, бюджет, солиқ, пул-кредит, дотация, субвенция, субсидий, баланс, солиқ механизми, нарх, таннарх, баҳо механизми, ижтимоий манфаат, кредит тизими, фойиз, имтиёз, қарз, ҳазина вексиллари ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Бозор иктисодиётида нима учун давлат иктисодиётга аралашини зарур? Давлатнинг қандай вазифаларини биласиз? Даромад ва бойлик самараси нимани билдиради?
2. Қандай вазиятларда бозор фаолияти бўзилади? Давлатнинг ҳаражатлари нималардан ташқил топади? Республика ҳуқуматининг бозор иктисодиётига аралашувидан мақсад нима?
3. Макроиктисодий сиёсатни қандай тушинасиз? Давлатнинг макроиктисодий сиёсатларини санаб ўтинг?
4. Нима учун ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олиб қайта тақсимлаш зарур? Бозор тизимининг ижтимоий манфаат деб аталувчи маҳсулотларни эътиштиришга муносабати қандай?
5. Бозор иктисодиёти шароитида давлатнинг иктисодиётга аралашуви нима учун зарур ва қандай қўринишларга эга?

8-Мавзу; Фискал сиёсат.

- 8.1. Дискрецион фискал сиёсат.
- 8.2. Нодискрецион фискал сиёсат.
- 8.3. Муаммо, танқид ва мураккаблашиш.

8.4. Очик иктисодиётда фискал сиёсат.

8.1. Дискрецион фискал сиёсат.

Давлатнинг фискал ҳаракатлари иктисодиётни мувофиқлаштиришда катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун реал миллий ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликни узгартириш, инфляция ва иктисодий ўсишни назорат қилиш мақсадида давлат ҳаражатлари ва солиқлар орқали бошқариладиган дискрецион фискал сиёсатни қуриб чиқамиз. Бунинг учун аввалом бор қуйидаги мулоҳазаларни қуриб чиқамиз;

1. Инвестиция ва соф экспортнинг соддаштирилган моделидан фойдаланиш давом этсин;
2. Давлат хариди дастлаб хусусий ҳаражатлар микдорига ҳеч қандай таъсир қўймасин;
3. Давлатнинг соф солиқ даромадлари индивидуал солиқларни йиғишдан ташкил топсин;
4. Давлат соф миллий маҳсулот микдоридан қайтий назар ўйилган солиқлар суммасини олсин;
5. Нархлар даражаси доимий бўлсин;
6. Фискал сиёсат макроиктисодиётда талаб омилларигагина таъсир қилсин, жами тақлифга эса умуман таъсир қилмасин.

Бу мулоҳазалар бизга давлат ҳаражатлари ва солиқларининг иктисодиётга қандай таъсир қўйиши тўғрисида тушунча ҳосил қилиш имконини беради. Масалан, давлат СММ микдори қандай бўлишидан қайтий назар 20 млрд сумлик товар ва хизматларни сотиб олишга қарор қилди дейлик. Хусусий ҳаражатларнинг ўсиши қайси давлат ҳаражатларининг ўсиши ҳам жами ҳаражатлар графигини биссектиривисага нисбатан силжишига ва СММ мувозанат микдорининг ўсишига олиб келади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозимки давлат ҳаражатлари мультипликатор самараси билан тасдиқланган. Давлат ҳаражатининг 20 млрд сумга ўсиши СММни 80 млрд сумга ўсишига олиб келади. Яъни, мультипликатор 4 га тенг.

Бундан ташқари давлат ҳаражатларининг 20 млрд сумга ўсиши солиқ тушумлари ҳисобидан молиялаштирилмайди. Чунки солиқларнинг ўсиши СММ микдорининг қайишига олиб келади. Бошқача айтганимизда давлат ҳаражатлари бюджет қамомади билан қопланиши керак.

Агарда давлат ҳаражатлар микдорини қайитирса жами ҳаражатлар графиги пастга қараб силжийди. Яъни, ҳар қандай шароитда СММ микдорини қайитиради. Масалан, давлат ҳаражатлари 20 млрд сумдан 10 млрд сумга қисқарса СММ микдори 40 млрд сумга қайиши. Мультипликатор самараси 4 га тенг бўлади.

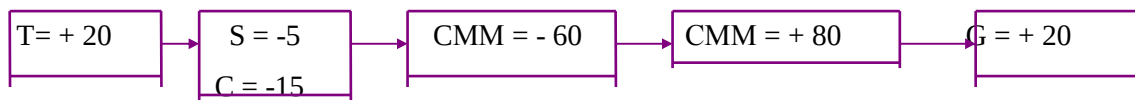
Давлат 20 млрд сум микдорида солиқ жорий қилсин. Яъни, давлат СММнинг ҳар қандай микдорида 20 млрд сумлик солиқ тушумига эга бўлсин. Бу ўз навбатида солиқларни тулагандан кейинги даромадлар микдорига таъсир қилади. Чунки бу таъсир истеъмол ва қамгармалар микдорининг қайишига олиб келади. Хусусий истеъмол ва хусусий қамгармалар мультипликатори солиқларни тулагандан кейинги даромадлар микдори қайишининг қанча қисми истеъмолга ва қанча қисми қамгармага тўғри қилишини аниқлаб беради. Яъни, MPC ва MPS лар бўйича ҳисоблаганимизда ҳар қандай микдордаги СММ дан 20 млрд сумлик солиқларнинг қилиниши истеъмол ҳаражатларини 15 млрд сумга, қамгармани эса 5 млрд сумга қайитиради. Бу қайишлар СММ микдорини 60 млрд сумга қайишига олиб келади.

Демак солиқларнинг қилиниши СММ микдорига нисбатан солиқларни тулагандан кейинги даромадлар микдорининг қайишига олиб келар экан. Бу қайиш ўз навбатида СММ нинг ҳар қандай микдорида истеъмол ва қамгармалар микдорининг қайишига олиб келади. Қамгарма ва истеъмоллар қайиши микдорлари MPC ва MPS лар билан аниқланар экан.

Давлат ҳаражатлари ва солиқлар микдорининг бир хил микдорда ўсиши СММ микдорининг ўсишига олиб келади. Бизнинг миқлимизда G ва T ларнинг 20 млрд сумга ўсиши СММ микдорининг 20 млрд сумга ўсишига олиб келган. Бу бизга баланслашган

бюджет мультипликаторини тушиниш имонини беради. Давлат харажатларининг узгариши солик микдорининг узгаришига нисбатан жами харажатлар микдорига купрок таъсир курсатади. Давлат харажатлари жами харажатлар микдорига бевосита, соликлар микдори эса билвосита таъсир курсатади.

$$\text{Жами харажатлар} = C + I + X_{\text{п}} + G ;$$

Бундан куриниб турибдики баланслашган бюджет мультипликатори бирга тенг. Соликлар микдоринг 20 млрд сумга ошиши соликлар тулагандан кейинги даромадлар микдорини 20 млрд сумга кискартиради ва истеъмол харажатларини 15 млрд сум камайишига олиб келади. Уз навбатида истеъмол харажатларининг 15 млрд сумга камайиши СММ ни 60 млрд сумга камайишига олиб келади. Аммо, давлат харажатларининг 20 млрд сумга ошиши СММ ни 80 млрд сумга оширади. Демак мос равишда давлат харажатлари ва соликлар 20 млрд сумга ошиши СММ ни 20 млрд сумга (80-60 = 20) оширади.

Фискал сиёсатнинг фундаментал максади ишсизлик ёки инфляцияни тугатишдир. Иктисодиётнинг пасайиш даврида рағбатлантирувчи фискал сиёсат тугрисида гап кетади. Яъни, у биринчидан давлат харажатларини оширади, иккинчидан соликларни камайтиради, учинчидан биринчи ва иккинчи йуналишлари бирга кушиб олиб боради. Бошқача айтганимизда баланслашган бюджет булса иктисодиёт инкирозга учраган пайтда фискал сиёсат давлат бюджети камомати йуналишига ҳаракат қилади.

Тескариси иктисодиётда керагидан ортикча талаб инфляциясига жой булса бундай шароитга босик фискал сиёсат тугри келади. Яъни, биринчидан давлат харажатларини камайитириш, иккинчидан соликларни ошириш ва учинчидан иккаласини бир-бирига кушиб олиб бориш. Агарда иктисодиёт олдида инфляция устидан назорат урнатиш муаммоси турган булса фискал сиёсат давлат бюджетининг ижобий қолдигига йуналтирилган булади.

Лекин, шунинг ҳам эсдан чиқармаслик керакки СММ қиймати нафакат давлат харажатлари ва соликлар уртасидаги фарққа боғлиқ, балки бюджетнинг абсолют микдорига ҳам боғлиқдир.

Давлат бюджетда камомат булган шароитда унинг иктисодиётни рағбатлантириши камоматни рағбатлантиришига боғлиқ. Мамлакат бюджет камоматини икки хил йул билан молиялаштириш мумкин. Яъни, аҳолидан қарз олиш ҳисобига (фоизли қозғаларни сотиш ҳисобига) ёки кредиторлари томонидан янги пулларни печат қилиши орқали.

Агарда давлат пул бозорига чикса ва у ерга узининг қарзларини олиб чикса, у молиявий воситалар учун хусусий тадбиркорлар билан рақобатга киришади. Молиявий воситаларга булган бу қушимча талаб фоиз ставкалари мувозанат нуктасини оширади. Чунки, олдинги мавзулардан маълумки инвестиция харажатлари фоиз ставкалари билан тескари пропорционалликка эга. Демак, давлат томонидан қарзлар олиш фоиз ставкалари даражасининг ошишига олиб келади. Агарда давлат бюджети камомати янги пулларни чиқариш орқали молиялаштирилса хусусий инвестициялар таъсирдан қутулиши мумкин. Давлат харажатлари инвестиция ва истеъмолга қучли таъсир қилмаган ҳолда узиши мумкин. Демак, давлат бюджети камоматини молиялаштиришда янги пулларни чиқариш давлат қарзларини қенгайтиришга нисбатан яхшироқ усул булиб ҳисобланар экан.

8.2. Нодекрецион фискал сиёсат.

Давлат харажатлари ва соликлар микдорининг узгариши айрим ҳолатларда автоматик равишда амалга оширилади. Буни биз биринчи саволга киритмаган эдик. Чунки СММ нинг ҳар қандай даражасида бир микдордаги соликлар олиншини қуриб чиққан эдик.

Барча турдаги соликлар ҳам СММ узишига мос равишда соф соликлар тушумини қупайтиради (соф солик умумий соликлар тушимидан давлат трансферт туловларини айирмасига тенг). СММ микдорининг узиб бориши билан индивидуал даромад соликлари, қорхоналар даромад ва фойда соликлари, ККС, акцизлар микдори ошиб боради. Ва аксинча

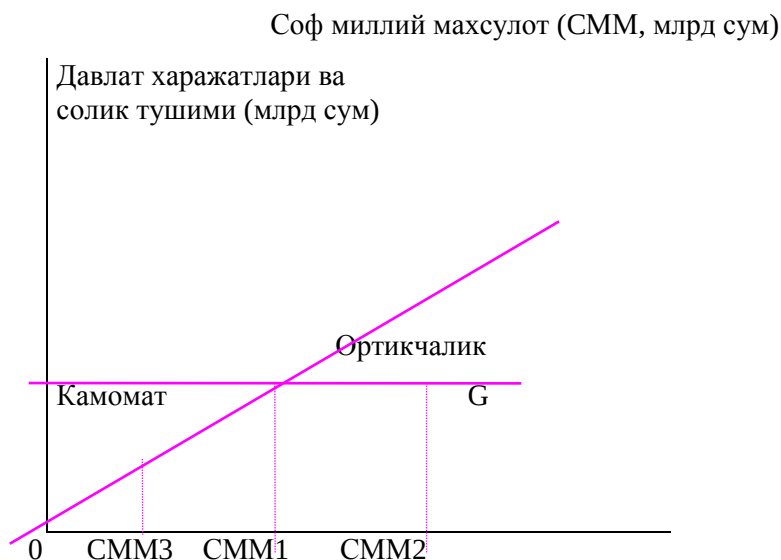
СММ микдори камайса солик тушумлари камаяди. Бу ерда трансферт туловлари карама-карши хусусиятга эга. Чунки иктисодий усиш шароитида ишсизларга туланадиган нафакалар, фермерларга бериладиган субсидиялар камаяди ва иктисодиёт инкирозга учраётганда эса купаяди.

Куйидаги чизма бизга солик тизими кандай килиб баркарорликни оширишини тушуниш имконини беради.

Ушбу графикда давлат харажатлари СММ махсулот микдори кандай булишидан каттйий назар давлат томонидан бир хил килиб белгиланган. Солик тушумлари эса СММ микдори билан мос равишда усиб боради.

СММ микдори ва солик тушумлари уртасидаги бу тугри богликлик икки холатда катта ахамиятга эгадир.

8.1-чизма.

Биринчидан соликлар иктисодиётнинг потенциал сотиб олиш кобилиятини йукотиш хисобланса, иккинчидан баркарорлик нуктаи назаридан иктисодиёт инфляцияга караб кетаётган булса бундай солик тушумлари микдорини ошириш лозим. Аксинча, усиш даражаси камайган вазиятларда солик тушумларини камайтириш керак.

Урнатилган баркарорликни янада кенгрок аниқлайдиган булсак иктисодиётда иктисодий камайиш булган шароитда давлат бюджетининг ижобий колдигини камайтиришга ва инфляция шароитида эса ижобий колдикни ошириш (ёки унинг камомadini камайтириш) борасида олиб бориладиган хар кандай чора тадбирлардан иборатдир. Юкоридаги чора тадбирлардан куришиб турибдики солик тизими шахсан ушбу вазифаларни бажаради. СММ микдори ошганда солик тушумлари купаяди. Аксинча, СММ микдори камайганда эса солик тушумлари хам камаяди. Жадвалдан фойдаланган холда шуни айтишимиз мумкинки, СММ микдорининг кам микдори (СММ 3) автоматик равишда рагбатлантирувчи бюджет камомadini пайдо булишга чорлайди, инфляция билан боглик булган шароитдаги СММ микдори эса автоматик равишда босик бюджет ортикчалигининг пайдо булишига чорлайди.

Фараз килайлик, мамлакат тулик бандлик шароитида яъни, балансланган бюджет шароитида фаолият курсатади. Йил давомида истеъмол, инвестиция ва соф экспорт харажатларида кискариш мавжуд булсин ва у СММ камайишига олиб келсин. Давлат ушбу вазиятдан чикиш тугрисида бирорта хам чора кулламаган булсин ва G ва T графикда курсатилган вазиятда колсин. Иктисодиётнинг СММ3 га караб харакатида солик тушумлари камаяди ва давлат харажатларининг узгармаган шароитида камомад келиб чикади. Бу даврий камомад давлатнинг фискал сиёсатлари натижасини билдирмайди. Асосий тушунча шундан иборатки бу ерда давлатнинг фискал сиёсати тугрисида хеч нарсани таъкидлаб булмайди.

Иктисодчилар бу муаммони бюджетга тулик бандлик тушунчасини киритиш оркали хал килишди.

Соддалаштириб айтсак тулик бандлик шароитида бандлик агарда мамлакат иктисодиёти тулик бандлик шароитида фаолият курсатганда бюджет ортикчалиги ёки камомади кандай булган булар эди. Тулик бандлик шароитидаги бюджет билан кейинги уттиз йилдаги хакикий бюджет микдорини солиштириш натижасида иктисодчилар иккита хусусиятини аниклашди. Биринчидан хакикий бюджет одатда камомад билан чиккан булса, тулик бандлик шароитидаги бюджет бюджет ортикчалигига ёки баланслашган бюджетга томон интилган. Иккинчидан, хакикий бюджет камомади ва бюджет тулик бандлик шароитида камоматининг куплигига эътибор беринг. Мамлакат иктисодиёти тулик бандликка эришишга якинлашганда ёки потенциал ишлаб чикариш даражасига якинлашганда хакикий комомадларнинг купгина кисми давлат харажатлари хисобига тугри келган. Бу структурали камомад билдираяптики, солик тушумлари давлат харажатлари микдоридан иктисодиёт тулик бандликка эришган шароитда хам кам булган.

Давлатнинг фискал сиёсатида туланадиган соликлар микдори катта ахамиятга эгадир. Шунинг учун ишлаб чикариш корхоналари тулайдиган соликлар таркибини караб чикамиз.

Корхоналар учун кандай манбалардан соликларни тулашни билиш лозим. Соликлар уларнинг туланадиган манбаларга кура куйидаги гурухларга булинади.

1) Харажатлари - махсулот таннархига киритиладиган соликлар: ер солиги, автомобил йуллардан фойдаланганлик учун туланадиган солик, транспорт солиги, транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солик;

2) Харажатлари - махсулотларни сотишдан тушадиган тушумлар таркибига киридиладиган соликлар; ККС, акцизлар, экспорт таърифлари;

3. Харажатлари молиявий натижаларга кушиладаган соликлар: - фойда солиги, мол-мулк, реклама, атроф-мухитни тоза саклаш, уй-жой фонди ва ижтимоий соха объектларин саклаб туриш соликлари ва бошқалар.

4) Харажатлари корхона ихтиёрида коладиган фойдадан копланадиган соликлар: хисоблаш техникаси ва автомобилларни сотиш учун туланадиган соликлар, савдо килиш учун бериладиган лицензиялар йигими, биржа амалга оширган ишлар учун йигимлар, дам олиш ва курорт зоналарида ишлаб чикариш объектларини куриш учун туланадиган соликлар ва бошқалар.

8.3. Муаммо, танкид ва мураккаблашиш.

Когоздаги фискал сиёсат билан амалдаги фискал сиёсат уртасида катта фарк бор. Шунинг учун фискал сиёсатни амалга оширишда тускинлик киладиган айрим муаммоларга тухталиб утмокчимиз.

Фискал сиёсатни амалга ошириш айрим ваكت муаммоларини хал килишни талаб килади.

1) Вактинчалик босиб утилган йулни аниклаш - бу асосан иктисодиётда ишлаб чикариш пасайишига кетиш олдидаги ёки инфляция олдидаги киска ваكت хисобланади. Бу вакта иктисодиётнинг келажакдаги ривожланиши тугрисида аник бир фикр айтиш кийин. Иктисодий прогнозлаштириш иктисодий ривожланиши тугрисида маълум бир йул-йурик курсатса хам, иктисодиёт турт ёки олти ойлик камайишни ёки инфляцияни босиб утган булади.

2) **Маъмурий сусткашлик.** Одатда Хукумат томонидан иктисодиётни тургунликдан олиб чикиш учун кабул килинадиган фискал сиёсат анча ваكت утказиб кабул килинади. Бу вакта эса иктисодий вазият узгаради ва кабул килинган чора-тадбирлар умуман керак булмаи колади.

3) Вазифавий кечикиш. Шунингдек хукуматнинг кабул килган тадбирлари ишлаб чикишга жорий килгунча анча ваكت утиб кетади.

Мамлакат фискал сиёсати сиёсий аренада ташкил топади ва бу иктисодиётни баркарорлаштириш учун фойдаланишда кийинчиликларга олиб келади.

1. Бошка максадлар. Харажатлар ва солик тизими иктисодий баркарорликка эришишда ягона давлат сиёсати булиб хисобланмайди. Шунингдек давлат умумий истеъмол ва даромадларни қайта таксимлаш ва бошка жараёнларни товар ва хизматлар билан таъминлаш муаммоларини ҳал қилиш каби вазифаларни ҳам бажариши керак.

2. Рағбатлантирувчи чора-тадбирларга қизиқиш. Бюджет камомати сиёсий жихатдан маълум бир микдорда қуллаб-қувватланса, бюджет ортиқчалиги эса қатта муаммо хисобланади. Сиёсий жихатдан солиқларни қайтариш ва харажатларни ошириш кенг тарқалган тадбир хисобланади. Солиқларни ошириш аҳоли нарозилигига олиб келса, харажатларни қайтариш сиёсий жихатдан анча хавфлидир.

3. Сиёсий сабабларга қура бир-бири билан боғланган давра. Айрим иктисодчилар хисоблашадиган қўлсиз сиёсий қўлларнинг асосий мақсади мамлакат иктисодиётини қўтариш эмас, балки ҳукуматга сайланиш, яъни мансаб эгаллашдан иборатдир. Шунинг учун қўлсиз иктисодчилар сиёсий сабабларга қура бир-бири билан боғланган ишчан давра тушунчасини қиритишган. Яъни, уларнинг фикрича сиёсатчилар ўзларининг савлобчиларини максимум қуллаб қувватлаш мақсадида иш олиб боришади. Бундай вазиятда фискал сиёсат иктисодиётни издан чиқаришини билса ҳам ҳийла-найранглар ишлатишга ҳаракат қилишади. Демак, бундан қилиб чиққан ҳолда шундай ҳулосага қилишимиз ҳам мумкинки фискал сиёсат иктисодий тебранишлар сабабчиси ҳам булиши мумкин экан.

Урин алмашиш самараси. Урин алмашиш самараси моҳияти шундан иборатки, рағбатлантирувчи (қамоматли) фискал сиёсат фойиз ставкалари ўсиши ва инвестицион харажатлар қайтаришга қўлсизлик яратади. Масалан, иктисодиёт қайтариш жараёнида ва давлат фискал сиёсат тариқасида давлат харажатлари микдорини оширади. Давлат пул бозорига қамоматли қўлсизлаштириш мақсадида чиқади. Чўнки, харажатлар фойиз ставкаси билан тесқари қўлсизликка эга. Демак, айрим инвестициялар қабул қилинмайди. Агарда инвестициялар давлат харажатларининг ўсган қисми микдоридан қайтса фискал сиёсат самарасиз бўлган бўлар эди.

8.4. Оқик иктисодиётда фискал сиёсат.

Ҳозирги шароитда бизнинг қўлсизларимиз ёқик иктисодиёт шароитида олиб бориладиган фискал сиёсат тўғрисида чекланган эди. Агарда мамлакат жаҳон иктисодиётининг бир қисмини ташқил қилса, яъни, оқик иктисодиёт шароитида фаолият қўрсатаётган бўлса қўшимча қийинчиликлар қилиб чиқади.

Олдинги қўлсизларимиздан маълумки, чет мамлакатларда қўй бераётган қўдисалар ва улар қўмонидан қабул қилинаётган сиёсий тадбирлар мамлакат экспортига ва иктисодиётига таъсир қилади. Буни биз бугунги таҳлилимизда ифода қилар эканмиз, яъни ялпи талабнинг қўлсиз зарбасига дўшор бўлишимиз мумкин, чўнки у бизнинг (СММ) ни қисқартириш ва фискал сиёсатимиз тадбирларини қўдсизлантириши мумкин. Масалан, таҳмин қилайлик бизни республиқамизда ишлаб чиқаришни қўлсизини қўтаяпмиз ва давлат харажатлари ва солиқларини микдорини шу даражада қисқартирдики, яъни ялпи талабни ўсишини таъминлашга етарлидир. Энди қўлсиз қилайлик, бизни асосий савдо қўлсизимиз бўлган давлатлар иктисодиёти қўлсизмаганда ва тезлик билан ўсиб бўшлайди. Таъминланганлик даражасининг ошиши ва даромадларининг ўсиши бу мамлакатларда бизни республиқамиздан қўлсизларни қўтиб олишнинг ўсишига олиб қелади. Бизнинг соф экспортимиз ўсади. Ялпи талаб ниҳоятда тез ўсади ва биз талаб инфляцияси қўлсизмиси олдида турибмиз. Агар биз олдиндан билган бўлсак, яъни бизни соф экспортимиз шўнчалик ўсишини биз рағбатлантирадиган қўлай фискал сиёсат қўритган бўлар эдик.

Соф экспорт самараси, фискал сиёсат самарадорлигини қўлсиз савдо оққали барбод қилишга ҳаракат қилади. Биз урин алмашиш самарасини қўлсизни тўғатдик ва рағбатлантирувчи фискал сиёсат оққали фойиз ставкаларини ошиши мумкинлиги ҳақида қўлсизга қўлдик, яъни инвестицияни қисқаришига олиб қелади шўндай экан фискал сиёсатни бекорга чиқаради. Энди биз ишўншимиз қўлсизки, фойиз ставкаларини ўсиши бизни соф экспортга қандай таъсир қилади. Кейин қўлсиз қилайлик, биз рағбатлантирувчи фискал сиёсат олиб борапмиз, яъни иктисодиётга қўлсизи ставкали фойиз олиб қелади. Бундай фойиз

ставкалари четдан молиявий капиталларни жалб килади. Четдан келган молиявий инвесторлар четдан кимматбаҳо коғозларни сотиб олишдан олдин, узининг ҳисобида уша мамлакатнинг валютасига (мос, республикамизнинг суми) эга бўлиши керак.

Биз биламизки, товарга талабни ошириш ҳозирги шароитда сум баҳосининг ошишига олиб келади. Шундай қилиб, сумни нархи бошқа валютага тенглаштирилган нархда ошади, бошқача айтганда сум кимматлашяпти.

Соф экспортни фискал сиёсатга таъсири олдинги саволларда қуриб ўтганимиздек вақт омили, иқтисодий муаммо, инфляция ва урин алмашишлар билан мос равишда амалга ошади ва ялпи талабни нисбатда қийинлаштиради.

Кейинги жадвалда фискал сиёсатга соф экспортнинг таъсири икки йўналиш бўйича берилган. Ушбу жадвалда соф экспортга таъсир икки йўналишда ҳам рўй беради. Яъни, ички фойз ставкасини камайтириш, босик фискал сиёсат, соф экспорт миқдорини ўсишига имконият яратади.

1-Жадвал.

Фискал сиёсат ва уни соф	экспортга таъсири
1) Рағбатлантирувчи фискал сиёсат.	2) Босик фискал сиёсат.
Муаммо: инкироз, секин ўсиш. Рағбатлантирувчи фискал сиёсат. Энг катта ички фойз ставкаси. Сумга ташки талабни ошириш. Сумни кимматлашуви. Соф экспортни камайтириш, (рағбат- лантирувчи фискал сиёсатни қисман қарама- қаршиликдан ялпи талаб қамаяди).	Муаммо: инфляция. Босик фискал сиёсат. Энг кичик ички фойз ставкаси. Сумга ташки талабни қамайиши. Сумни арзонлашуви. Соф экспортни қўпайиши (босик фискал сиёсатни қарама-қарши-лигидан қисман ялпи талаб ўсади).

Қисқача хулосалар.

1. Давлатнинг фискал сиёсатлари иқтисодиётни мувофиқлаштиришда ҳал қилувчи сиёсатлардан бири ҳисобланади. Фискал сиёсатлар дискрецион ва нодискрецион сиёсатларга бўлинар экан. Бу сиёсатларни олиб бориш ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишсизлик ва инфляцияни қамайтириш, иқтисодий ўсишга эришиш йўлларини излаб топишда асосий омил бўлиб ҳисобланади.
2. Фискал сиёсат асосан давлат қаражатлари миқдорини ошириш орқали СММ миқдорини қўпайтириш ва солиқлар ҳажмини ошириш орқали эса СММ миқдорини қамайтириш, шунингдек ушбу усулларни баровар олиб бориш натижасида СММ миқдорини оширишга эришиш йўлларини қўрсатади. Бу ерда асосан мультипликатор самарасига асосланилади.
3. Фискал сиёсатлар босик ва рағбатлантирувчи фискал сиёсатларга бўлинар экан. Рағбатлантирувчи фискал сиёсат иқтисодиётнинг пасайиш даврида олиб борилса, босик фискал сиёсат иқтисодиётда қарагидан ортиқча талаб инфляциясига жўй бўлган шароитда олиб борилади.

4. Умуман олганда коғоздаги фискал сиёсат билан амалдаги фискал сиёсат уртасида катта фарк мавжуд. Шунинг учун фискал сиёсатни олиб боришда тускинлик киладиган муаммолар, яъни вақтинчалик босиб утилган йулни аниклаш, маъмурий сусткашлик, вазифавий кечикиш, узга мақсадларни кузлаш, рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, айрим сабабларга кура бир-бири билан боғланган давра ва бошка жихатларига тухталиб утилади.
5. Очик иқтисодиётда олиб бориладиган фискал сиёсат ёпик иқтисодиётдаги фискал сиёсатдан тубдан фарк килар экан.

Таянч иборалар.

Фискал сиёсат, дискрецион ва нодискрецион фискал сиёсат, давлат харажатлари, солиқлар, инвестиция ва соф экспорт, хусусий харажатлар, соф солиқ даромадлари, нархлар даражаси, талаб омиллари, мультипликатор самараси, MPC, MPS, фискал сиёсатнинг фундаментал мақсади, ишсизлик, инфляция, давлат қарзи, нафақалар, қамомат, ортиқчалик, бюджет ортиқчалиги ва бюджет қамомати, вақтинчилик босиб утилган йулни аниклаш, маъмурий сусткашлик, вазифавий кечикиш, бошка мақсадлар, рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, сиёсий арена, сиёсий сабабларга кура боғланган давра, урин алмаштириш самараси, ёпик иқтисодиёт, очик иқтисодиёт, очик иқтисодиётда фискал сиёсат, соф экспорт самараси, фоиз ставкаси ва бошкалар.

Назорот ва мулоҳаза саволлари.

1. Фискал сиёсатнинг моҳияти ва унинг воситалари. Давлат харажатлари, солиқ мультипликатори. Баланслашган бюджет мультипликатори.
2. Бюджет тақчиллиги ва ортиқчалиги, уларни тугатиш усуллари қандай олиб борилади?
3. Фискал сиёсатнинг жами тақлифга таъсир қилиш усуллари аниқланг.
4. Очик иқтисодиёт билан ёпик иқтисодиётдаги фискал сиёсатларнинг фарқини тушинтиринг.
5. Давлат харажатлари мультипликатори, давлат транспорт туловлари мультипликатори, солиқ мультипликатори, бюджет экспансияси сиёсати, бюджет қамомати ва тулик бандлик шароитидаги бюджет тушунчаларини изоҳлаб беринг.

9-Мавзу; Пул-кредит сиёсати ва банк тизими.

- 9.1. Пул-кредит сиёсатининг мақсади ва турлари.
- 9.2. Давлат узининг пул-кредит сиёсатида нималарга асосланади.
- 9.3. Банклар ва уларнинг бозор иқтисодиётидаги вазифалари.
- 9.4. Жаҳон банк тизими ривожига йўналишлар.

9.1. Пул-кредит сиёсатининг мақсадлари ва турлари.

Пул-кредит сиёсати деганда, тулик бандлик шароитида жами маҳсулотни ишлаб чиқаришга инфляцияни таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш мақсадида муомаладаги пул миқдорини узгартириш тушинилади. Унинг ёрдамида ҳар қандай давлат, мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш вазифасини ҳаётга тақдим этади.

Ҳозирда ҳамма мамлакатларда пул миқдорини тартибга солишда очик бозорда операцияларни, яъни давлат кимматбаҳо коғозларини таклиф қилиш усулидан кенг фойдаланилмоқда. Ушбу операцияларни Марказий банк асосан нуфузи катта банклар гуруҳи билан биргаликда амалга оширади. Бозорда Марказий банк ҳазина кимматбаҳо коғозларини сотиш ёки харид қилиш йули билан пул таклифига таъсир этади, яъни пул бозоридаги талаб ва таклиф мувозанатини таъминлайди.

Пул бозорида муомалада пул миқдори ортиқчалиги мавжуд деб фараз қиламиз. Табиийки Марказий банк ортиқча пул массасини камайтириш ёки йук қилишга ҳаракат қилади. Бунинг учун, у очик бозорда узининг кимматли коғозларини аҳоли ва банкларга таклиф этади, улар эса уни харид қила бошлайдилар. Давлат кимматбаҳо коғозларининг (сотиш ёки харид қилиш йули билан) таклифи ошиб борган сари, унга булган баҳоси пасаяди, уз навбатида унга булган фоиз (яъни, кимматбаҳо коғозларини сотиб олганларга фоиз шаклида ҳақ туланади) ошади, бу эса унга булган талабни оширади. Банклар ва аҳоли кимматли коғозларини купрок харид қила бошлайдилар, пировард натижада банкларнинг захираларини қисқаради, уз навбатида бу ҳол пул таклифини банк мультипликаторига тенг нисбатда қисқаришига олиб келади. Бу банк захира ва пул таклифининг ортишига олиб келади.

Пул - кредит сиёсатини амалга оширишнинг яна бир воситаси, бу ҳисоб-китоб ставкаси сиёсатидир. Ҳисоб-китоб ставкасини Марказий банк белгилайди. Агар ушбу ставка паст булса, унда тижорат банклари купрок кредит олишга ҳаракат қиладилар. Бунинг натижасида банкларнинг ортиқча банк захиралари ортиб боради ва муомаладаги пул массаси

микдорининг ошиб боришига олиб келади. Агарда хисоб ставкаси микдори юкори булса, унда банклар камрок кредит олишга, олганларини эса кайтариб беришга ҳаракат қиладилар, пировард натижада, ортикча банк захиралари қисқаради, бунинг натижасида эса муомаладаги пул микдори камаяди.

Амалиётда, давлатлар хисоб ставкаси сиёсатини очик бозордаги операциялар сиёсати билан мувофиқлаштирилган ҳолда олиб боришга ҳаракат қиладилар.

Пул кредит сиёсатининг воситаларидан яна бири бу мажбурий банк захира миёёрини узгартириш сиёсатидир. Мажбурий банк захира миёёрини Марказий банк белгилайди ва уни узгартириб туради. Агар Марказий банк мажбурий банк захирасини камайтурса, ортикча банк захиралари ортади, бу эса пул таклифининг мультипликацион ортишига олиб келади. Масалан, ушбу миёёр 25 % булса, унда банкка куйилган 800 сумдан 200 сум мажбурий банк миёёрини ташкил этади. Бунда банк факат 600 сумни қарзга бериш мумкин булади. Энди қарз қилайлик миёёр 10 % га туширилади, унда банк 720 сумни қарзга бериш имкониятига эга булади.

Мажбурий банк захира миёёрини қутариш ёрдамида давлат пул таклифини камайтиради. Зеро бу банкларнинг ортикча банк захираларининг қисқаришига олиб келади. Пул-кредит сиёсатини утқизишда бу восита бутун банк тизимини асосларига таъсир этади. Шунинг учун у қупчилик мамлакатларда ута зарур булгандагина қулланилади.

Хуш пул-кредит сиёсатларининг оқибатлари қандай? Давлат томонидан амалга ошириладиган пул-кредит сиёсати ЯММ, бандлик ва баҳолар даражасига бевосита таъсир қурсатади, қарз қиламизки, иқтисодиётда ишлаб чиқариш қисқармокда ва ишсизлар сони ортиб бормокда. Бундай шароитда давлат Марказий банк орқали пул таклифини оширишга, биз юкорида қуриб чиққан воситалар ёрдамида амалга оширишга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида пул таклифи усади, фоиз ставкаси эса камаяди. Бу эса инвестицияларга булган талабни оширади ва уз навбатида ЯММ микдорининг қупайишига олиб келади. Бу билан давлат маълум даврда уз максадига эришади, ишлаб чиқаришнинг орқага кетиши тухтайди, ишсизлар сони камаяди, жамиятнинг даромадлари эса ошади.

Пул-кредит сиёсатининг оқибати тугрисида гапирганда қисқа муддатли ва узок муддатли оқибатларини фарқлаш керак. Агарда қисқа муддатли даврда давлат пул таклифини ошириш ва бунинг натижасида ЯММ микдорини усишини рағбатлантирган булса, бу билан у маълум даражада самарадорликка эришган булса, узок муддатли даврда эса бу қораларнинг самарадорлиги пасаяди.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, пул-кредит сиёсати асосида яхлит иқтисодиётга пул-кредит сиёсатининг таъсир қараёнларини урганувчи пул назарияси ётади. Ушбу назария икки хил ёндошувчи иқтисодчилар уртасида қуп йиллардан бери тортишувлрга сабаб булиб келмокда. Булар такомиллаш-тирилган кейнсиан назария ва замонвий пул микдори назарияси. Ушбу икки назария тарафдорлари ҳам пул таклифини номинал ЯММ га таъсирини инқор этмайдилар, аммо бу таъсирнинг ахамиятига ҳар хил баҳо берадилар. Кейнсчилар фикрича монетар сиёсат асосига фоиз ставкаси даражаси асос қилиб олинishi зарур, монетаристлар фикрича эса пул таклифининг даражаси асос қилиб олинган. Кейнсчилар бозор иқтисодиётини тартибга солишда давлат аралашуви шарт деб ҳисоблашадилар, монетаристлар эса уни ортикча деб ҳисоблайдилар.

Кейнсчилар пул таклифини ЯММ га таъсирини қуйидаги кетма-кетликда амалга ошади деб ҳисоблашади; пул таклифининг узгариши фоиз ставкасининг узгаришини, у эса уз навбатида инвестицияларга булган талабни узгариши орқали ЯММ га таъсир этади. Монетаристлар эса бу борада шундай дейдилар; пул микдорининг узгариши билан ЯММ узгариши уртасида яқинрок алоқа мавжуд; яъни пул микдорининг узгариши бевосита ЯММ узгаришига олиб келади.

Кейнсчиларнинг асосий тенгламаси қуйидагича;

$$ЯММ = C + I + Q + NX ;$$

Бу ерда, C - аҳоли истеъмол қаражатлари; I - инвестициялар; Q - давлатнинг товар ва хизматларни сотиб олиш қаражатлари; NX - соф экспорт.

Монетаристлар $M \times V = P \times Q$ тенгламага асосланадилар. Агар $P \times Q = \text{ЯММ}$ булса, унда тенгламани куйидагича ёзиш мумкин булади;
 $M = \text{ЯММ} / V$; Бу ерда, M - пул таклифи; V - пулнинг айланиш тезлиги ёки айланишлар сони; P - товар ва хизматларнинг уртача бахоси; Q - сотилган товарлар сони.

Бунда монетаристлар пулнинг айланиш тезлигини баркарор деб ҳисоблайдилар, кейнсчилар эса аксинча нобаркарор дейдилар.

Хозирда мавжуд булган монетаристик сиёсатнинг моделлари бу икки ёндошувнинг синтез килинган вариантдир. Яъни, бу ёндошувларнинг ижобий жihatларини кушиб узида акс эттирган монетаристик сиёсатнинг вариантдир. Узок муддатли даврда монетаристик ёндошув купрок ишлатилади. Шу билан бирга киска муддатли даврларда эса давлат фоиз ставкасига таъсир этишдан воз кечмайди.

Ўзбекистонда пул-кредит сиёсатининг куйидаги йуналишлари мавжуд;

- давлат томонидан пул массасини олдиндан билиш, уни доимий назорат қилиш;
- Марказий банк томонидан тижорат банкларининг операцияларини пул билан таъминлаш, бунда Марказий банкнинг тижорат банкларига фоиз ҳисобида кредит бериши назарда тутилади, бу эса уз навбатида Марказий банк томонидан, умуман пул муомаласи соҳасини назорат қилишга имкон беради;
- кредит ва бюджет тизимлари уртасида узаро муносабатлар воситасини такомиллаштириш, кредит бериш, бюджет камомади шароитида пул чиқариш ҳисобига эмас, балки давлатнинг қимматбаҳо қозғаларини сотиш ҳисобига қоплаши зарур.

9.2. Давлат узининг пул-кредит сиёсатида нималарга асосланади.

Давлатнинг пулга булган талаб ва таклифи узгариши борасидаги сиёсатини монетар сиёсат деб юритилади. Бу сиёсат монетаризм назариясига асосланади. Унинг бош ғояси-иктисодий усишни бозор механизми таъминлай-ди, бу механизмнинг асосий воситаси пул, деган ҳулосадан иборат. Пулга бул-ган талаб ва таклифни куйидаги боғланиш ёрдамида узгартириб турилиши тавсия этилади.

$$M \times V = P \times Q$$

Бу тенглик бозор иктисодиётидаги энг муҳим мувозанат булиб, унга асосланиб куйидаги боғланишларни аниқлаш мумкин :

- Бозордаги баҳо пул массаси билан бозорга чиқарилган товар ва хизматлар қийматига боғлиқ .

$$P^* = M \times V / P \times Q ;$$

Яъни, пул массаси бозорга чиқарилган товар ва хизматларнинг бозордаги баҳосини белгилайди. Агар;

1. $P^* > 1$ булса, пул талабга нисбатан куп булади;
2. $P^* < 1$ булса, пул талабга нисбатан кам булади;
3. $P = 1$ булса, пул массаси билан товар ва хизматлар массаси тенглашади, яъни бозор мувозанатлашади.

Биринчи ҳолда нарх ошган булади ва пул қадри пасаяди, иккинчи ҳолда эса аксинча, пул массаси камайган булади ва тулов кризиси юзага келади.

- муомалада булиши зарур булган пул массаси товар ва хизматлар массаси билан пул ҳаракати-пул оборот тизимида боғлиқ;

$$M = P \times Q / V ;$$

Муомала учун зарур булган пул массасини давлат узи белгилаган курс буйича олтинга мувофиқлаштирилган ҳолда муомалага чиқаради ва шу давлат доирасида ҳаракат қилади. Муомалада товарлар билан таъминланмаган пулнинг пайдо булиши инфляцияни билдиради. Пул қадрсизланганда муомаладаги пул қупайиб унга нисбатан товар ва хизматлар камайиб кетади. Пул бирлигининг харид қучи унга сотиб олиш мумкин булган товар ва хизматлар миқдоридан камайдиган, унинг натижасида уларнинг баҳоси усади. Бу эса уз навбатида пулнинг валюта курсини пасайтиради, чунки унга нисбатан бошқа валютага купрок товар сотиб олиш мумкин булади.

Давлат уз харажатларини коплаш учун пул эмиссиясини жорий қилиб уни қупайтириб муомалага ташлаши мумкин. Лекин уни товар ва хизматлар массаси билан таъминлай олмайди. Бунинг натижасида пул инфляцияси кучайиб боради. Демак, коғоз пуллар олтинга, чет эл валютасига нисбатан кадрсизланади. Бинобарин пул микдори асосан ишлаб чиқариш ҳолатига, нархга, пул обороти тизимида боглик булиб унга нисбатан давлат жиддий ёндошади. Иктисодиётни тартиблаш учун муомаладаги пул микдорини узгартириб уни нормал ҳолга келтириб туради. Бу ишни Марказий банк амалга оширади. Монетаристлар иктисодиётга амалий жиҳатдан ёндошиб пул массасини 3 - 5 фоиз оширишни тавсия этишади.

Агар молия барча ҳужалик субъектларини узига тегишли пул маблағлари хусусидаги алоқаларни англатса, кредит, узга мулки булган пулни қарзга олиб, ишлатиш борасидаги муносабатларни билдиради ва бозор муносабатларининг бир унсири ҳисобланади.

Кредит деганда вақтинча уз эгалари қулида буш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум (худуд) муддатга ҳақ тулаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан муносабатларни тушуниш керакдир. Кредит муносабатлари икки субъект уртасида юзага келади; бири пул эгаси, яъни қарз берувчи, иккинчиси пулга муҳтож, яъни қарз олувчи.

Қарз берувчи қарздорга айланиши ва бунинг акси ҳам руй беради. Айни бир субъект бир вақтнинг узиде ҳам қарз берувчи ҳам қарз олувчи булиши мумкин. Масалан, банк аслида пул эгаси билан қарз олувчи уртасида воситачи, айни вақтда унинг узиде буш пулни қарзга олади ва сунгра уни бошқаларга қарзга беради.

Кредит субъектлари ҳар хил, буларга қорхона, фирма, ташкилот, муассаса, давлат ва турли тоифа аҳоли қиради. Кредит объекти ҳар қандай пул эмас, балки вақтинча буш турган эгаси томонидан ишлатилмай ва қарзга берилиши мумкин булган пулдир. Буш пул уч хил булади:

- 1) Тадбиркорлар ёки қатта пулдорлар қулидаги пул, яъни пул капитали;
- 2) Аҳоли қулидаги пул - эртами кечми эҳтиёжни қондириш учун тупланган пул, эгаси қулида капитал эмас, балки истеъмолни қондириш воситаси;
- 3) Давлат ихтиёридаги пул. Бу ҳам пул капитали (Давлат қорхонаси учун) ҳам умумий истеъмол пулдир.

Ҳуллас, жамиятдаги пул ресурслари ҳаракатининг нотекист булиши, бир қисм пулнинг буш қолиб, қарз фондига айланиши учун имкон булади. Албатта, бу ҳодиса буш пулнинг тақлифини билдиради. Аммо, кредит пайдо булиши учун пулга талаб ҳам булиши зарурдир. Бу талабни иктисодиётнинг узиде юзага чиқаради.

9.3. Банклар ва уларнинг бозор иктисодиётидаги вазифалари.

Молия бозоридаги операциялар молия муассасалари воситасида амалга оширилади. Бундай муассасаларга турли хил банклар, биржалар, депозитарийлар, сугурта компаниялари, инвестиция фондлари, агентликлар қиради.

“Банк” тушунчаси қадимий франсузча *banq* ва *banca* сузларидан келиб чиққан булиб, “сарроф курсиси, дуқони” деган маънони англатади. Бундай тушунча тарихчиларнинг тахминан 2000 йил муқаддам фаолият қурсатган банқирлар ҳақидаги маълумотларида ҳам мавжуд.

Пул муносабатларининг ривожланиши банкларни юзага келтирган. Банк иктисодиёт иштирокчиларининг пул юзасидан булган алоқаларига хизмат қилувчи институт (муассаса)дир. Пул билан боглик хизматларни қурсатувчи ташкилотлар қуп, аммо уларнинг марказида банклар туради. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тугрисида” қонунида банк нима деган саволга қуйидагича жавоб топиш мумкин:

Банк - тижорат ташкилоти булиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир.

Ўзбекистондаги банк тизими Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, акциядорлик коммерция банклари ва хусусий банклардан иборатдир.

Банклар пул оламини ҳаракатга келтирувчи мотор - юрак, пул билан буладиган ҳисоб-китобларни амалга оширади. Ҳамма пул туловлари (трансфертлар) банклар орқали утади. Банклар қуйидаги ишларни амалга оширади:

- пул ва қимматбаҳо буюмларни омонатга олиб, сақлаб беради;
- пул билан буладиган ҳисоб-китоб опрецияларини, хусусан пул тулаш ишларини бажаради;
- чет эл валютасини сотади ва сотиб олади;
- уз қулидаги пулни қайтаришлик, фоизлик ва муддатлик шарти билан унга (мухтожларга) қарз (ссуда)га беради, яъни кредит билан шугулланади;
- уз пулига акция сотиб олиб, уни бошқа саҳога жойлаштиради;
- бизнес юзасидан маслахат беради ва хоказо.

Банк иши пул оламида буладиган бизнесдир. Банк бизнеси фойда топиш мақсадида юритилади.

Молия ва кредит операцияларининг асосий қисмини қамраб оладиган кредит тизимининг ҳал қилувчи бугини банк тизимидир. Банклар жуда қадимий ва анча кенг тарқалган кредит муассасалари гуруҳи бўлиб, улар кредит-молия хизматларининг аксариятини бажаради ҳамда моҳиятига қура кенг соҳали муассаса ҳисобланади. Банкларнинг анъанавий операциялари тупланиб қолган маблағларни ҳақ тулаш, муддатлилиқ, қайтариш шарти билан ссудага жалб қилиш, шунингдек ҳисоб-китобларни амалга оширишдан иборат.

Халқ ҳужалигининг ҳар қандай тармоғи қаби кредит тизими ҳам тарқибий қисмларни, босқичма-босқич пастдан юқорига томон тузилишини ташкил этишга, яъни марказий бошқарув бугини ва қуйи (иш бажарувчи) органларни ажратишга эҳтиёж сезди. Қуйи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида бошқарув органи кредит муассасаларининг фаолият қурсатишини назоратга олиши, улар ишини таҳлил қилиши ҳамда кредит тизими тухтовсиз ва пишиқ-пухта ишлаши учун мавжуд таъсир этиш дастаклари орқали тизим фаолиятини қеракли изга солиши, халқ оборотида кредит - ҳисоби самарадорлигини таъминланиши, кредит операцияларининг ҳажми асоссиз равишда қенгайиб ёки қамайиб қетишига йул қуймаслиғи қерақ.

Марказий Банкнинг монополлик мавқеи унинг мамлакатдаги пул ва пировард натижада иқтисодий барқарорлик учун алоҳида жавобқар эканлиғи билан қамбарқас боғлиқдир. Бундан ташқари, Марказий банк айни пайтда бошқа, жумладан, банкларнинг банки, давлат банки, миллий олтин-валюта захираларини бошқарувчилик вазифаларини ҳам бажаради. Марказий банк узининг бутун фаолиятини зиммасида турган вазифаларни сифатли ва самарали адо этадиган даражада уюштиради. Умумий пул ҳужалиқ айланмасида Марказий банкнинг монополлик мавқеи унга пул муомаласини назоратида сақлаб туришга имқон беради, пул миқдори назоратсиз қупаймаса, унинг харид қобилияти ҳам пасайиб қетмайди.

Бундан ташқари, тижорат банклари Марказий банкда уз қиска муддатли ва урта муддатли мажбуриятларидан муайян фоиз ҳажмида энг қам захира деб юритиладиган фоизсиз омонатларни сақлашга мажбур.

Марказий банк нақдсиз тулов айланмасини техник тарзда бажариш учун соф банк хизматларини тақдим этади. Банклар бу хизматлардан иқтисодиётнинг турли субъектлари уртасида тулов айланмасини йулга қуйиш учун фойдаланади.

Марказий банк банклар фаолиятини назорат қилишда узининг минтақавий бўлинмалари орқали кредит муассасаларидан мажбурий равишда ахборот, ойлик ҳисобот ва йиллик якуний баланс маълумотларини тақдим этиши асосида қатнашади.

Кредит муассасаларининг бўйсинишига қараб банк қонунчилиғи ҳамда кредит тизимининг пастдан юқорига томон тарқибий тузилишига мувофиқ тарзда банк тизимини икки асосий: бир босқичли ва икки босқичли турга ажратиш мумкин.

В) Бу тизим банклар уртасида ёнлама алоқа бўлишини, уларнинг операциялари ва адо этадиган вазифаларини универсаллашни қузда тутди. Бир босқичли банк тизими доирасида

барча кредит муассасалари, жумладан, Марказий банк ҳам, ягона боскичда туради ҳамда мижозларга кредит - ҳисоб хизмати курсатишда бир хил вазифаларни бажаради. Тузилишнинг бундай тамойили асосан иктисоди сушт ривожланган мамлакатларга, шунингдек бошқарувнинг тоталитар, маъмурий буйруқбозлик тартиблари ҳукм сураётган мамлакатларга ҳам хос.

Ўзбекистонда банк тизимини қайта қуриш мустиқил давлат иктисодий сиёсатининг муҳим йуналишларидан бири бўлди. Юқорида қайд этилганидек, ҳужалиқ механизмининг бир маромда фаолият юритишининг барқарор ишлайдиган банклар миллий тизимининг тақазо этади. Бундай тизим эмиссия банки ва тижорат банкларининг тармоғининг ўз ичига олади. Мустиқиллик қулга қиритилгунга қадар Ўзбекистон ҳудудидаги банк муассасаларининг СССР банк тизимининг таркибий қисмига мансуб эди. Бу банклар бозор қоидаларини асосида ишлайдиган банклар миллий тизимининг тақдим эта олмасди. Шундай қилиб, мустиқиллик қулга қиритилгач, Ўзбекистон Республикасида банкларнинг ислох қилиш муаммосини ўша пайтда ишлаб турган банкларнинг шунчаки қайта қуриш ва қайта ташқил этишдангина иборат бўлмай, балки сифат жиҳатидан бутунлай янги банк тизимининг тўб асосларининг яратиш ва қуриш заруратининг тугдирар эди.

С) Мазкур тизим банклар уртасидаги узаро муносабатларнинг икки: бўйига (вертикаль) ва энига (горизонталь) йуналишда тузилишига асосланади. Вертикаль - раҳбарлик қилувчи, бошқарувчи марказ ҳисобланган Марказий банк билан қуйи бўғинлар - тижорат ва ихтисослашган банклар уртасидаги бўйсиниш муносабатлари, горизонталь-турли қуйи бўғинлар уртасидаги тенг ҳуқуқли шериклик муносабатлари тушинилади. Марказий банк фақат мижозларнинг икки тоифасини - тижорат ва ихтисослашган банклар ҳамда давлат тузилмаларини учун том маънода Марказий банк бўлиб қолади, бинобарин, банклар банки ва кредит - молия хизматлари бозорининг тартибга солиб туриш ҳамда фаолият курсатишининг назорат қилиш мақсадида банк муассасаларининг ишининг бошқариш вазифасини ўстунроқ мавқеига эга.

Ўзбекистон тижорат банкларининг ривожланишида банк соҳасининг монополиядан чиқаришга интилиш қулатилди. Дастлабки боскичда бу ҳол асосан иктисодиётнинг алоҳида тармоқларига хизмат қиладиган банклар ташқил этишда намоён бўлди. 1995 йилда акциядорлик тижорат “Алоқабанк”, Акциядорлик тижорат “Тошсаноатўйжойбанк”, Ўзбекистон акциядорлик тижорат инвестиция банки “Саёхатинвест банк” махсус давлат акциядорлик - ипотека “Замин” банкларини ташқил этилди. “Ўззагросаноатбанк” акциядорлик тижорат банки “Пахтабанк” ихтисослашган тижорат акциядорлик банкига айлантирилди. Собик “Ўззагросаноатбанк” ҳамда “Ўзсаноатқурилиш банк”нинг майдалаштириш натижасида мижозларининг янги ташқил этилган банкларга ўтказиш туфайли мамлакат банк тизимини доирасида активлар ва пассивларнинг тақсимлаш ҳам тегишли равишда ўзгарди. Шунга қарамай ўрта йирик банк Ташки иктисодий фаолият Миллий банки, “Ўзсаноатқурилиш банки” ва “Пахтабанкнинг” ўлушини 1995 йил охирига қелиб барча банклар кредит қуйилмаларининг 75 фоизини ташқил этди.

Ислохотнинг дастлабки босқичида, **ихтисослашган** тижорат банкларининг пайдо бўлишига сабаб тармок ҳусусиятига қура қорхоналарнинг жамланиш зарурияти ҳамда уларнинг мақсадли молиялашнинг яхшилаш ва узаро ҳисоб-қитобни яхшилаш эди. Шу билан бирга ихтисослашган тижорат банкларининг сонининг қупайишини ресурсларнинг жалб қилиш имқониятларининг торайтириб қуйди. Уларнинг депозит ва кредит фаолиятининг қеракли даражада деверцификациялашнинг таъминламади. 1995 йилда ихтисослашган кредит молия муассасаларининг ташқил этишга фаол қиришилди.

Бундай муассасалар бозор иктисодиётидаги мамлакатларда мавжуд бўлиб, банклар билан бир қаторда давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисмининг ҳисобланади. Шундай йуналиш объектив ҳусусиятга эга бўлиб, уни молия муассасаларининг турли-туман қурилишларини уртасида кредит соҳасининг тақсимлаш зарурати тақазо этган эди. “Бизнес фонд”, “Мадад” сугурта қомпанияси, “Ўзбекинвест” Миллий сугурта қомпанияси, Ҳусусий сугурта

ва инвестиция компаниялари сингари ихтисослашган молия кредит муассасалари ташкил этилди.

Устав капитали энг кам микдорининг уз вактида кайта куриб чикилганлиги банк соҳаси учун муҳим аҳамиятга эга булади. Бу эса банк назорати талабларига жавоб беради. 1995 йилда тижорат банкларининг умумий устав капитали 56 фоиз усди. Янги банкларнинг пайдо булиши ҳамда ишлаб турган тижорат банкларининг устав капитали микдорининг купайиши натижасида ана шундай усиш руй берди. Фонд бозори ҳукукий негизларининг шаклланиши ва 1995 йилга келиб хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи бошланганлиги тижорат банкларининг кимматли коғозлар билан буладиган операцияларга жалб этиш учун шарт-шароит яратди. Хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичини фаоллашуви туфайли корхоналар ва тижорат банклари акцияларининг бирламчи бозори кенг ривож топди.

9.4. Жаҳон банк тизими ривождаги йуналишлари.

а) Жаҳон банки тизими мураккаб, зиддиятли йулдан ривожланиб бормокда, бирорта асосий йуналишни алоҳида ажратиб курсатиш кийин. Шундай булса ҳам, бу соҳадаги асосий тамойиллар ҳақида гапирганда, банкларнинг кушилиб кетиши ёки бир-бирини ютиб юбориши ҳисобига уларнинг йириклашуви жараёни биринчи навбатда назарда тутилади. Бу тамойил барча мамлакатларда бирор-бир тарзда намоён булмокда. Дунёнинг энг йирик унта банки орасида факат Франциянинг Gsydit Agkucoly банки дехкончилик соҳасига инвестиция берувчи аник ихтисосга эга. Бошқа ҳамма банклар узларининг дастлабки йуналишларини аллақачон узгартириб юборган. Масалан, Буюк Британия молия бозорида чет эл банклари булимларининг куплиги унинг хусусиятига айланиб қолган. Уларнинг куплари бу мамлакатда 19 асрдаёқ урнашиб олишган. Уша пайтда Лондон дунёнинг молиявий маркази эди. Утган асрнинг олтмишинчи йилларидаёқ Лондонда Франциянинг учта банки уз булимини очган эди. 1914 йилда 20 тадан купрок банкларнинг идоралари ишларди.

Америка банклари ҳам 1990 йилларнинг бошларида узаро кушилиш ва бир-бирини ютиб юборишни кучайтириб юборишди. 1991 йилда 47 штат ва Колумбия округи қабул қилган штатлараро банк қонунига қура уз штати ҳудудида “Бегона” штат депозитларини қабул қилишга руҳсат берилганидан сунг шундай булди. Калифорния штатининг очилиши бу соҳада айниқса муҳим эди. Тинч океан минтақасига, шу жумладан Японияга яқинлиги туфайли купгина банклар учун бу штатнинг имқониятлари айниқса қатта. Нью-йоркдаги иккита йирик банк Chymical Bank билан Manifyctrkyks Hanovuk Bank нинг, шунингдек Sycrkity Pacific Сокроқатон билан Bank of Amykika нинг бирлашуви билан қатта кушилиш деб аталган жараён бошланади.

Японияда энг йирик икки банк - Токуо ва Mitshbishi бирлашгач дунёдаги энг зур банк тизимлари руйхатининг бошида турувчи банк пайдо булди.

Америкалик олимлар - Дейв Филлипс ва Кристин Пейлвелнинг тадқиқотларига қараганда, бошқа банкларда қулга олувчи ёки ютиб юборувчи банклар 100 дан ортиқ филиалга ва 4 миллиарддан купрок активга эга булган энг йирик банклар жумласига қиради. **Қулга утаётган** банклар эса қулга олувчи банклардан қичикрок (1 млрд. долларга яқин активларга эга ва 50 тадан купрок булимга эга). Аммо, одатда, уртача банклардан қаттароқдир. Банкларнинг кушилиш микёси улар фаолиятининг самарадорлигига зарар етказмаган тарзда қай даражагача етиши мумкин ? - деган мантикий савол тутилади. Америкалик олимлар мана шуни аниқлашга бағишлаб бир талай асарлар ёзишди. Уларнинг ҳулосаларига қура, қичикрок банк (Америкача “улчов” билан активларнинг қиймати 100-500 млн.доллар булган банк) самарали ишлайди ва тармоқдаги энг йирик банклар билан бемалол рақобат қила олади. Шу жиҳатдан Шеффернинг иши диққатга сазавордир. У активларнинг қиймати 1 млрд. доллардан ортиқ булган банклар узаро кушилганда ҳатто янги банкнинг турлари ва булимлари узгармаган тақдирда ҳам жами қичимлари 50 фоиздан ҳам кам қамаяр экан. Бироқ, активларнинг жами қиймати 50 млрд. доллардан ошадиган банклар узаро кушилганда қичимлар арзимас даражада қисқаришини ҳам аниқлашди.

В) Уз маблагини имкони борица диверсификациялаш (кенгайтириш) жахон банк тизимининг бошка мухим томонидир. Масалан, Британиядаги Midland банкининг (Honkong Bank) ва Америкадаги Makinu банки биргаликда бу банк Лондондаги NSBC Holdings гурухига кириб, хаммалари биргаликда 1995 йил якунига кура “Thy Bankук” журналининг анъанавий рейтингда биринчи уринни олди). Анъанавий банк фаолияти билан турдош тармоқларга жадал кириб бориш жараёни аср бошидаёк бошланган. 1909 йилда тузилган компания кейинрок банкнинг чет эл бозорига кириб олишда асосий курол булди. 1958 йилда M. Gland шу вақтга келиб тузилган узининг шуъба банки билан биргаликда хаки булиб-булиб туланадиган товарлар сотиб олиш учун карз бериш билан шугулланувчи фирманинг хамма акцияларини сотиб олди. Ташки экспанцияни кучайтириш учун банк 1965 йилда 3 та банк - “ Амко Bank” (Нидерландия), Dyrtschy Bank (Германия) ва Society gynykaly (Бельгия) билан мустахкам алоқа урнатди. Мазкур банкларнинг Европа маслахат кумитаси номини олган битими акциялари бирон-бир тарзда айирбошлашни кузда тутмаган булса хам кейинги йилларда халқаро майдонда банкларнинг янада якин кооперациялашуви учун асос яратди.

Япония банкларининг халқаро экспанцияси 70 йилларнинг охирларида бошланди. Бу ходисанинг боиси : мамлакатнинг барча етакчи банклари дунёнинг асосий марказларида, шунингдек Япон корпорацияларининг стратегияси нуктаи назаридан алоҳида ахамиятга эга булган (мамлакатларда) минтакаларда (Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари, АКШ Гарбий соҳили, Австралияда) булимлар очган эди. Бу экспанция бир неча устун йуналишлар буйича давом этди.

Биринчиси дунёнинг турли минтакаларига инвестиция куйувчи Япон транс миллий корпорацияларга хизмат килиш. Бу йуналиш Япон банкларининг ички банк бизнесига кириб олиб, булим ва шуъба компаниялар очилиши хамда молиявий ночор ахволга тушиб колган маҳаллий банкларни сотиб олиш йулидан борди.

Иккинчиси Нью-Йорк, Лондон, Цюрих каби йирик молия марказларида жахон ссуда капитал бозорида йирик операциялар утказиш.

Учинчиси Япония учун “кизикарли” мамлакатлар билан иктисодий хамкорликни ривожлантириш чунончи, купчилик Япон банклари Хитойда ваколатхоналар ва шуъба компаниялар очиб, йирик инвестиция лойихаларини молиялашда катнашмокда.

С) Банклар фаолиятини дерегуляциялаш жараёни учинчи жахоншумул тамойилдир. 70-йиллар охирида АКШ да фукароларнинг омонатлари хафвсизлиги даражасини ошириш максадида жамгарма депозитлари буйича фоиз ставкасининг юкори чегарасини кутаришдан бошланган. Бу жараён молиявий хизматларнинг бутун соҳасига ёйилди. Янги конунлар туфайли банклар мижозларга операцион депозитлар, шунингдек истеъмол ва тижорат кредитининг турли вариантларини таклиф этиш ҳукукини олади. Шу билан бирга турли кимматли коғозлар операциялари утказилди. Дунёдаги бошка етакчи мамлакатлар масалан, Австралия, Канада, Англия ва Япония хам 80-йилларда дерегуляция амалиётига кушилди.

Жахон банк тизими ривожланишининг асосий тамойиллари ана шундай. Уларни таҳлил этиб чиқариладиган умумий ҳулоса куйидагича:

Замонавий банк тизими мураккаблашиб йириклашиб бормокда. Унда соф классик “банкча” хусусиятлар бошка молия муассасаларининг хусусиятлари билан кушилиб кетмокда.

Банкларнинг ривож бугун дунёда давом этаётган иктисодий интеграция тамойилини акс эттиради. Бу жараённинг банк ишида намоён булиши натижаларини ривожланган мамлакатлар мисолида урганиш оркали уз банк тизимини эндигина вужудга келтираётган мамлакатлар хатоларга йул куймай, бундан буёнги тараккиёт концепциясини окилона амалга оширишлари мумкин булади, деб уйлаймиз.

Кискача хулосалар.

1. Пул-кредит сиёсати асосан ишлаб чиқаришда инфляцияни ва ишсизликни камайтириш мақсадида муомиладаги пуллар миқдорини узгартиришга қаратилган. Пул-кредит сиёсатларини амалга оширишда фойиз ставкаси, мажбурий банк захиралари ва очик бозордаги операциялар каби воситаларидан фойдаланилади.
2. Давлат томонидан олиб бориладиган пул-кредит сиёсати асосан куйидагиларга асосланади. Яъни, монетар сиёсат. Бу сиёсат монетаризм назариясига асосланиб, унинг бош гоёси - иқтисодий ўсишни бозор механизми таъминлайди, бу механизмнинг асосий воситаси пул деган хулосадан иборат.
3. Молия бозоридаги операциялар молия муассасалари воситасида амалга оширилади. Буларга турли хил банклар, биржалар, депозитарийлар, сугурта компаниялари, инвестиция фондлари ва агентликлар киради. Буларнинг ичида энг асосийси булиб банклар ҳисобланади. Банк - тижорат ташкилоти булиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир. Республикада Марказий банк - акциядорлик тижорат банклари, хусусий банклар ва қўшма банклар фаолияти курсатади.
4. Жаҳон банк тизими ривожланиши жуда мураккаб ва зиддиятли йўлдан бормокда. Шунинг учун ҳам бу соҳада бирор-бир йўналишни аниқ курсатиш қийин бўлсада унинг асосий тамойилларига, яъни банкларнинг қўшилиб кетиши ёки бир-бирини ютиб юбориши ҳисобига йириклашуви, ўз маблағларини иложи борида диверсификациялаш, ўз фаолиятини дерегуляциялаш каби тамойилларга тўхталиб утилади.

Таянч иборалар.

Пул-кредит сиёсати, тулик бандлик, инфляция, барқарорлик, очик бозордаги операциялар, қимматбаҳо қозғалар, ҳазина, харид қилиш, Марказий банк, тижорат банклари, фойиз ставкаси, мажбурий резерв нормаси, инвестиция, монетар сиёсат, кейнсчилар назарияси ва тенгламаси, монетаристлар тенгламаси, аҳоли истеъмол харажатлари, соф экспорт, пул таклифи, пулнинг айланиш тезлиги, пулга бўлган талаб ва таклиф, пул эмиссияси, пул инфляцияси, кредит муносабатлари, қарз берувчи, қарз олувчи, омонат, валюта, молия операциялари, монопольлик маъқеи, бир босқичли банк тизими, вертикал ва горизонтал йўналишда ташкил қилинган банклар, ихтисослашиш ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Давлат томонидан олиб бориладиган пул-кредит сиёсатларининг асосий мақсадлари ва вазифалари нималардан иборат.
2. Пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари ва улардан фойдаланиш механизмини изоҳланг.
3. Арзон пул ва қиммат пуллар сиёсатлари нималардан иборат.
4. Реал ишлаб чиқариш ҳажми ва турли иқтисодий даврлардаги нархлар динамикасига пул-кредит сиёсати қандай таъсир курсатади.
5. Банк томонидан бериладиган (қайтарилган) ссудалар шароитида пул массасининг қўпайиш (қамайиш) механизмини изоҳланг.

10-Мавзу: IS-LM модели.

10.1. Макроиктисодий мувозанат ва унга эришиш йўллари.

- 10.2. IS эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.
- 10.3. LM эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.
- 10.4. IS-LM модели ва ундаги мувозанат.

10.1. Макроиктисодий мувозанат ва унга эришиш йуллари.

Бозор иктисодиёти шароитида макроиктисодий мувозанатга эришишнинг роли ва ахамияти бенихоя каттадир. Макроиктисодий мувозанат мамлакат иктисодиётининг тугри ёки нотугри йулдан бораётганлигини курсатувчи омиллардан бири булиб хисобланади. Чунки, иктисодиётда бўлаётган доимий узгаришлар ҳар қандай мамлакатни ҳам иктисодий мувозанатдан чиқариб юбориши мумкин. Яъни, бирор бир кечаётган жараён мутаносибли, мувозанатли бўлса, уни бир маромда фаолият курсатаётган организм деб тушунамиз ва аксинча ундаги ҳар қандай силжиш унинг муқобиллигининг бузилиши деб қаралади.

Иктисодий тизимлардаги бундай оғиш товарлар ва хизматлар тақчиллигини ёки ортикча ишлаб чиқарилганлигини, инфляция, ишсизлик ва шунга ухшаш бошқа салбий ҳодисалар сифатида намоён бўлади. Улар иктисодиёт самарадорлигининг пасайишига ва аҳоли турмуш тарзини тушиб кетишига олиб келади. Шу сабабли ҳам иктисодий мувозанат муаммоларини тадқиқ қилиш энг муҳим вазифалардан бири булиб хисобланади.

Иктисодий мувозанат миллий иктисодиётни шартли равишда барча истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи бирликларининг узаро боғлиқлиги сифатида қуз олдимизга келтирсак, унда мувозанат шундай ҳолатки, қачонки улар уртасида қарама-қаршиликлар бўлмайди ва ресурслар, товарлар ва даромадларнинг доиравий айланиши узлуксиз равишда амалга ошишини таъминлаши шарт. Миллий даражадаги ёки макроиктисодий мувозанат пулда ифодаланган жами талаб ва тақлифни, иктисодиётни пулли ва моддий мутаносиблигининг мос келишини қузда тутати. Бу миллий ҳужалиқни идеал ҳолати бўлади, уни доимий сақлаб туриш мумкин эмас.

Жаҳон амалиёти иктисодий мувозанатга эришишнинг икки асосий усулини ишлаб чиққан:

1. Нархлар талаб ва тақлифларини тартибга солиб турувчи бир-бирига боғлиқ бўлган бозорлар ёрдамида (товар ва хизматлар, капитал, ишчи кучи бозорлари) мувозанатлашади.
2. Моддий, меҳнат ва молиявий балансларни тузиш йули билан келажакда талаб ва тақлифнинг ҳажмларини, шунингдек, нархларнинг узини ҳам урнатувчи давлат режалари ёрдамида мувозанатлашади.

Аралаш иктисодиёт мамлакатларида макроиктисодиётнинг асосий усули бозор хисобланади. Шу билан бирга давлат ҳам сезиларли даражада рол уйнайди. У маъмурий ҳуқуқий ва иктисодий аралашув чегараларидан фойдаланиб жами талаб ва тақлифнинг узгаришига ва шу орқали макроиктисодий мувозанатга ҳам бевосита ёки билвосита таъсир этади. Буни авволамбор мамлакатда иктисодий барқарорликга эришмасдан туриб амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун барча ривожланган мамлакатларда иктисодий барқарорликга эришишга катта аҳамият берилади. Чунки иктисодий барқарорлаштириш ислохотларини амалга ошираётган барча мамлакатларда энг долзарб ва кийин ҳал қилинадиган вазифадир.

Назария ва жаҳон амалиётида барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишнинг икки асосий ёндошуви ишлаб чиқилган:

1. Монетар;
2. Таркибий.

Монетар ёндошув тарафдорлари иктисодиётда товар пул мувозанати бузилишининг асосий сабаби бўлган инфляцияни асосан муомалада пул массасининг ортикчалигидан келиб чиққан деб хисоблашади. Шунинг учун улар томонидан тақлиф қилинаётган чора тадбирлар пул тақлифини чеклашга қаратилган. Жумладан, давлат харажатларини, биринчи навбатда ижтимоий дастурларни кескин қисқартириш, пул эмиссиясига ва давлат заёмларига

катъий чегара урнатиш, иш хаки усишини чеклаш, тадбиркорлик фаолиятига янада кенгрок йул очиб бериш.

Монетаристлардан фаркли равишда таркибий баркарорлаштириш тарафдорлари инфляцияни бутун инкирозий воқеаларнинг бош сабабчиси деб хисобламайдилар. Шунинг учун уларнинг таклифлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш ёрдамида нархлар усишининг олдини олишга қаратилган. Бунда улар давлат томонидан тарибга солиш усуллариға муҳим аҳамият беради.

10.2. IS-эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.

Иктисодиётдаги мувозанат ёки товар пул мувозанитига эришишда инвестиция ва жамғармаларнинг ЯММ билан боғликлиги тушунтирилади. Бу боғликлик шуни курсатадики, банклар фоиз ставкаларини пасайтириб бориши билан ЯММ хажми ҳам купайиб боради. Яъни, миллий иктисодиёт молиявий “кислородни” купрок олиш натижасида ЯММ ишлаб чиқариши ҳам купайиб боради. Ушбу назарияни атокли иктисодичи Хейк тадқиқ қилганлиги учун унинг номи билан юритилади. IS - эгри чизиги эса Хейк эгри чизиги дейилади.

Умуман IS-эгри чизиги товар ва хизматлар бозорида вужудга келадиган даромадлар даражаси ва фоиз ставкаси уртасидаги муносабатларни билдиради. Буни тушуниш учун биз товар ва хизматларға булган талабни, яъни, “Кейнсиан хочи”ни қараб чиқамиз. Бунда авваломбор биз режалаштирилаётган харажатлар микдорини, яъни, кейнсиан хочини олиш учун режелаштирилаётган харажатлар микдорини ташкил қилувчи омилларни қуриб чиқамиз. Режалаштирилаётган харажатлар уй-хужаликлари, фирмалар ва давлатнинг товар ва хизматларини сотиб олишға мулжаллаган харажатлар микдоридан иборат. Хақиқий харажатлар режалаштирилган харажатлардан, яъни, бирор бир фирма режалаштирилмаган инвестициялар микдорини оширишға ёки камайитиришға қарор қилган вазиятлардагина фарк қилади.

Фараз қилайлик, иктисодиёт ёпик иктисодиётдан иборат, соф экспорт нолға тенг. Биз режалаштирилаётган харажатлар микдорини (E), истеъмол (C), режалаштирилган инвестициялар (I) ва давлат харажатлари (G)нинг йигиндиси орқали топишимиз мумкин.

$$E = C + I + G$$

Демак, кейнсиан хочи даромаднинг (Y) режалаштирилаётган харажатларға боғликлигини акс эттирар экан. Бу тенгламага биз истеъмол функциясини қушсак: $C = C(Y - T)$.

Истеъмол функцияси курсатадиги, истеъмол ихтиёридаги даромадлар микдориға боғлиқ экан ($Y - T$). Бундан ташқари режалаштирилган инвестициялар микдори ($I = I$) шаклида қайд қилинган булсин ва бюджет сиёсати давлат харажатлари ва солиқлари микдори - узгармаган холда қолсин: $G = G$; $T = T$. Бу тенгламаларни бирлаштирсак, қуйидаги тенгламага эға буламиз: $E = C(Y - T) + I + G$;

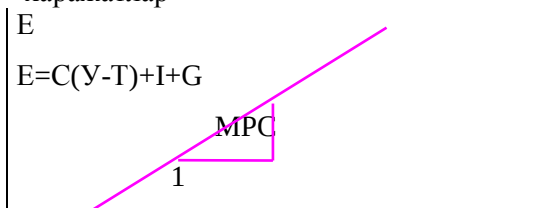
Қуйидаги расмда режалаштирилаётган харажатлар графикда даромад функцияси шаклида берилган. Бу тугри чизик ижобий силжишға эға. Чунки, юкори даромадлар даражаси юкорирок истеъмол даражаларига, яъни, режалаштирилаётган харажатларнинг юкорирок даражасига олиб келади. Чизикнинг эгилиши истеъмолға чегаравий мойилликни билдиради - MPC. Яъни, даромадларни 1 сумға оширганда режалаштирилаётган харажатларнинг қанчаға ошишини курсатади.

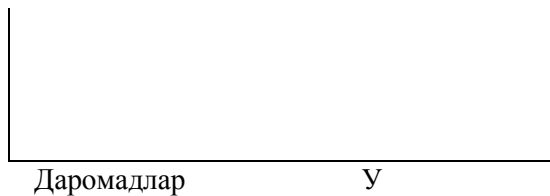
10.1-чизма.

Даромад функцияси сифатида режалаштирилаётган харажатлар.

Режалаштирилаётган

харажатлар

Мувозанатдаги иктисодиёт. Биз биламизки, иктисодиёт хакикий харажатлар режалаштирилган харажатларга тенг булган шароитда мувозанатга эришади. Бизга маълумки ЯММ курсаткичи икки ёклама маънога эга: яъни, иктисодиёт агентлар даромади ва ишлаб чиқариш маҳсулотларини сотиб олишга кетган харажатлардан иборат. Шунинг учун у нафакат жами даромадлар, балки товар ва хизматларга килинган харажатлар микдорига тенглашади. Биз мувозанат шароитини куйидагича ёзамиз, яъни, хакикий харажатлар тенг режалаштирилган харажатларга $Y=E$;

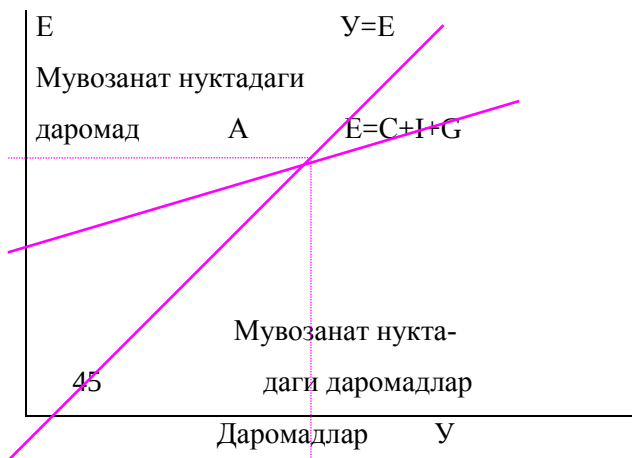
Кейинги расмдаги 45 градусли бурчак хосил килган чизик ушбу шароит бажарилишини курсатадиган нуктани билдиради. Агарда биз режалаштирилган харажатлар функциясини кушсак, диаграмма кейнсиан хочи шаклига келади. Иктисодиёт мувозанатга А нуктада эришади. Яъни, режалаштирилган харажатлар функцияси графиги 45 градусли бурчак хосил килган чизик билан кесишган вазиятда.

Кейнсиан хочи IS-LM моделини тузишдаги биринчи гишт булиб хисобланади. Кейнсиан хочи модели шунинг учун ҳам керакки, яъни у мавжуд

10.2-чизма.

Кейнсиан хочи.

Режалаштирилаётган харажатлар

режалаштирилган инвестициялар даражаси шароитида иктисодиётдаги даромадлар микдорини аниклаш имконини беради. Аммо, у хаддан ташқари йириклаштирилган, яъни режалаштирилган инвестиция даражаси қайд килинган. Олдинги мавзуларда қурдикки, режалаштирилаётган инвестициялар микдори фоиз ставкаси, яъни инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун олинadиган кредитларга сарфланган харажатлар билан аникланади. Фоиз ставкаси қанча юқори булса, инвестиция қилишни хоҳловчилар ва режалаштирилаётган харажатлар шунча қам булади. Харажатларнинг қамайиши даромадлар даражасининг тушиб кетишига олиб келади. Шундай қилиб, инвестициялар функцияси ва кейнсиан хочи асосида фоиз ставкаси ва даромад даражаси уртасида тесқари боглиқлик урнатилади.

10.3-чизма.

В.Кейнсиан хочи

Режалаш-

E

Y=E

тирилаётган
харажатлар

$$E=C(Y-T)+I+G$$

I

$$E=C(Y-T)+I+G$$

Y2

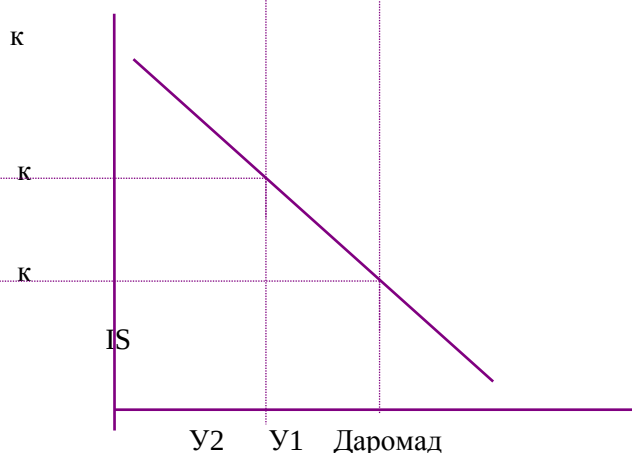
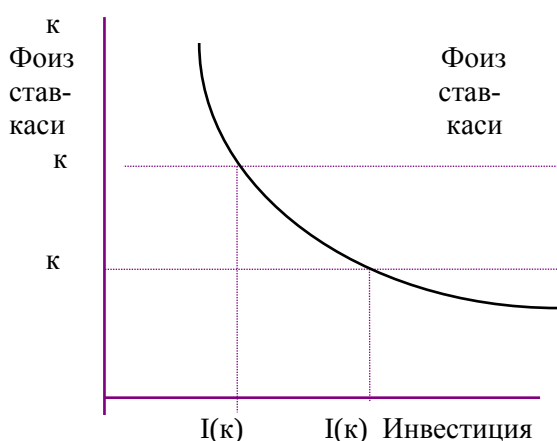
Y1

Даромад

Y

С. IS эгри чизиги.

А. Инвестиция функцияси

10.3. LM -эгри чизиги ва унинг узгарувчилари.

LM эгри чизиги узгармас нархлар шароитида пул воситалари бозорида вужудга келадиган фоиз ставкаси ва даромадлар даражаси уртасидаги узаро богликликни тушуниш учун фоиз ставкасининг оддий назариясини караб чикамиз. Бу назария “тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси”дир.

Тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси - бу кейнсианчилар фоиз ставкаси назариясини оддий шархлаб беришдан иборат. IS эгри чизигини ташкил қилишда кейнсиан хочи асос бўлганидек, тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси ҳам LM эгри чизигини ташкил қилиб пул воситалари реал захираларига талаб ва таклиф фоиз ставкасини аниқлашни тушинтириб беради. Реал пул воситаларига таклифдан бошаймиз. Агарда М пул таклифини, Р-нархлар даражасини билдирса, М/Р эса пул воситаларининг реал захираси микдорини курсатади.

$$\frac{M}{P} = \frac{M^s}{P}$$

Бу ерда, М- пул таклифи даражасини билдиради.

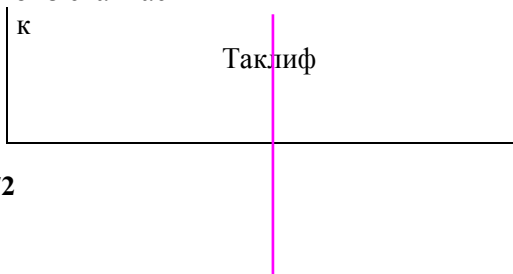
Р - нарх даражаси ҳам ушбу моделда ташки узгарувчилар микдорини курсатади.

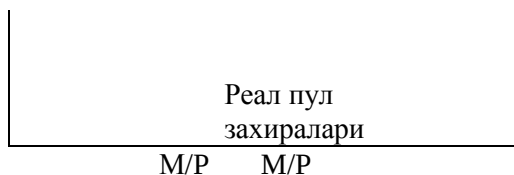
Бу фаразлар шуни билдирадики, яъни реал микдордаги пул таклифи фоиз ставкасига боглиқ бўлмаган вазиятни курсатади. Шунинг учун биз реал пул воситалари таклифини графикда курсатаётганимизда вертикал эгри таклифига эга буламиз.

10.4-чизма.

Реал микдорда пул воситалари захираси таклифи.

Фоиз ставкаси

Энди реал микдордаги пул воситалари захирасига талабни караб чиқамиз. Инсонлар кулида пулни саклашади, чунки пул тез алмаштириш хусусиятига эга. Тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси курсатадики пулга булган талаб микдори фоиз ставкасига боглик. Фоиз ставкаси накд пул воситаларини кулда ушлаб туришнинг альтернатив харажатлари микдорини билдиради. Яъни, сиз фоиз олиб келмайдиган накд пулларни кулда ушлаб турган шароитда йукотадиган пул микдорини билдиради. Ноннинг нархи нон талаби микдорига таъсир килганидек, накд пулларни кулда ушлаб туриш микдори хам пул захираларига талаб микдорига таъсир курсатади. Шунинг учун фоиз ставкаси ошганда, инсонлар бойликларини пул шаклида камрок ушлаб туришга харакат килади.

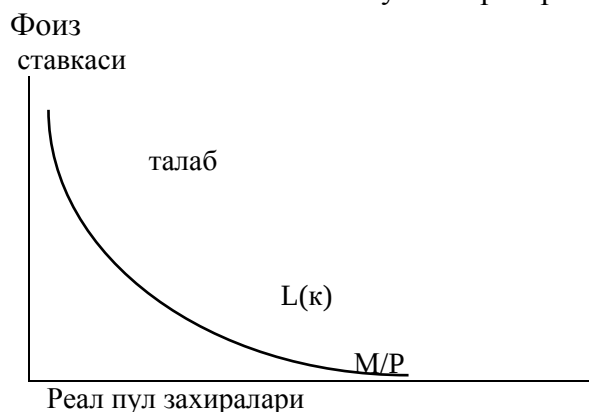
Реал пул захираларига талабни куйидаги курунишда ёзамиз:

$$(M/P) = L(k)$$

Бу ерда: $L(k)$ -функцияси пулга талаб микдорини билдиради. Бу тенглама курсатаптики, пулга булган талаб микдори фоиз ставкаси функциясини билдиради. Кейинги графикда фоиз ставкаси ва реал пул захиралари микдорига талаб тескари богликликка эга. Чунки, юкори фоиз ставкаси пулга талаб микдорининг камайишини курсатади.

10.5-чизма.

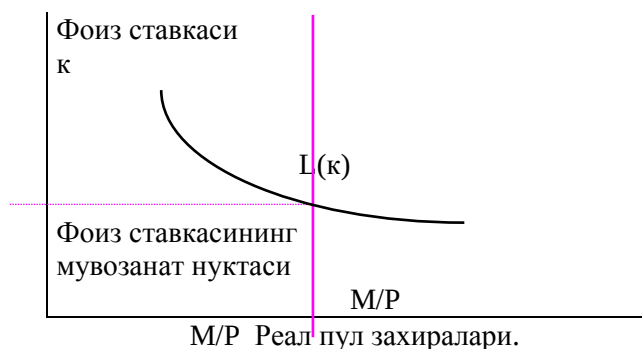
Реал пул захираларига талаб.

Фоиз ставкаси тенглигига эга булиши учун пулга талаб ва таклиф эгри чизикларини бирлаштирамиз.

10.6-чизма.

Тез (пулга) айланиши афзаллиги назарияси.

Тез айланиш афзаллиги назариясига мос равишда фоиз ставкасининг узгариши пул бозорида мувозанатга олиб келади. Фоиз ставкасининг мувозанат нуктасида пул воситалари захирасига талаб миқдори таклиф миқдорига тенг. Тез (пулга) айланма олиш афзаллиги назарияси, яъни пул таклифининг камайиши фоиз ставкасини оширади, пул таклифининг купайиши эса фоиз ставкасини камайитиришдан келиб чиққан.

Энди тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назариясини LM эгри чизигини ташкил қилишда фойдаланамиз. Мувозанат фоиз ставкаси - пул талаби ва таклифини тенглаштирадиган фоиз ставкаси уртасидаги боғлиқликни LM эгри чизиги ифодалайди.

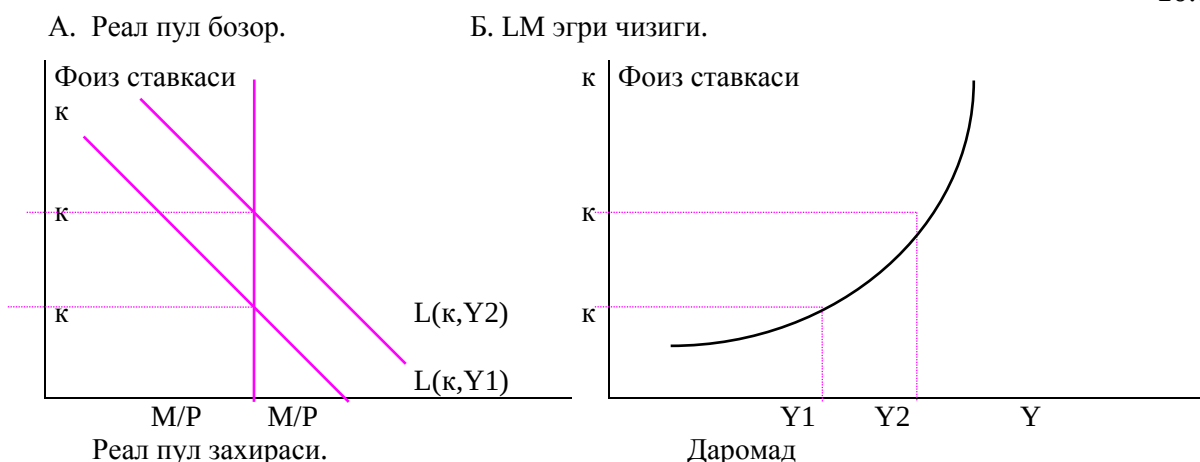
Шунгача биз факат фоиз ставкаси реал пул захираларига булган талаб миқдорига таъсир курсатади деб ҳисобладик. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, пул талаби миқдорига даромадлар даражаси ҳам таъсир курсатади. Даромадлар юқори бўлса, харажатлар ҳам куп бўлади. Шунинг учун инсонлар купрок ишларни амалга оширишга ҳаракат қилади. Бу эса уз навбатида купрок пулни талаб қилади. Шундай қилиб, даромадлар даражасининг юқорирок бўлиши пул талабини оширади. Бошқача айтганимизда, даромад ва пулга талаб уртасида тугри алоқа мавжуд.

Пулга талаб функциясини қуйидагича ёзамиз:

$$(M/P) = L(k, y);$$

Пул бозори ҳолатини белгиловчи курсаткичлар уртасидаги бундай узаро муносабатлар йигиндисининг графиги қуйидагича бўлади.

10.7-чизма.

А қисмидан қуришиб турибдики фоиз ставкасини пасайиши билан пулга булган талаб ошади. Шунингдек, даромадлар купайиши натижасида ҳам ошади. Бу ҳолда $L(k, y)$ юқори сурилиб $L(k, y)$ ҳолатини эгаллайди ва унда мувозанатли фоиз ставкаси ҳам усади - k, y ҳолатидан k_2 ҳолатигача кутарилади.

Шундай қилиб юқорирок даромад юқорирок фоиз ставкасига олиб келади ва буни LM эгри чизиги акс эттиради. У пул бозорида фоиз ставкаси ва даромад уртасидаги муносабатларни қурғазмалли тарзда ифодалайди. Даромад даражаси канча баланд бўлса пулга булган талаб шунча юқори ва шунга мувофиқ мувозанатли фоиз ставкаси ҳам шунча юқори бўлади.

Булардан шундай хулосага келиш мумкинки IS чизиги ҳам узида икки узгарувчи, яъни фоиз ставкаси ва даромад мумкин булган турли хил узаро боғлиқликларини акс эттиради.

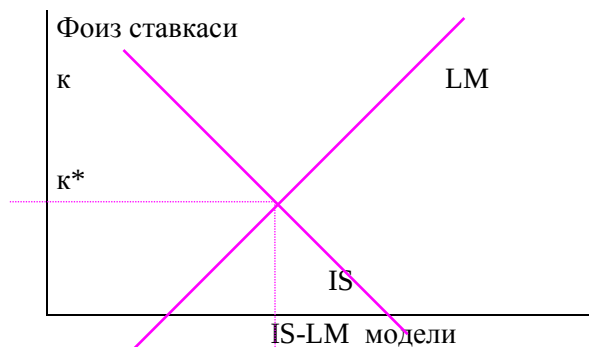
10.4. IS-LM модели ва ундаги мувозанат.

Энди бизда IS-LM моделининг барча узгарувчи омиллари мавжуд. Моделнинг иккита тенгламаси:

$$(IS) \quad Y = C(Y-T) + I(k) + G; \quad (LM) \quad M/P = L(k, y);$$

Бюджет-солик сиёсати G ва T пул кредит сиёсати M ва нархлар даражаси P моделда узгарувчи омиллар сифатида берилган. Бу икки IS ва LM эгри чизикларини бирлашишида хосил буладиган графикни биз, $IS-LM$ модели деб аташимиз мумкин.

11.8-чизма.

IS - эгри чизик - бу товарлар бозоридаги мувозанат эгри чизигидир. U узида товарлар бозоридаги мувозанатни таъминловчи фоиз ставкаси k нинг ва даромад u нинг барча узаро бирликларини курсатади, LM эгри чизиги эса пул бозоридаги мувозанат шартларини кондирувчи k ва u нинг узаро бирлашувларини беради.

$IS-LM$ эгри чизиклари кесишадиган нукта $IS-LM$ моделидаги иктисодий мувозанатлик ҳолатидир. Бу нукта узида шундай фоиз ставкаси k ни ва даромад даражаси U ни аниқлайдики қачонки улар реал пул маблағларига булган талаб уларнинг таклифига тенг келган вазиятни ифодалайди. Яъни, маҳсулотлар пул бозорида ҳам мувозанат шартларига риоя қилинса, пулга булган умумий талаб фоиз ставкаси миқдорида ёки пулнинг ишлатилиш баҳосига нисбатан тесқари боғлиқликда бўлади.

Шундай қилиб $IS-LM$ модели иктисодий сиёсатнинг оқибатларини қисқа муддатли даврга макроиктисодий таҳлил қилишда жуда кенг қулланилади.

Қисқача хулосалар.

1. Иктисодий мувозанатга эришишда жаҳон амалиёти иккита усулга асосланади: нархлар ёрдамида тартибга солиб туриладиган бозорлар ва турли хил баланслар ёрмидан фойдаланилади. Шунингдек барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишнинг икки хил асосий ёндошуви: монетар ва таркибий ёндошувлари ишлаб чиқилган.
2. IS эгри чизиги товар ва хизматлар бозорида пайдо буладиган даромадлар даражаси ва фоиз ставкаси уртасидаги муносабатларни билдиради. Бунинг учун “Кейнсиан хоҳи”ни урганиш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Иктисодиёт ҳақиқий харажатлар режалаштирилган харажатларга тенг булган шароитда мувозанатга эришар экан.
3. LM эгри чизиги узгармас нархлар шароитида пул воситалари бозорида вужудга келадиган фоиз ставкаси ва даромадлар даражаси уртасидаги узаро боғлиқликни тушуниш учун “тез (пулга) айлана олиш афзаллиги назарияси”ни қараб чиқишини курсатар экан. Тез (пулга) айлана олиш назарияси эса кейнсианчилар фоиз ставкаси назариясини изоҳлашдан иборат экан.

Таянч иборалар.

IS-LM модели, IS- эгри чизиги, LM-эгри чизиги, Кейнсиан хочи, тез пулга айланиш назарияси, нарх даражаси, даромад, харажат, фоиз ставкаси, реал пул захиралари, мувозанат нукта, бюджет-солик сиёсати, пул-кретид сиёсати, товарлар бозоридаги мувозанат, макроиктисодий мувозанат, товар ва хизматлар, капитал, ишчи кучи бозорлари ва улардаги мувозанат, монетар-таркибий ёндошув, пул эмиссияси, Хейк эгри чизиги ва бошқалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Миллий даражадаги ёки макроиктисодий мувозанат нимани билдиради.
2. IS эгри чизигининг асосий узгарувчилари қандай? Ёпик иктисодиёт ва очик иктисодиёт шароитида макроиктисодий мувозанатга қандай эришилади?
3. LM эгри чизигининг асосий узгарувчилари нималардан иборат? LM эгри чизигида Кейнсиан хочи нимани курсатади? Тез (пулга) айлана олиш афзаллаги назариясини қандай тушунаси?
4. IS-LM модели қандай вазиятни ифодалайди ?

11-Мавзу; Иктисодий усиш.

- 11.1. Иктисодий усиш тушунчаси. Иктисодий усиш улчови; потенциал ва ҳақиқий даромад динамикаси.
- 11.2. Иктисодий усишга таъсир этувчи омиллар.
- 11.3. Иктисодий усиш моделлари.

11.1. Иктисодий усиш тушунчаси. Иктисодий усиш улчови; потенциал ва ҳақиқий даромад динамикаси.

Иктисодий усиш - бу объектив қонуният бўлиб, аҳолининг усиши, ФТТ жараёнлари, ишлаб чиқариш ҳажмининг маълум бир вақт давомида усиши каби жараёнлар билан боғланган. Иктисодий усиш жами таклифнинг усишини билдиради ёки бошқача суз билан айтганимизда потенциал жами ишлаб чиқариш ҳажмини билдиради. Шундай қилиб иктисодий усиш нафакат ишлаб чиқаришнинг усишини, балки иктисодиёт потенциалининг усишини билдиради.

Иктисодий усишда нафакат мамлакат реал даромадларининг усишини, шунингдек жон бошига туғри келадиган реал даромадларнинг усиши ҳам тушунилади.

Иктисодий усиш икки хил усул билан аникланади ва улчанади.

Биринчи усул, ЯММ ни (ЯИМ, СММ) утган даврга нисбатан узгариши сифатида аникланади ва мамлакатнинг умумиктисодий имкониятлари ҳаракатини аниклаш учун ишлатилади.

Иккинчи усул, реал ЯММ ни (ЯММ, СММ) утган даврга нисбатан аҳоли жон бошига узгариши сифатида аникланади.

Иктисодий усишни аниклаш ва асослаб бериш жараёнларида қуйидагиларга эътибор бериш керак:

- 1) Иктисодий усишни улчаш;
- 2) Усиш омиллари;
- 3) Иктисодий усиш моделлари.

Миллий иктисодиёт усишини улчашда жами даромадларнинг (махсулотларнинг) ҳар хил индикаторларидан фойдаланиш мумкин. Умумий усиш даражаси аслида ЯИМ микдори билан белгиланади. Шунингдек бу курсаткичлар микдори ва ҳал қилаётган вазифасига қараб ЯММ ёки МД ҳам бўлиши мумкин. Бу курсаткичларнинг бари бир-бирига жуда ҳам яқин. ЯММ ҳам ЯИМ каби ушбу мамлакат аҳолиси олаётган даромадлар микдорини курсатади. Шунинг учун ҳам уни аҳоли жон бошига тугри келадиган даромадлар динамикаси ва даражасини аниқлаётганда фойдаланиш мумкин. Иктисодий усиш назарияси ва моделларида умумий макроиктисодий курсаткичларнинг фарқи унчалик катта аҳамиятга эга эмас. Чунки, уларнинг фарқи иктисодий усиш чегараси ва омиллари усиш даражасини таҳлил қилишда ҳал қилувчи жараён бўлиб ҳисобланмайди.

Иктисодий усиш назариясида даромадларни олишдаги умумий курсаткичлар таркиби одатда истеъмол ва инвестицияларга бўлинади.

$$I : Y = C + I ;$$

Давлат харажатлари ва соф экспорт курсаткичлари ҳам истеъмол ва инвестицияларга бўлинади. Абсолют микдордаги курсаткичлар динамикаси Y_t (t -вақт индекси) ва жон бошига тугри келадиган курсаткичлар биргаликда усиш жараёнини билдиради. Истеъмол ҳажми C_t иктисодиётнинг провард максadini ва яшаш даражасини ошишини билдирса, инвестиция эса I_t ресурс имкониятларининг усиши ва техник янгиликларнинг моддийлашини билдиради. Истеъмол ва инвестиция уртасида етарлича қарама-қаршилик мавжуд, чунки жорий истеъмол микдорининг ошиши иктисодий усиш потенциали имкониятларини қисқартиради.

Усишнинг барча имкониятлари реал микдорда, яъни доимий нархларда қаралади. Аксинча, номинал курсаткичда уларнинг динамикаси нафакат усиш даражасини, балки инфляцияни курсатган бўлар эди.

Ҳар бир курсаткич бўйича уч хил микдордаги динамикани таҳлил қилиш мумкин.

1. Абсолют курсаткич: масалан, реал ишлаб чиқариш Y_t ;
2. Абсолют қушимча усиш: масалан, ишлаб чиқаришнинг ошиши.

$$Y_t = Y_t - Y_{t-1} ;$$

3. Қушимча усиш даражаси: масалан, ишлаб чиқаришнинг қушимча усиши Y_t .

Иктисодий усиш суръатлари қуйидаги формулалар ёрдамида аникланади:

- а) базис усиш суръати = Y_i / Y_o ;
- б) занжирли усиш суръати = $Y_i / (Y_{i-1})$;

Қушимча усиш суръатлари эса:

- а) базисли қушимча усиш суръати = $(Y_i - Y_o) / Y_o$;
- б) занжирли қушимча усиш суръати = $(Y_i - Y_{i-1}) / Y_{i-1}$;

Ҳар бир мамлакат иктисодий усишга интилади, чунки иктисодий усиш, биринчидан миллий махсулот ҳажмини ва даромадни қупайишини, иккинчидан ресурслардан самарали фойдаланишни, учинчидан янги-янги эҳтиёжлар ва имкониятларнинг пайдо бўлишига, туртинчидан халқаро бозорларда мамлакат обрусининг ошишига олиб келади.

Иктисодий усиш усулларида тугри ва уз жойида фойдаланиш катта аҳамиятга эгадир. Масалан, мамлакат ҳарбий салоҳиятини аниклаш ва ривожлантириш муаммоси

каралаётганда иктисодий усишнинг биринчи усулидан, мамлакат аҳолисининг турмуш фаолияти таккосланаётганда иккинчи усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, Хиндистонда етиштирилган ЯММ Швейцарияда етиштирилган ЯММ дан 70 % га куп, аммо аҳолиси яшаш даражаси буйича Хиндистон аҳолиси Швейцария аҳолиси яшаш даражасидан 60 мартагача кам.

11.2. Иктисодий усишга таъсир этувчи омиллар.

Иктисодий усиш аввол бор фойдаланилаётган ресурсларнинг сони ва сифати, шунингдек фойдаланилаётган технологияга боғлиқ. Агарда каралаётган омиллар ва иктисодий усиш таркибий қисмлари яхлитлаштирилган бўлса иктисодий усишни экстенсив ва интенсив усишга бўлиш мумкин. Агарда фойдаланилаётган ресурслар миқдори узгармай қолган ҳолда ишлаб чиқариш уса тулиқ интенсив омиллар ҳисобига амалга ошган ҳисобланади.

Умуман олганимизда иктисодий усиш бир нечта омиллар таъсирида амалга оширилади. Яъни:

1. Табиий ресурслар сони ва сифати;
2. Меҳнат ресурслари сони ва сифати;
3. Асосий капитал ҳажми;
4. Технология ва бошқалар.

Ушбу омилларнинг барчаси ишлаб чиқаришга бевосита таъсир қурсатади. Бу эса иктисодий усиш истикболларини белгилашда ишлаб чиқариш функцияларидан кенг фойдаланиш имконини беради. Яъни, иктисодиётдаги ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг қушимча усиш суръатлари (K / K ва L / L) ва техника тараққиёти натижасида уларнинг умумий унумдорлигини қушимча усиш суръатларига (A / A) боғлиқ ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қушимча усиш суръатини (Y / Y) ҳисоблаш имконини беради:

$$\Delta Y / Y = \alpha (\Delta K / K) + (1 - \alpha) \Delta L / L + \Delta A / A \text{ ёки}$$

Ишлаб чиқариш ҳажмининг қушимча усиш суръати тенг капитал ҳажми пульс меҳнат ҳиссаси пульс омиллар умумий унумдорлиги қушимча усиши ҳиссаси.

Бунда коэффициент α ишлаб чиқарилган маҳсулотда капитал ҳиссасини, $(1 - \alpha)$ - меҳнат ҳиссасини қурсатади. Фараз қилайлик, миллий маҳсулотда капитал ҳиссаси 0,3 ни, меҳнат ҳиссаси эса $1 - 0,3 = 0,7$ ни ташкил этса, унда капитални ($\Delta K / K$) ва меҳнатни ($\Delta L / L$) 10% га қушимча усиши ишлаб чиқариш ҳажмининг ҳам 10 % га қушимча усишига олиб келади. ($0,3 \times 10 \% + 0,7 \times 10 \% = 3 \% + 7 \% = 10\%$) Яъни, экстенсив омиллар ҳисобланади. Аммо, иктисодий усишни таъминловчи интенсив омиллар ҳамма вақт ҳам кадрланган ва иложи борича улардан фойдаланишга ҳаракат қилинади. Шунинг учун ҳам давлат иктисодий усишни қўллаб-қувватлаш мақсадида, фан-техниканинг истикболли йўналишларини белгилаш, ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, солиқ механизми ва тизимини иложи борича ихчамлаштириш каби ишларни олиб бормокда.

Хусусан, республикада фан-техника ютуқларидан самарали фойдаланишни Республика фан-техника қўмитаси олиб боради. Яъни, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини ривожлантириш ва натижаларни ишлаб чиқаришга зудлик билан қўллаш мақсадида йирик-йирик лойиҳалар ишлаб чиқилган ва шунингдек ушбу қўмита томонидан ҳар йили бир нечта маҳаллий ва халқаро олимпиада, конференция, коллуквиум ва энг яхши илмий ишлар қўрик танловлари ўтказилиб турилади.

Бундан ташқари республика таълим тизимида кескин янгиликлар қилинмокда. Яъни, республикада миллий кадрларни етиштириш мақсадида қўп босқичли “Кадрларни тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди. Ушбу дастурга асосан ёшларни халқаро жаҳон бозорлари талабига жавоб берадиган даражада ўқитиш ишлари амалга оширилмокда. Яъни, лицей, коллеж, бакалавратура, магистратура, аспирантура ва докторантураларда ўқилиши таъминлаш, ёшларни халқаро даражада тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун республика “Ўмид” “Ўстоз” ва шунингдек бошқа фондларнинг фаолият олиб бораётганлигини келтириб ўтишимиз мумкин.

Иктисодий усишга мамлакатнинг солик тизими ҳам сезиларли таъсир килади. Соликка тортиш ставкаларини камайтириш ва амортизацияга ажратмаларнинг усиш томон узгариши инвестициялар хажмини купайтиради ва шу оркали иктисодий усишни рағбатлантиради.

Кейинги йилларда ижтимоий ва экологик муаммоларни кучайиши деярли барча мамлакатларда иктисодий усиш энг аввало аҳоли фаровонлигини таъминлашнинг шарти сифатида қаралмоқда. Чунки, иктисодий усиш суръатларини таъминлаш зарурлиги сабабли ривожланган мамлакатларда амал қилган иктисодий усишнинг микдорий назарияси уз урнини иктисодий усишнинг сифат назариясига бушатиб берди. 70 йиллар охирларидан бошлаб жаҳонда муҳим ривожланиш гоёси табора тарқалиб бормоқда. Унинг асосий максади келажак авлодлар эҳтиёжини, яъни экология жихатдан чеклашлар ва аҳолининг камбағал катламлари эҳтиёжини ҳисобга олишдир.

Яъни, давлат сиёсати иктисодий усишнинг қуйидаги муаммоларини ҳал этишга йуналтирилган:

- истеъмол даражаси юқори бўлган иктисодиётнинг барқарор ҳолатини таъминлашга қаратилган омонат жамғариш миёёрларини танлаш;
- аҳоли усишини тартибга солиш;
- фан-техника таракқиётининг экологик жихатдан хавфсиз ютуқларини жорий этиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш.

Иктисодий усишнинг ижтимоий йуналтирилганлиги кучайиб бориши билан иктисодий назария ва амалиётда ҳалқ фаровонлиги тушунчаси жамият ижтимоий-иктисодий таракқиётининг энг муҳим мезонлари сифатида янада аниқланмоқда ва кенгайтирилмоқда.

Агарда илгарилари уни моддий таъминланганликнинг микдорий курсаткичлари акс эттирган бўлса, ҳозирда биринчи уринга уртача умр қуриш, улим даражаси, шу жумладан болалар улими, ишсизлик даражаси, даромадлар тенгсизлиги, таълим даражаси, атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва бошқа шу қаби курсаткичлар қуйилмоқда. Яъни, иктисодий усиш шахснинг ривожланиб бориши учун шароит яратиб бериши лозим.

Иктисодий усишнинг салбий оқибатларидан бири бўлиб аҳолини ижтимоий, мулкӣ табакаланиши кучайиши ҳисобланади. Шунинг учун ҳам давлат аҳоли турли катламларини ҳимоя қилиш максадида ижтимоий сиёсатларни олиб боради.

Давлат ушбу ижтимоий сиёсатларни олиб боришдан олдин аҳоли дараомадлари микдорини аниқлайди. Аҳоли даромади иш ҳақи, дивидентлар ва фоизлардан, шунингдек трансферт туловларидан ташкил топади. Даромадларнинг кенгрок маъноси пулсиз ёки имтиёзли нархларда аҳоли оладиган товарлар ва таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой коммунал хужалиги, транспорт ва бошқа хизматлар қурилишидаги туловларни ҳам уз ичига олади.

Иш ҳақи, дивидентлар ва фоизларни ишлаб чиқаришда бевосита қатнашганлар даромадларни тақсимлаш натижасида оладилар. Давлат даромадларни тақсимланишига иш ҳақининг энг кам микдорини қонуний равишда урнатиш орқали таъсир қурсатади. Энг кам иш ҳақи ушбу мамлакатда тарқиб топган турмуш шароитига боғлиқ бўлиб, энг кам истеъмол бюджети асосида аниқланади.

Давлат даромадларнинг қайта тақсимланишини асосан икки хил таянч омиллар ёрдамида амалга оширади:

1. Солиқ тизими;
2. Трансферт дастурлари.

Давлат трансферт дастурларидан ташқари яна бир қатор нодавлат ва жамоат дастурлари ҳам мавжуд. Давлат ва нодавлат ташкилотлари трансферт дастурларини барча турлари ягона бир максадга, яъни аҳоли даромадларини тенглаштиришга йуналтирилган.

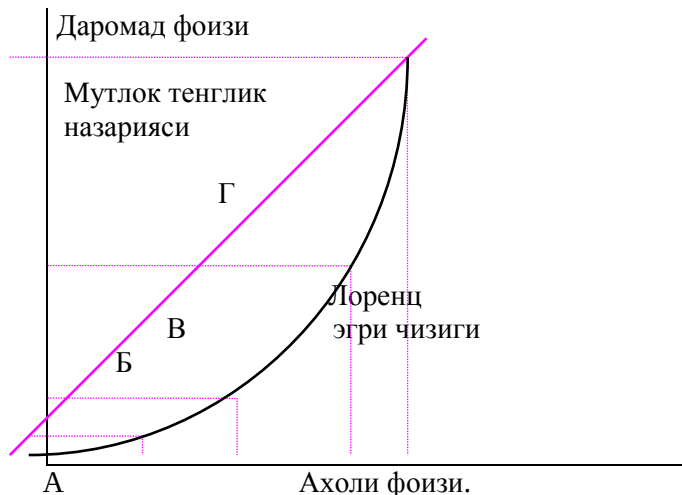
Даромадлар тақсимланишининг тенгсизлигини ифодалаш учун қуп ҳолларда Лоренц эгри қизиги диаграммасидан фойдаланилади.

Бу қизма туртбурчак қурилишида бўлиб, унинг горизантал томонида- аҳоли ҳиссаси (фоизи), вертикал томонида-даромад ҳиссаси (фоизи) қурсатилган. Агар жамиятда даромад мутлоқ барабар тақсимланган деб фараз қилсак, яъни 20 % аҳоли жами даромаднинг 20 % га,

40 % - 40 % га эга булса, унда мутлок тенгликнинг бу вазиятини ифодаловчи чизик биссектриса курунишига эга булар эди.

11.1-чизма.

Лоренц эгри чизиги.

Аммо, ҳаётда аҳоли уртасида даромадларни тақсимланиши бир хил эмас. Масалан, агар аҳолининг 20 % А нукта билан белгиланган даромадларнинг озгина қисмини олса, аҳолининг 40 % Б нукта билан белгиланган қисмини олади ва хоказа. Бундай ҳолатда даромадни ҳақиқатда тақсимланишини билдирувчи чизик Лоренц эгри чизиги деб аталади. Биссектриса ва Лоренц эгри чизиги уртасидаги узилиш ёки майдон канча катта булса, даромад тақсимланишининг тенгсизлик даражаси шунча юқори булади. Бу узилиш катталиги тенгсизлик даражасини ифодалайди.

11.3. Иктисодий узиш моделлари.

Иктисодий узиш моделлари узлуксиз ёки дискрет вариантларда ёзилиши мумкин. Биринчи ҳолатдаги Y_t , I_t , C_t , K_t , L_t , W_t узгарувчи моделлари вақтнинг узлуксиз функцияси ҳисобланади. Иккинчи ҳолатда бу микдорлар вақтнинг кетма-кетлиги сифатида қаралади. Агарда модел реал статистик маълумотлардан ташкил топса ва амалий ҳисоб-китобларда фойдаланилса, у ҳолда уни дискретной қилиш осон, чунки статистик маълумотлар ҳар доим узлуксиз эмас, балки дискретдир.

Иктисодий узиш моделларининг умумлаштирилган “каркаси”ни қуйидагича ёзиш мумкин. Ушбу каркасдаги ҳар бир аниқ моделни тузаётганда айрим қушимча узгарувчилар, чеклашлар, иктисодий шароитлар ва имкониятлардан фойдаланиш мумкин.

$$Y_t = F(K_t, L_t, t); \quad (1)$$

$$Y_t = C_t + I_t; \quad (2)$$

$$K_t = K_{t-1} + I_t - W_t; \quad (3)$$

$$I_t = \alpha_t Y_t; \quad (4)$$

$$W_t = \beta K_t. \quad (5)$$

Ушбу моделлар нисбатининг маъноси қисқача қуйидагилардан иборат:

- (1) ишлаб чиқариш функцияси формуласи: бу ерда t га боглик ҳолда моделда техник тараккиётни тасвирлашни киритиш мумкин;
- (2) даромадларни истеъмол ва инвестицияга тақсимлашни курсатувчи асосий макроиктисодий айнаёт;
- (3) вақтинчалик инвестиция булмаган вазиятда инвестиция ва уни чиқиб кетишини ҳисобга олган ҳолда капитал ҳажми динамикасини ҳисоблаш формуласи;
- (4) жамғариш нормаси (α_t) орқали даромадлар ва инвестицияларни боғлаб турувчи айнаёт;
- (5) чиқиб кетишнинг доимий нормаси (β) шароитида капитални чиқиб кетишини ҳисоблаш формуласи.

Ушбу тизимдаги энг асосий формула бўлиб ишлаб чиқариш функцияси (1) ҳисобланади.

(1)-(5) модели биринчи марта 1956 йили Р. Солоу томонидан таклиф килинган эди. Унинг турлича куришинишлари ва усулларида хозирги кунда ҳам кенг фойдаланилиб келинмоқда. Солоу моделида ишлаб чиқариш функцияси (1) ишлаб чиқариш омилларининг энг сунги натижасини билдиради ва унда капитални жамғаришда инвестицияларга килинган қушимча харажатлар капиталдан фойдаланишдаги қушимча самараларни қопламай қолган вазиятда тухтатилади. Солоу модели пайдо бўлгунча иқтисодий ўсишни курсатадиган модел бўлиб Харрод-Домар модели (1939,1946) ҳисобланган. Уларнинг моделида ўсишни таъминлайдиган асосий омил бўлиб доимий капитал қайтими ўсиши ҳисобланган. Солоу модели Харрод-Домар моделига нисбатан иқтисодий ўсишни изохлашда қушимча курсаткичларга эга.

Демак, Харрод-Домар моделида ўсишини таъминлайдиган асосий омил бўлиб капитал жамғариш ҳисобланар экан. У 1920-50 йиллардаги иқтисодий ўсишларни кузатишларда қул қелган, аммо кейинги йиллардаги кузатишларга тугри қелмай қолган. Унинг асосий моҳияти:

1. Капитал унумдорлигининг доимийлигини, $\dot{y} = dy/dk$;
2. Доимий жамғариш нормаси, $a = I/Y$;
3. Капитал чиқиб кетиши мумкин эмаслиги, $W = 0$;
4. Инвестицион ўзулиш ҳам нолга тенг, $dk(t)/dt = I(T)$;
5. Модел техник тараккиётни ҳисобга олмайди;
6. Ишлаб чиқариш меҳнат харажатларига боглик эмас, чунки меҳнат ресурслари қамёб ҳисобланмайди.

Капитал унумдорлигининг доимий хусусияти, агарда меҳнат қамёб ресурс ҳисобланмаса Леонтьевнинг ишлаб чиқариш функциясидан иборат бўлади. $Y(t) = \min((aL(t); dK(t)))$;

Моделда даромадларнинг ўсиш тезлиги инвестиция билан пропорционалдир. $dy/dt = BI(t) = BAU$;

Даромадларни қушимча ўсиши dy/Ydt вақт билан доимийдир ва α в га тенг. У жамғариш нормасига ва капитал унумдорлигига пропорционал. Харрод - Домар моделида инвестиция (I) ва истеъмол (C) ҳам шундай даражада усади. Бунда истеъмол билан инвестиция уртасидаги қарама қаршилиқлар шундан иборатки, яъни жамғариш нормаси (α) қанчалик юқори бўлса, истеъмолнинг ўсиш нормаси ҳам шунчалик юқори ва унинг бошланғич даражаси шунчалик қам бўлади. Бу қарама-қаршилиқни ҳал қилиш учун истеъмол тугрисида доимий равишда қушимча маълумотларга эга бўлиш керак.

Агарда ишлаб чиқаришнинг талаб қилинаётган ўсиш даражаси аҳоли сони ва бандликнинг ўсиш даражасидан юқори бўлса, меҳнат қамёб омил бўлиб ҳисобланмайди. Яъни, бунда меҳнатни капитал билан алмаштириб бўлмаса ва шунингдек техник тараккиёт ҳам бўлмаса ушбу моделда меҳнат лимитловчи омил бўлиб ҳисобланиши мумкин. Умумий ўсиш даражаси меҳнатга қилинган харажатларнинг ўсиш даражасига тенглашади, жон бошига истеъмол ва жамғариш даражалари эса ўсишдан тухтайди. Хозирги даврда иқтисодий ўсишни таъминлашда техник тараккиёт, меҳнат ва капиталнинг сифати, бир-бирини алмаштириши ва биргаликда фаолият курсатишлари асосий ресурс ва омил бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу омилларни ҳисобга олмайдиган ўсиш назариясида, яъни, ўсишнинг асосий манбаи бўлиб, капитални физик жамғариш, ўсишни доимий равишда тартибга солиб турувчи омил бўлиб ҳисобланади. Жамғариш нормаси эса аста-секинлик билан иккинчи планга тушиб қолади.

Иқтисодий ўсишни тарифлайдиган бошқа бир модел бўлиб Р.Солоу модели ҳисобланади. Харрод -Домар моделига нисбатан Солоу модели макроиқтисодий жараёнларнинг айрим томонларини тулиқроқ очиб беради. Яъни, биринчидан бу моделда ишлаб чиқариш функцияси тугри қизикдан иборат эмас ва унумдорликнинг қамайиб бориши қаби хусусиятларга эга. Иккинчидан, модел асосий капиталнинг чиқиб кетишини ҳисобга олади. Учунчидан, Солоу модели меҳнат ресурслари ва техник тараккиёт динамикаси ва уларнинг иқтисодий ўсишга таъсирини ҳисобга олади. Туртинчидан, бу ерда қупгина ҳолларда истеъмол даражасини максималлаштириш вазифаси қуйилади ва ҳал қилинади.

Биз Солоу моделини тулик изохлаб бермокчи эмасмиз, балки унинг асосий йуналишилари, хусусиятлари ва хулосаларини келтириб утмокчимиз.

Солоу моделининг куриниши ва хусусиятлари:

1. Ишлаб чиқариш функцияси куйидаги куринишга эга:

$Y=F(K,L)$; бу ерда Y - ишлаб чиқариш ёки даромад; K - капитал; L - меҳнат.

Масштаб кайтими доимий $F(ZK,ZL) = ZF(K,L)$. Омиллар унумдорлиги ижобий, аммо камаювчи булиб ҳисобланади: $Y'_K > 0$; $Y'_L > 0$; $Y''_{KK} < 0$; $Y''_{LL} < 0$.

2. Капиталнинг W чиқиб кетиш микдори унинг микдорига K пропорционал:

$W = \beta K$. бу ерда β чиқиб кетиш нормаси.

3. Жамғариш нормаси доимий ва инвестиция I эса α Y га тенг.

4. Даромадлар Y истеъмол ва инвестицияга буланида: $Y=C+I$;

5. Бандлар сони L эса n даражада доимий усади.

6. Меҳнатни тежайдиган техник тараққиёт g даражага эга, яъни бир ишчига g даража билан бирга усади.

Кискача хулосалар.

1. Мамлакат иқтисодий усиши икки хил усулдан фойдаланган ҳолда аниқланар экан. Биринчиси, мамлакатда етиштирилаётган маҳсулотларни утган даврга нисбатан солиштириш ва иккинчиси, мамлакатда етиштирилган маҳсулотларни утган даврга нисбатан аҳоли жон бошига солиштириш орқали аниқланар экан.

2. Иқтисодий усишни аниқлаш ва асослаб бериш жараёнида куйидагиларга эътибор берилар экан: иқтисодий усишни аниқлаш, усиш омиллари, иқтисодий усиш омиллари ва бошқалар. Иқтисодий усиш суръатлари базисли усиш суръатлари, занжирли усиш суръатлари, қушимча базисли ва занжирли усиш суръатлари ёрдамида аниқланади.

3. Кейнсианчилар иқтисодий усишни биринчи навбатда талаб омилларига боғлашади ва улар таъкидлашича давлат фискал ва пул-кредит сиёсати орқали уни бошқариб туриши мумкин. Иқтисодий теория тарафдорлари таъкидлашича иқтисодий усиш авваламбор таклиф омилларига боғлашади, яъни олдиндан уйланган солиқ тизими орқали рағбатлантирилиб борилади деб ҳисоблашади. Қупгина иқтисодчилар фикрича иқтисодий усиш давлатнинг индустриал сиёсатини ташкил қилишда қатнашишига олиб келади.

4. Иқтисодий усиш фойдаланилаётган ресурсларнинг сони ва сифатига ҳамда технологияга боғлиқ экан. Агарда буларни яхлитлаштирилса улар экстенсив ва интенсив усишга булинади. Ишлаб чиқариш ресурслар микдорини узгартирмаган ҳолда усса интенсив омиллар ҳисобига амалга ошган ҳисобланади. Иқтисодий усишга таъсир қурсатадиган омилларга табиий ресурслар сони ва сифати, меҳнат ресурслари сони ва сифати, капитал, технология ва бошқалар.

5. Иқтисодий усиш моделлари деганда иқтисодий усишни аниқлашда фойдаланиладиган моделлар тушинилади. Бу моделлар бир нечта иқтисодий формулалар ёрдамида изоҳланади. Худди шундай моделларга Р.Солоу, Харрод-Домар, Леонтьев ва бошқаларни қиритишимиз мумкин.

Таянч иборалар.

Иқтисодий усиш, аҳолининг усиши, ФТТ, ЯММ, СММ утган даврга нисбатан солиштириш, иқтисодий усиш усуллари, инсон капитали инвестицияси, инновация, экстенсив ва интенсив иқтисодий усиш, иқтисодий усишни улчаш, усиш омиллари, иқтисодий усиш моделлари, истеъмол ва инвестиция, базисли ва занжирли усиш суръати, базисли ва занжирли қушимча усиш суръатлари, абсолют курсаткич, абсолют қушимча усиш, қушимча усиш даражаси, табиий, инсон, капитал ресурслар, технология, сифат назарияси, солиқ тизими, трансферт дастурлари, Лоренц эгри қизиги, Р.Солоу ва Харрод-Домар модели, доимий жамғариш нормаси, капитал унумдорлиги доимийлиги, инвестицион узилиш ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Иқтисодий усиш тушунчаси ва уни улчаш усуллари изоҳлаб беринг.

2. Иқтисодий усиш суръатлари қандай аниқланади ?

3. Иқтисодий усишга таъсир этувчи омилларни формулалар ёрдамида тушинтириб беринг.

4. Иқтисодий усиш қандай салбий оқибатларга олиб келади ?

5. Иқтисодий усишда Лоренц эгри қизигининг қандай алоқаси мавжуд ?

6. Иқтисодий усиш моделларининг умумлаштирилган қарқасини қандай ёзиш мумкин.

7. Р.Солоу ва Харрод-Домар моделларини тушунтириб беринг.

12-Мавзу: Халқаро савдо назарияси.

12.1. Халқаро савдо ривожланишининг аҳамияти ва унинг асосий қурилишлари.

12.2. Ташқи савдо контрактларини тузиш ва уларнинг турлари.

12.1. Халқаро савдо ривожланишининг аҳамияти ва унинг асосий қурилишлари.

Жаҳон савдоси ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий шаклидир. Унинг кенгайиши ва чуқурлашуви натижасида капитални четга чиқариш имкониятлари юзага келди ва унга боғлиқ равишда халқаро молия-валюта кредит муносабатлари ривожланди.

Ташқи савдонинг вужудга келиши икки муҳим объектив сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, бу табиий ва ҳом ашё ресурсларининг мамлакатлар уртасида текис тақсимланмаганлигидир.

Халқаро савдо ривожланишининг зарурлигини аниқловчи иккинчи муҳим сабаб-бу турли мамлакатларда ишлаб чиқарувчи қучларнинг бир хил ривожланмаганлигидир.

Бу икки объектив сабаб ҳар қандай миллий иқтисодиётнинг такрор ишлаб чиқариши жараёнида халқаро савдонинг аҳамиятини аниқлайди. 90-йилларнинг бошларида халқаро савдо ҳажми АКШда ялпи миллий маҳсулотнинг 16-18 фоизини, Германияда 30-39 фоизини ташкил этди. Шу даврда Ўзбекистон ялпи миллий маҳсулотида ташқи савдонинг улуши 10-12 фоиз атрофида бўлди.

Ташқи савдо халқаро айирбошлашнинг анъанавий шакли сифатида қуйидаги қурилишларни ўз ичига олади:

- маҳсулотларни айирбошлаш: ёкилги-ҳом ашё маҳсулотлари, қишлоқ ҳужалиги маҳсулотлари, саноат маҳсулотлари;

- хизматларни айирбошлаш: муҳандислик-маслаҳат хизматлари, транспорт хизматлари, туризм ва бошқа хизматлар. Ҳозирги вақтда хизматларнинг жаҳон экспортидаги ҳиссаси 30 фоиздан ошиб кетди;

- янги илмий-техник маълумотларни айирбошлаш: лицензиялар ва “ноу-хоу” лар. Улар ҳиссасига халқаро савдо оборотининг 10 фоизига яқини тугри келади.

Халқаро савдо маҳсулотлар, хизматлар ва фан-техника маълумотларини айирбошлашнинг барча қурилишлари ташқи савдо операциялари ёрдамида амалга оширилади. Улар ўз навбатида экспорт, импорт, реэкспорт ва реимпорт операцияларига бўлинади.

Экспорт операцияси-маҳсулотларни чет мамлакатларга чиқариш.

Импорт операцияси-маҳсулотни хорижий шерикдан сотиб олиш ва уни мамлакатга олиб келиш.

Реэкспорт операцияси - аввал импорт қилинган ва қайта ишлов берилмаган маҳсулотни чет элга олиб чиқиб сотиш.

Реимпорт операцияси - аввал экспорт қилинган ва у ерда қайта ишлов берилмаган маҳсулотни чет элда сотиб олиш ва мамлакатга олиб келиш.

12.2. Ташқи савдо контрактларини тузиш ва уларнинг турлари.

Ташқи савдо операциялари турли мамлакатлардаги шерикларининг маълум изчилликда амалга ошириладиган ҳаракатларни ифодалайди. Бу ҳаракатлар бозорини урганиш, унинг рекламаси, сотиш тармоқларини яратиш, тижорат таклифларини урганиш,

музокаралар утказиш, контрактлар тузиш ва уни бажаришни уз ичига олади. Контракт битим катнашчилари яъни, шериклар уртасидаги тижорат муносабатлари расмийлаштириладиган асосий хужжат ҳисобланади. Савдо соҳасидаги битимнинг бошқа бир катнашчиси шерик - контрагент деб аталади.

Хар қандай савдо операцияси бозорни урганишдан бошланади. Талаб ва уни кенгайтириш йуллари, нарх даражаси ва урганиш тенденцияси, рақобатнинг кескинлиги, ишлаб чиқаришнинг техник даражаси ва ривожланиш имкониятлари ва ҳоказолар урганилади. Контрактларни тузиш бўйича тайёрлов ишларини муҳим босқичи чет эллик шерикни аниқлаш, унинг фаолияти хусусияти ва ҳажмини, ҳуқуқий ва молиявий аҳволини ва ишончилигини урганиш ҳисобланади.

Ташки савдо битим катнашчиларидан бири уз шеригини аниқлагандан сунг унга таклиф киритади. Бу таклиф “оферта” деб юритилиб, катъий ва эркин булиши мумкин.

Катъий таклиф - бу факат бир харидорга маҳсулотни сотиш учун қилинган таклиф бўлиб, таклиф қилган томон бу харидордан жавоб олмагунча ёки таклифда қурсатилган муддат тугамагунча бошқа шерикга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эмас. Агар харидор қилинган таклифга розилигини билдирса, у ҳолда битим тузилган ҳисобланади.

Эркин таклиф - бу сотувчини боғлиқ қилиб қуймайдиган ҳамда жавоб учун муддат белгиланмаган таклифдир. Бунда сотувчи бир неча харидорга бир вақтда таклиф қилиши мумкин. Агар улардан бири сотувчига уз розилигини билдирса, у ҳолда битим тузилган ҳисобланади.

Контрактда аниқланадиган шартларга қура улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- узок муддатли (3-5 ва ундан ортиқ йилга), бу объектлар қуриш, қушма ишлаб чиқариш, молларни мунтазам етказиб бериш ва шу қабилар;

- бир марталик - бу шериклар уртасида бевосита алоқаларни тез айирбошлаш мақсадида тузилади;

- муддатли - маҳсулотни катъий белгиланган вақтда етказиб беришни қузда тутати. Бу шарт бузилганда харидор контрактдан воз кечиш ҳуқуқига эга;

- маҳсус - бу лойиҳа ва монтаж ишларига, техник хизмат қурсатишга, эҳтиёт қисмларни етказиб бериш ва шу қабилар юзасидан тузилади;

- чегаравий - битимнинг асосий шартларига эга бўлиб, улар ишларни бажариш мобайнида аниқланади;

- ниятлар ҳақида шартномалар - бунда факат сотувчининг маълум маҳсулотларни сотиш нияти ва харидорни уларни катъий мажбуриятларсиз сотиб олиш нияти белгиланади.

Жаҳон амалиётида битимларни тайёрлашни енгиллаштириш мақсадида бир неча бўлимлар ёки қисмларни уз ичига олувчи бир шаклдаги контрактлар қулланилади:

1. Томонларни аниқлаш, яъни сотувчи ва харидор сифатида катнашувчи қорхона ва ташкилотларнинг номи.

2. Контрактнинг предмети ёки шартнома турини ва олди-сотдига мулжалланган маҳсулотни таърифлаш.

3. Мол етказиб беришнинг базис шартлари, сотувчи ва харидор уртасидаги маҳсулотларни ташиш унинг ҳақини тулаш, хужжатларни расмийлаштириш бўйиса мажбуриятларни тақсимлайди, шунингдек маҳсулотга эгаллик ҳуқуқини сотувчидан харидорга ўтиш ҳолатини аниқлайди.

4. Етказиб бериш муддати - унда маҳсулотни муддатдан аввалроқ етказишга руҳсат олиш ҳуқуқи ва тартиби қелишиб олинади.

5. Маҳсулот миқдори - у асосан физик бирликларда қурсатилади.

6. Нарх ва контрактнинг умумий баҳоси.

7. Тулов шартлари.

8. Маҳсулотларни ураш ва маркировкалаш.

9. Сотувчиларнинг қафолатлари, яъни, уларни харидорга маълум сифатдаги маҳсулотни етказиб бериш мажбуриятлари.

10. Сугурта килиш юкларини ташишда юз беридаган йукотишларни коплашни кузда тутлади.

11. Енгиб булмас кучлар холати ёки “форс-мажор” холати.

12. Санкциялар ёки контракт шартлари бузилганда кулланиладиган таъсир этиш тадбирлари.

13. Низоларни арбитраж ва суд томонидан куриб чикилиши томонлар уртасида жиддий келишмовчиликлар юзага келган холларда кузда тутилади.

14. Котрактнинг бошка шартлари жумласига контрактларни тузиш узгартириш ва тухтатиш тартиби, даволарни билдириш ва уларни куриб чикиш тартиби ва муддати, юклаш буйича коидалар ва махсулотни етказиб бериш хакидаги хабар ва бошкалар киради.

Халкаро савдода олди-сотди контрактларидан ташкари шунингдек пудрат контрактлари, ижара контрактлари ва мукобил савдодаги контрактлар тузилади.

Кискача хулосалар.

1. Халкаро савдо назария 19 аср бошларида Давид Рикардо томонидан аникланган таккослаш имкониятлари концепциясига асосланган. Бу концепцияга асосан бирор бир мамлакат бошка мамлакатга нисбатан бирорта товар ишлаб чикаришларда имкониятларга эга булади ва ушбу товарни ишлаб чикаришга ихтисослашади.

2. Умуман ташки савдо муносабатлари икки мухим обьектив сабабларга, яъни табиий ва хомашё ресурсларининг мамлакатлар уртасида бир текис таксимланмаганлиги хамда мамлакатларда ишлаб чикариш кучларининг бир хил ривожланмаганлигига кура пайдо булган.

3. Ташки савдо алокаларига махсулотларни айирбошлаш, хизматларни айирбошлаш ва янги илмий-техник маълумотларни айирбошлаш киритилади. Бу айирбошлашларнинг барча куриниши ташки савдо операциялари, яъни экспорт, импорт, реэкспорт ва реимпорт операциялари ёрдамида амалга оширилади.

Таянч иборалар.

Ташки савдо, халкаро савдо, абсолют имкониятлар, таккослаш имкониятлари, савдо шартлари, реклама, тижорат таклифлари, савдо имкониятлари линияси, савдодан ютиш, музокаралар утказиш, контрактлар тузиш, шериклар уртасида муносабатларни расмийлаштириш, шерик контрагент, шерикни аниклаш, шерик фаолиятининг хусусияти ва хажми, хукукий ва молиявий ахволи ва ишончлилигини аниклаш, оферта, катъий ва эркин таклиф, узок муддатли, бир мартали, муддатли, махсус, чегаравий шартномалар, томонларни аниклаш, контрактнинг предмети ёки шартнома турини аниклаш, базис шартлари, етказиб бериш муддати, махсулот микдори, унинг умумий бахоси, сотувчиларнинг кафолатлари, сугурталаш, форс-мажор, санкция, арбидраж ва суд, пудрат, ижара ва мукобил савдодаги контрактлар ва бошкалар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Халкаро савдони ривожлантиришнинг обьектив ва субъектив сабаблари.

2. Халкаро савдонинг кандай шакллари биласиз ?

3. Халкаро савдода савдо контрактлари кандай тузилади ? Контракт битим катнашчилари кимлар булади.

4. Савдода уз шеригини аниклагандан кейин кандай таклиф киритилади .

5. Контрактлар аникланадиган шартларига кура кандай гурухларга булинади ? Савдо битимларини енгиллаштириш максидида кандай контрактлар тузилади ?

13- Мавзу: Савдо сиёсати.

13.1. Божхона тарифлари назарияси.

13.2. Божхона тарифларини ишлаб чиқарувчиларга, истеъмолчиларга ва мамлакат аҳолиси турмуш даражасига таъсири.

13.3. Тарифларни кулловчи ҳамда уларга қарши фикрлар.

13.4. Импорт квоталари ва лицензияларини тақсимлаш услублари.

13.5. Демпинг ва демпингга қарши тадбирлар.

13.1. Божхона тарифлари назарияси.

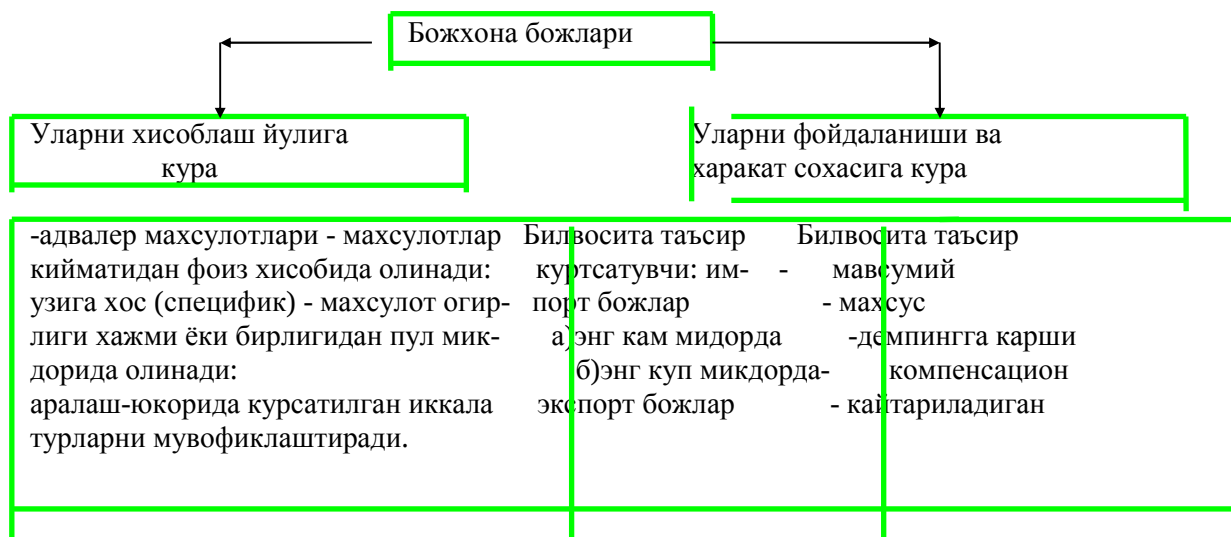
Савдо сиёсати - давлат томонидан халқаро савдога солиқ, субсидия, валюта назорати ва импорт ёки экспортни тугридан-тугри чеклаш сиёсатлари олиб бориш орқали таъсир кўрсатиш ҳисобланади.

Мамлакат ташқи савдосини чеклаш борасида олиб бориладиган ҳар қандай чора-тадбирлар аҳоли турмуш фаолиятининг пасайишига олиб келади. Шу нуқтаи-назардан олиб қарасак эркин ташқи савдо сиёсати фойдалироқ бўлиб ҳисобланади. Аммо, амалиётда ташқи савдони чеклашнинг 50 дан ошқоқ тури мавжуд. Уларнинг айримлари давлат газнасини тулдиришга йўналтирилган бўлса, бошқа бирлари эса умуман импортни чеклашга ва яна бошқа бир тадбирлар эса экспортни чеклашга ёки рағбатлантиришга йўналтирилган. Бундан ташқари, қўпгина мамлакатлардаги катта-катта иқтисодчи ва сиёсатчи гуруҳлар протекционизмни қўқайтиришни қўллаб-қувватлашади. Савол тўғрисида, агарда ташқи савдони чеклаш натижасида аҳоли турмуш фаолияти ёмонлашса протекционизмни қўқайтириш нима билан боғлиқ ?

Яъни, қўпгина аргументлар протекционизмга ён босса ҳам, у ҳато ҳисобланади. Чунки уни иқтисодий таҳлиллар ёрдамида асослаб бериш мумкин. Эркин савдо жаҳон иқтисодиёти нуқтаи-назарида фойдали бўлиш мумкин, аммо алоҳида олинган мамлакат иқтисодиёти нуқтаи-назарида эса эркин савдо ҳамма вақт ҳам фойдали ҳисобланавермайди. Айрим ҳолатларда савдо чеклашларини ташқи савдо ютуқларини қайта тақсимлашда, яъни, бир мамлакат аҳолиси турмуш фаолиятини ёмонлаштириш эвазига оширишда фойдаланиш мумкин. Улардан шунингдек гуруҳлар ўртасида оладиган даромадларини қайта тақсимлашда фойдаланиш мумкин. Шунинг учун ҳам ташқи савдо сиёсатини ишлаб чиқишда олиб бориладиган ташқи савдо сиёсатининг иқтисодий таҳлили катта аҳамиятга эгадир.

Ташқи иқтисодий савдони тартибга солишнинг энг асосий усулларида бири бўлиб божхона божлари ва таърифлари ҳисобланади. Таъриф, яъни импортга божхона бож савдо сиёсатининг энг қадимий усулларида бири бўлиб ҳисобланади ва доимий равишда давлат газнасини тулдириш учун фойдаланилади. Аммо, тариф нафақат давлат газнасини тулдиришда фойдаланилади, балки миллий ишлаб чиқарувчиларни импорт рақобатидан ҳимоя қилишда ҳам фойдаланилади. Тарифларни ўзгартириш орқали давлат экспорт ва импортни рағбатлантириши ва шу йўл билан ишлаб чиқариш ва истеъмол муносабатларига таъсир этиши мумкин.

Божхона бож - бу мамлакатга олиб келинадиган ёки мамлакатдан олиб чиқилаётган маҳсулотларга солинадиган мажбурий солиқдир. Халқаро амалиётда божхона божларининг турли хиллари қўлланилади ва уларни ҳисоблаш йўллари, фойдаланиши ҳамда ҳаракат соҳасига қўра қўйидагича гуруҳлаш мумкин.

Чизмадан куриниб турибдики, амалиётда кулланиладиган божхона божлари турлича. Агар уларнинг ҳисоблаш буйича гуруҳланишини курадиган булсак, маҳсулот нарҳига нисбатан фоизда белгиланадиган адвалер божлар жаҳонда купрок тарқалган. Шу сабабдан ҳам божнинг бу тури кулланиладиган мамалкатларда маҳсулотнинг бож кийматини яъни, адвалер божларини ҳисоблашига асос буладиган маҳсулотнинг нарҳини аниқлаш усулларига катта эътибор берилади. Бож киймати импорт ва экспорт килувчи, ташувчи ёки уларнинг ишончли вакиллар томонидан маҳсулотлар баённомасида курсатилади ва шунга мувофиқ ҳужжатлар билан тасдиқланади.

Божхона божларининг ифодаланиши ва фаолият соҳаси буйича бирлаштирилган иккинчи гуруҳи аввало импорт божлари ва экспорт божларига ажралади.

Импорт божлари давлат бюджетини тулдириш мақсадида ва ички бозорларга тушадиган чет эл товарлари оқимини тартибга солиш учун белгиланади. Уз навбатида улар энг кам ва энг куп микдордаги импорт божларига булинади. Энг кам микдоддаги импорт божлари узаро қулай шароитларни яратиб беришни кузда тутувчи савдо шартномалари ва битимлари булган мамлакатлар маҳсулотларига урнатилади. Энг куп микдордаги импорт божлари эса бундай шартнома битимлар тузилмаган мамлакатлар маҳсулотига нисбатан урнатилади.

Экспорт божлари мамлакат ичида талаб куп булган маҳсулотлар такчиллигини олдини олиш мақсадида белгиланади.

Бож олинладиган маҳсулотлар, бож олинмайдиган маҳсулотлар, олиб келиш ва олиб кетиш тақикланган маҳсулотлар, шунингдек божхона божлари ставкаси яъни, уларнинг тартибга солинган руйҳати божхона тарифлари деб аталади.

Божхона тарифларини ишлаб чикариш, табиий фарқлар (хайвонот ва усимлик дунёси), қайта ишлаш даражасига (хом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар, тайёр буюмлар) кура тақсимланган маҳсулотлар руйҳатини уз ичига олган маҳсулот сарҳилловчилар (классификаторлари) асосида курилган.

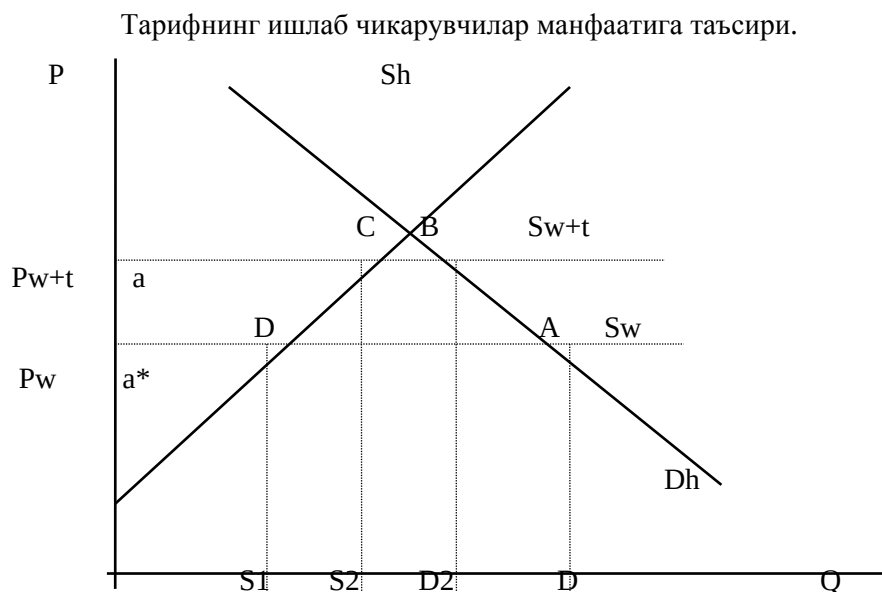
Бу классификаторлар маҳсулотларини тарифлаш ва шартли белгилашнинг уйғунлаштирилган тизими булиб унда олти хонали шартли ракам белгига эга булган маҳсулот ҳақидаги асосий маълумотлар ҳамда унинг маҳсулотлар номенклатурасидаги урни курсатилган.

Божхона тарифлари бир ёки бир неча бож микдорлари устунига эга булиши мумкин, яъни улар оддий ва мураккаб булади. Оддий божхона тарифлари устуни маҳсулотлар келиб чиккан мамлакатлардан катъий назар маҳсулотларга ягона ставкаларни кузда тутуди. Мураккаб божхона тарифлари устунида эса, маҳсулот бир неча бож ставкаларига эга булади ва у ёки бу мамлакатга унда вужудга келган иктисодий ва сиёсий вазиятларга қараб танлов асосида кулланилади.

13.2. Божхона тарифларининг ишлаб чиқарувчиларга, истеъмолчиларга ва мамлакат аҳолиси турмуш даражасига таъсири.

Божхона тарифлари аввалом бор импорт билан рақобатлашадиган миллий ишлаб чиқаришни химоя қилишдан иборат. Агарда тарифларни жорий қилиш орқали импорт чекланса, миллий ишлаб чиқариш сотилаётган маҳсулотлар

13.1-чизма.

ҳажмини ошириш ва тарифни жорий қилиш орқали нархларнинг ошиши ҳисобига соатади. Миллий ишлаб чиқаришнинг таърифи жорий қилиш орқали сотишни биз графикда ҳам қуришимиз мумкин.

Тариф миллий ишлаб чиқаришни P_w дан P_w+t гача ошишига олиб келади. Миллий ишлаб чиқарувчилар бу ўсишни улар учун қулай бўлган вазиятга, яъни S_1 дан S_2 гача давом эттиради. Айнан S_2 нуктада ишлаб чиқариш харажатлари бозор нархига P_w+t тенглашади. Ундан юқориси миллий ишлаб чиқарувчилар учун фойдали ҳисобланмайди. Чунки ишлаб чиқариш харажатлари бозор нархидан ошиб кетади. Ишлаб чиқарувчиларнинг фойдаси ялпи тушум билан харажатлар уртасидаги фарқга тенг. Юқоридаги чизмада ишлаб чиқарувчиларнинг ялпи тушуми тарифни жорий қилгунгача OP_wDS_1 (яъни, $P^*_wS_1$) тугри тўртбурчак майдонига тенг. Қачонки ишлаб чиқариш харажатлари эгри таклиф майдонига тенг экан, миллий ишлаб чиқарувчилар фойдаси халқаро нарх тугри чизиги (P_w) эгри харажатлар (яъни, эгри таклифга мос келадиган Sh) нархларнинг вертикал тугри чизигидан ташкил топган учбурчак шаклида олади. Тариф маҳсулотлари нархини OP_wDS дан P_w+t гача оширар экан миллий ишлаб чиқарувчиларнинг тушуми OP_wDS_1 тугри тўртбурчак майдонидан OP_w+tCS_2 тугри тўртбурчак майдонигача оширади. Уларнинг фойдаси эса тарифни жорий қилгандан кейинги эгри харажатлар ва нархнинг вертикал тугри чизиги асосида ташкил қилинган учбурчак шаклини олади. Демак, тариф жорий қилгандан кейин миллий ишлаб чиқарувчилар фойдаси $e+a$ қурилишидаги учбурчак майдонига тенг.

Олдинги саволларда айтилганидек тарифларни жорий қилиш орқали импорт товарлари ва нархнинг ошиши биринчи уринда истеъмолчиларга таъсир этади. Чунки тариф нафакат импорт товарларини балки, миллий товарларни ҳам нархини ошириб юборади. Истеъмолчилар товарларни сотиб олиш учун купрок сарф қилишга ёки камрок миқдорда сотиб олишга ёхуд иккаласини бараварига олиб боришга мажбур бўлишади. Демак тарифларни жорий қилиш истеъмолчилар имкониятларини ёмонлаштиради.

Импортга тариф жорий қилинмаган шароитда эркин халқаро нархларда айирбошлашлар амалга оширилади.

Миллий ишлаб чиқариш билан хорижий ишлаб чиқарувчилар уртасидаги рақобат ички нархларни ҳам халқаро нархларга тенглаштириб қуяди.

Тариф ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар нархини ошириши натижасида ҳажмини камайтиришга олиб келади. Демак мос равишда тарифлар истеъмолчиларнинг қушимча маҳсулотларини сотиб олишдан сотадиган имкониятларни камайтиради. Истеъмолчиларнинг тарифни жорий қилиш натижасида ютказадиган соф йукотишларни кичкина $a+b+c+d$ чегарасида ташкил топади.

Истеъмолчиларнинг тарифни жорий қилиш натижасида йукотишлар миқдорини аниқлаш учун импорт товарларни тариф жорий қилишдан олдин ва тариф жорий қилишдан кейинги қийматини шунингдек ушбу товарга бўлган талаб ҳажмини билиш лозим.

Агарда тарифни жорий қилиш натижасида истеъмолчилар $a+b+c+d$ чегарасида йукотишса ишлаб чиқарувчилар a чегарасида ва давлат хазинаси c чегарада нукталарга эга бўлса, тарифларни жорий қилиш мамлакатга қандай таъсир қурсатиши мумкин.

Тарифларнинг истеъмолчиларга, ишлаб чиқарувчиларга ва давлат хазинасига таъсирини умумлаштириб импорт қилаётган мамлакатга таъсирини аниқлаш мумкин. Жамият учун тарифларни жорий қилишдан келадиган соф йукотишлар $b+d$ чегарасидан иборат. D чегараси (купрок тарифнинг истеъмол самараси деб юритилади.) импорт қилаётган мамлакат истеъмолчиларининг ушбу товарларни истеъмол қилишни камайтириш натажасидаги йукотишларни қурсатади. B чегараси (купрок тарифнинг ишлаб чиқариш самараси деб юритилади.) мамлакат ичкарасидаги ишлаб чиқаришнинг қупайиб кетиши натижасида вужудга келади.

Умуман божхона тарифлари амалда аҳоли турмуш даражасини камайтиради. Чунки, истеъмолчилар ишлаб чиқарувчилар ва давлат ютуқларига нисбатан купрок йукотишади. Тарифлар истеъмолчиларнинг импорт қилинаётган маҳсулотлардаги даромадларини бошқа ижтимоий гуруҳлар манфаатига қайта тақсимлайди.

13.3. Тарифларни қулловчи ҳамда уларга қарши фикрлар.

Божхона тарифлар асосан миллий даражада қулланилади ва бунда қатор вазифаларни бажаради.

1) фискаль, яъни давлат бюджети даромадларини тулдириш манбаи бўлиб хизмат қилади;

2) протекционистик, яъни миллий ишлаб чиқарувчиларни чет эл рақобатидан ҳимоя қилади;

3) бошқарув, яъни иқтисодиёт тузилишини қайта қуришни бошқариш воситаси ҳисобланади ва улар ёрдамида мамлакат иқтисодиётидаги илгор қилжишлар рағбатлантирилади.

Миллий иқтисодиётни тикланиши шароитида қупгина давлатлар уз ишлаб чиқарувчиларни чет эл рақобатидан ҳимоя қилиш мақсадида протекционизм сиёсатини қуллайдилар. Акс ҳолда маҳаллий қорхоналар “қиниши” жамиятда ишсизлик ҳавфини тугдиради. Шу билан бирга протекционизм сиёсатини қуллаш салбий оқибатларни олиб қелиши мумкин. Улар асосан иқтисодиётнинг ҳимоя қилинаётган соҳаларида ресурсларни самарасиз қарғанишига олиб келади.

Агар мамлакатлар божхона иттифоқига қирлашсалар унда божхона тарифи қарча иштирокчи мамлакатлар учун уларнинг савдо муносабатларида ягона бўлиб қолади (масалан, Европа иқтисодий қамжамияти). Божхона тарифлари миқдори алоҳида мамлакатлар иқтисодиётида ва қажон ҳужалигида юз бераётган қараёнлар таъсирида юз беради. Умумқажон қожларининг қасайиш тенденцияси қузатилмоқда ва у иқки томонлама қамда қуп томонлама музоқаралар асосида мамлакатлар томонидан рағбатлантирилади ва назорат қилинади. Асосан ГАТТ доирасида утқазилган бундай музоқаралар натижасида қож-тариф ён беришларини айирқошлаш ҳақида қитимлар тузилган эди.

Божхона тарифлари қожларидан ташқари, ташқи иқтисодий қаолиятни тартибга қолишнинг қилвосита эғилувчан усуллари қифатида турли қолик турлари қенг қулланилади. Бунда қакат ташқи қолик тизимидаги эмас, балқи иққи қолик тизимидаги қолик турларидан қам қойдаланилади.

Факат ташки иктисодий битимларни тартибга солишда кулланиладиган соликларга импорт ва экспортга соликлар киради. Улар олиб келинаётган ёки олиб чикилаётган махсулотларга уларнинг окимларини тартибга солиш, яъни рағбатлантириш ёки тухтатиш мақсадида белгиланади.

Купгина мамлакатларда импорт тушумларига соликлар кенг кулланилса экспорт махсулотини сотишдан тушумларга соликлар эса имтиёзларга эгадир. Бу экспортни рағбатлантиришга ички ва ташки бозорлардаги нархлар фарқи куп булганда уз махсулотлари каби импорт махсулотларига ҳам мамлакат ичида сотиш учун бир хил шароитлар яратиш имконини беради. Ташки иктисодий фаолият, шунингдек ички соликлар тизими ёрдамида ҳам тартибга солинади. Давлат сотишдан олинган фойдага пул капиталидан даромадларга капиталнинг кушимча узишига кимматбаҳо коғозларга, ортикча фойдага ва бошқаларга соликларни белгилаб узининг ҳамда хорижий ишлаб чиқарувчиларнинг фаолияти учун кулай ва кулай булмаган шароитларни яратиш мумкин.

13.4. Импорт квоталари ва лицензияларини таксимлаш услублари.

Жахон амалиётида ташки иктисодий фаолиятни тартибга солишнинг билвосита усулларига караганда бевосита услларидан кенгрок фойдаланилади. Бевосита усуллар узининг мазмунига кура иктисодий, маъмурий, меъёрий - ҳукукий куринишга эга булиши мумкин.

Лийензиялаш ва квоталаш иктисодий характердаги бевосита усуллар ичида кенг тарқалган ҳисобланади.

Лицензиялаш - бу ташки иктисодий операцияларни амалга оширишга давлат ташкилотларидан рухсат олишнинг маълум тартибидир. Ташки иктисодий операцияларга махсулотлар, ишчи ва хизматчилар экспорти ҳамда, молия операцияларини утказиш, хорижга ишчи кучини ишга жойлаштириш ва бошқалар киради. Ўзбекистонда лицензиялар факат давлат руйхатида қайд этилган ташки иктисодий фаолият катнашчиларига берилади. Бошқа юридик шахсларга бериш тақиқланган.

Махсулотлар экспорти ва импортини лицензиялаш давлатга улар окимини каттик тартибга солишга, баъзи ҳолларда уларни вақтинча чегаралашга ва шу асосда ташки иктисодий такчиллик узишининг тухташига ҳамда савдо балансининг тенглаштиришга имкон беради.

Махсулотлар ва ишчи ва хизматчилар экспорти ва имортига лицензиялар бериш ҳукукига Ўзбекистон Республикасининг қуйидаги бошқарув ташкилотлари эга: Вазирлар Маҳкамаси, Молия, Адлия, Ички ишлар, Сogлиқни сақлаш, Халқ таълими вазирликлари, шунингдек Марказий банк.

Белгиланган чегаралар доирасида амалга ошириладиган битимларга лицензиялар ҳар бир алоҳида битим учун мол етказиб бериш ҳажми ёки қийматида ташки иктисодий алоқалар вазирлиги томонидан берилади.

Молия операцияларини утказишга лицензиялар асосан Республика Молия вазирлиги ва Марказий банк томонидан уз ва хорижий банкларга, Молия муассасаларига берилади. Улар молия-кредит муассасаларига мамлакат ичида ва унинг ташқарсида чет эл валютаси билан опреацияларини амалга ошириш, хорижий молия кредит муассасаларига эса ички бозорда юридик ва жисмоний шахсларга хизмат курсатиш ҳукуқини беради.

Лицензиялаш билан бир каторда жахон амалиётида махсулотлар шунингдек, ишчи кучи экспорт ва импортини чегаралаш мақсадида квоталаш кенг кулланилиди.

Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки унда ваколатли давлат ёки халқаро ташкилот алоҳида махсулотлар, хизматлар, мамлакатлар ва мамлакатлар гуруҳи буйича маълум даврга экспорт ва импортга микдорий ёки қиймат чегараларини белгилайди. Давлат томонидан тартибга солиш тадбири сифатида квоталаш тулов балнсларини ички бозорда талаб ва таклифни баланслаштириш учун музокараларда узаро келишувга эришиш учун кулланилади. Ўзбекистонда квоталаш халқ истеъмоли молларини ва стратегик хомашёнинг муҳим турларини олиб чиқишни чегаралаш усули сифатида кулланилмокда.

Квоталаш факат махсулот окимларини эмас, балки ишчи кучи окимларини тартибга солишда кулланилади. Купгина ривожланган мамлакатлар ички меҳнат бозорини химоялаш мақсадида хориждан ишчи кучи импортига квоталар урнатади.

13.5. Демпинг ва демпинга карши тадбирлар.

Ташки савдони тартибга солишнинг бевосита тарифли булмаган усуллари гуруҳига божхона божларининг махсус демпингга карши, компенсацион ва бошқа турлари киради.

Баъзи ҳолларда мамлакатлар томонидан махсус божхона божлари кулланилади. Масалан, масулотлар олиб келиш хажми ва шартли маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга зарар келтирса ёки мамлакат манфаатларига зид бўлганда кулланилади. Махсус божхона божларининг миқдори ҳар бир аниқ ҳолат учун алоҳида урнатилади.

Демпингга карши қаратилган божлар жаҳон амалиётида кенг кулланилиб ўзида қушимча импорт божларини ақс эттиради. Улар одатда жаҳон нархларидан ёки импорт қилаётган мамлакат ички нархларидан паст нархлар бўйича экспорт қилинаётган махсулотларга урнатилади. Бу божларни белгилаш ҳақидаги қарорни халқаро суд маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ва сотувчилар мурожаатидан сунг чиқаради ҳамда унинг миқдорини ва тулаш тартибини белгилайди. Масалан, демпингга карши божлар ўз валюта ресурсларини тулдириш мақсадида жаҳон бозорига ҳомашё ресурсларини экспорт қилишни қупайтирган собиқ иттифокдош республикаларига нисбатан фаол кулланилмоқда.

Компенсацион божлар. Олиб қилинаётган махсулотлар каби олиб чиқилаётган махсулотларга ҳам белгиланади. Улар ишлаб чиқариш ёки экспорт қилишда субсидиялар ажратилган ва бу олиб келиш ёки олиб чиқиш миллий ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларга зарар етказиши мумкин бўлганда кулланилади. Бундай ҳолат давлат мамлакатга етказилган зарарни ёки давлатнинг молиявий харажатларини қоплаши лозим бўлган божларини урнатади. Компенсацион божлар миқдори аниқланган субсидиялар миқдоридан ошмаслиги лозим.

Сунги ун йилликларда экспортни ихтиёрий чегаралаш ва энг кам импорт баҳоларини белгилаш ҳақида битимлар тузиш амалиёти кенг таркала бошлади. Савдо чеклашларининг бу янги турларининг хусусиятлари уларни урнатишнинг ноанъанавий усулидан иборат. Яъни импорт қилувчи мамлакатни химоя қилувчи савдо тусиклари импорт қилувчи мамлакат чегарасида қиритилганда экспортни ихтиёрий чегаралаш кулланилади. Худди шунга ухшаш энг кам импорт баҳосини урнатиш ҳам амалга оширилади. Бундай баҳоларни урнатган импорт қилувчи мамлакатлар билан контрактлар тузишда бунга экспорт қилувчи фирмалар томонидан қатъий амал қилинмоғи лозим. Экспорт баҳоси энг кам даражадан пасайтирилган ҳолда импорт қилувчи мамлакат демпингга карши бож қиритади ва уни қуллаш бозордан чиқишга олиб келиши мумкин.

Экспортни давлат томонидан рағбатлантириш тадбири сифатида қупгина мамлакатларда экспорт субсидиялари кулланилади, яъни тажриба конструкторлик ишлари ва экспортга мулжалланган ишлаб чиқаришни бевосита молиялаштириш ёки бу мақсадларга давлат бюджетидан имтиёзли кредитлар бериш қўзда тутилади.

Рўйхатга олиш урнатилган шаклда тулдирилган рўйхатга олиш варақасини тақдим этиш, рўйхатга олинганлик рақамини бериш, ташки иктисодий алоқа қатнашчиларини расмий равишда қоп этиладиган давлат рўйхатлари тўпламига қиритиш ва рўйхатга олинганлик ҳақидаги гувоҳномани беришни ўз ичига олади.

Махсулот баённомаси - бу ташки иктисодий алоқа қатнашчисининг махсулотни давлат чегарасини кесиб ўтаётгани ҳақида ўшбу мамлакатда урнатилган қоидаларга мувофиқ берган расмий аризасидир. У икки қўринишда, яъни божхона баённомаси бўйича ва товар - транспорт харажатлари бўйича (ётарли малака ва тажрибага эга бўлган ташки иктисодий бирлашмалар учун) амалга оширилади. Баъзи фуқаролар мамлакатга қиришда ва чиқишда ташилаётган буюмлар, мулк шу жумладан валюта ҳақида баённомани бир хил андозадаги варақаларга тулдиришлари лозим.

Ташилаётган юкларга баённома ташки иктисодий операция катнашчиси томонидан хар бир масулот учун тулдирилади ва унда операция тури (экспорт ва импорт) махсулот номи, экспорт ва импорт килинаётган мамлакат, валюта, махсулотнинг умумий хакикий бахоси ва бошқалар курсатилади. Бу хужжат асосида импорт, экспорт учун соликлар микдори аникланади, хорижга пулларнинг утказилишининг тугрилиги назорат килинади. У факат ташки савдога эмас, балки бутун ташки иктисодий фаолиятга тусик булган маъмурий тадбир булиб, валюта билан чегаралаш хисобланади.

Кискача хулосалар.

1. Ички ишлаб чикарувчиларни халқаро рақобатлардан химоя килиш учун мамлакат эркин савдо сиёсатиға турли хил баръерлар куйиши мумкин. Савдо хажмини чеклайдиган бундай сиёсат протекционизм деб аталади. Савдо чеклашлари импорт тарифлари ва нотариф баръерларға булинади. Савдо баръерларини куллашни оклайдиган протекционизм сиёсати тарафдорлари асосан миллий химояни таъминлашнинг зарурлиги, иш жойларини саклаш, ишлаб чикариш тармоқларини хорижий рақобатчилардан химоя килиш каби сабабларни курсатишади.
2. Божхона таърифларини ишлаб чиқишда кулланиладиган классификаторлар махсулотларни таърифлаш ва шартли белгилашнинг уйғунлаштирилган тизими булиб, унда олти хонали шартли рақам белгига эга булган махсулот хақидаги асосий маълумотлар ҳамда унинг махсулотлар номенклатураси урни курсатилади.
3. Таърифларни жорий килиш орқали импорт товарлари нархларининг ошиши биринчи уринда истеъолчиларға таъсир курсатади. Чунки, тарифлар миллий товарларнинг ҳам нархини оширади ва шунингдек ишлаб чикарилаётган махсулотлар нархини ошириш натижасида хажмининг камайишига ҳам олиб келади.
4. Ташки иктисодий фаолиятни тартибга солишнинг бевосита усуллари кенг тарқалган. Лицензиялаш бу ташки иктисодий операцияларни амалга оширишға давлат ташкилотларидан рухсат олиш хисобланади.

Таянч иборалар.

Савдо сиёсати, импорт божлари, импорт квоталари, нотариф баръерлар, ташки савдо, протекционизм, божхона божлари, реклама, тижорат таклифлари, савдо имкониятлари линияси, савдодан ютиш, музокаралар утказиш, контрактлар тузиш, шериклар уртасида муносабатларни расмийлаштириш, шерик контрагент, шерикни аниклаш, шерик фаолиятининг хусусияти ва хажми, ҳуқуқий ва молиявий ахволи ва ишончлилигини аниклаш, оферта, катъий ва эркин таклиф, узок муддатли, бир марталик, муддатли, махсус, чегаравий шартномалар, томонларни аниклаш, контрактнинг предмети ёки шартнома турини аниклаш, базис шартлари, етказиб бериш муддати, махсулот микдори, унинг умумий бахоси, сотувчиларнинг кафолатлари, сугурталаш, форс-мажор, тарифлар, адвалер махсулотлар, импорт божлари, экспорт божлари, бож олинандиган ва олинмайдиган махсулотлар, фискал, ГАТТ, квоталар, лицензиялар, демпинг, компенсацион, демпингга қарши тадбирлар.

Назорат ва мулохаза саволлари.

1. Нима учун халқаро савдо катнашувчи томонларнинг барчаси учун фойдали эканлигини изоҳланг.
2. Савдо барьерларининг асосий шакллари ва импорт божлари ва нотариф чегаралашларни киритишдан келадиган иқтисодий оқибатларни тушинтиринг.
3. Нима учун протекционизм сиёсатини халқаро савдо катнашчиларининг ҳаммаси ҳам ёқлайвермайди.
4. Ташқи савдони тартибга солишнинг қандай усулларини биласиз ?
5. Божхона таърифлари ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар ва аҳоли турмуш даражасига қандай таъсир қурсатади ?
6. Таърифларни қулловчи ҳамда уларга қарши фикрлар тугрисида мисоллар келтиринг.
7. Демпинг нима ? Демпингга қарши қандай тадбирларни биласиз ?

14- Мавзу: Валюта курси.

- 14.1. Валюта курси тушунчаси ва валюта айирбошлаш зарурияти.
- 14.2. Валюта бозори.
- 14.3. Валюта курсини аниқловчи омиллар.
- 14.4. Валюта курсини аниқлаш.

14.1. Валюта курси тушунчаси ва валюта айирбошлаш зарурияти.

Халқаро валюта муносабатлари пулнинг халқаро тулов оборотида амал қилиш жараёнида вужудга келади. У ташқи савдо билан бирга пайдо бўлди ва ривожланишнинг узок йулини босиб ўтди. Тарих давомида жаҳон пули шакллари ва халқаро ҳисоб китоб шакллари ўзгарди. Бир вақтда валюта муносабатлари аҳамияти ўсди ва уларнинг нисбатан мустақил даражаси ўшди. Товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи қучи ҳаракати мамлакатдан мамлакатга қучадиган пул массасалари оқими ёрдамида амалга ошади. Бу ҳаракатни тартибга солиш зарурлиги халқаро валюта тизими ва жаҳон валюта

тизимларининг шаклланишига олиб келди. Валюта - бу мамлакатлар пул бирлиги (масалан, сум, доллар, марка, фунт-стерлинг ва хоказо.) Жуда киска маънода - бу чет эл давлатларининг пул белгилари. Хар бир миллий бозор хусусий миллий валюта тизимига эга булади.

Миллий валюта тизими базасида жахон бозори ривожланиши таркиб топадиган ва давлатлараро келишувлар билан мустахкамланган халқаро валюта муносабатларини ташкил килиш шакли булган жахон валюта тизими амал килади.

Мамлакатлар уртасида товар ва хизматлар окими купайган сари пул воситаларини айирбошлаши ҳам тобора ошиб боради, узаро ҳисоб китоблардаги номутаносиблик муаммолари юзага келади. Буларнинг барчаси жахон валюта тизимининг барпо этилишига объектив шарт-шароитлар яратади. Унинг максади - мамлакатлар уртасидаги барча турдаги битимларни амалга оширишни тартибга солишдан ва шунингдек бу ишларни тезлаштиришдан иборат. Шундай қилиб, жахон валюта тизими бу халқаро айирбошлашнинг барча шаклларига хизмат қилишига ва уларнинг самарали ривожланишини таъминлашга қаратилган мамлакатлар уртасидаги валюта муносабатларининг йигиндисидир. Халқаро иқтисодий муносабатларининг таркибий қисми сифатида у қуйидагиларни уз ичига олади:

1. Халқаро битимларда фойдаланиладиган тулов ва кредит воситаларини (олтин, энг ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари, халқаро пул бирликлари);
2. Валюта курсларини урнатиш ва саклаб туриш механизми;
3. Валюта бозорини ишлаш тартибини;
4. Халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиб ва қоидалари;
5. Валюта ёрдамида тартиблаш ва назорат қилиш тизимини;
6. Валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ва жахон валюта тизимининг барқарор фаолиятини таъминловчи халқаро ташкилотлар тизимини (Халқаро валюта фонди, Умум жахон банки, Европа миллий тикланиш ва тараққиёт банки).

Ҳозирги замонда халқаро ҳисоб-китобларда ва кредитлашда уч қуринишдаги пул воситалари ишлатилади:

- олтин, ҳозирда узининг асосий тулов ва ҳисоб-китоб воситаси хусусиятини йукотган бўлсада, аммо қупчилик валюта захираларининг сезиларли қисмини ташкил этади ва муҳим ташқи савдо операцияларига хизмат қилиш ва кредитлашни қамолатлаш учун ишлатилиди;
- жахонда асосий урин тутувчи ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари (АҚШ доллари, Инглиз фунт-стерлинги, Немис маркаси, Швейцария франки, Япония йенаси ва бошқалар);
- халқаро пул бирликлари (ЕВРО, СДР, ЭКЮ). Улар миллий валюталардан фарқли равишда банкноталар қуринишидаги моддий шаклга эга эмас ва нақт пулсиз ҳисоб-китобларда ишлатилади. Уни ишлатиш шarti - шу пул воситаларини муомилага чиқарган ташкилотга аъзо булган мамлакатлар Марказий банкларининг махсус ҳисобларига ёзилган пули билан амалга оширилади. Бундай пул бирликлари жахон валюталари деб ҳисобланади. Улар барча мамлакатлар томонидан ташқи савдо операцияларини амалга оширишда ишлатилади. Хорижда кредитлаш ва инвестициялашда, чет эллик ишчи қучи меҳнатига, шунингдек мамлакат валюта захираларини яратишда қулланилади.

Халқаро валюта ёки халқаро тулов-ҳисоб ва кредитлаш воситаларига жавоб беришга керак булган талаб уларнинг конвертирлашуви ҳисобланади.

Валюта конвертирлашуви деганда уни бошқа хорижий валюталарга алмашиш қобилиятига тушинилади. Ҳозирги пайтда улар эркин конвертирланадиган, қисман конвертирланадиган ва конвертирланмайдиган валюталарга ажратилади. Эркин конвертирланадиган валюта бу амалда курс буйича хар қандай бошқа хорижий валюта эркин ва чекланмаган миқдорда айирбошланадиган валютадир. Бунга мисол қилиб АҚШ, Европо ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар, Японияларнинг валюталарини қиритиш мумкин.

Қисман конвертирланадиган валюта, бу фақат баъзи бир хорижий валюталарга алмаштириладиган ва халқаро тулов оборотини қисман қамраб оладиган миллий валютадир.

Конвертирланмайдиган валюта бу факатгина ички туловларга хизмат киладиган ва хорижий валютага айирбошланмайдиган миллий валютадир.

Конвертирлашни ички ва ташки конвертирлашга ҳам ажратиш мумкин. Ички конвертирлаш резидентларининг (яъни, шу мамлакатда яшаш жойи булган шахсларнинг) мамлакат ичкарисиди хорижий валютани сотиб олиш, уни ушлаб туриш ва у билан айрим операцияларни олиб боришни акс эттиради.

Ташки конвертирлашда хорижда туловларни амалга оширишга ва молиявий активларни ушлаб туришга рухсат этилади. Валюталарни конвертирлаш купгина мамлакатлар олиб бораётган иктисодий сиёсатларининг мухим макседи булиб хисобланади.

14.2. Валюта бозори.

Бозордаги талаб ва таклиф таъсири натижасида вакти-вакти билан валюта курслари узгариб туради. Давлат валюта курсларини баркорорлаштириш учун валюта бозорини амал килишига бевосита ёки билвосита аралашиси зарур. Бунинг бир катор усуллари мавжуд:

1. Эхтиёт(захира)лардан фойдаланиш. Валюта курсини мустахкамлашнинг купрок кулланиладиган усули - расмий резервлар ёрдами билан бозорни манипуляция килиш хисобланади. Уз-уздан аниқки, валюта захиралари алохида мамлакатлар эга булган чет мамлакатлар валюталарининг оддий захираси хисобланади.

“Жахон пули” сифатида ёки бошкача айтганда, захиралар сифатида, одатда олтиндан фойдаланилади. Масалан, АКШ ҳукумати Буюк Британияга узи эга булган олтиннинг бир кисмини сотиб, унинг фунтларини олиши мумкин. Шу йул билан сотиб олинган фунтлар америка савдоси ва молиявий операциялари туфайли жамгарилган захираларни устириш учун фойдаланиш мумкин. Бу ерда захиралар микдори фунт таклифини зарур микдорда купайтиришга эришиши учун етарли булиши жуда мухимдир.

2. Савдо сиёсати. Валюта бозорига таъсир курсатишнинг бошка тадбирларига савдо ва молиявий оқимлар устидан тугридан-тугри назорат килишни киритиш мумкин. Масалан, АКШ фунт стерленгнинг етишмаслиги шароитида валюта курсини тегишли даражада (2доллар=1 ф.ст.) импортни ушлаб туриш (шу оркали фунт таклифини ошириш) хисобига ушлаб турушга бориши мумкин. Хусусан импорт бож ёки импорт квоталарини киритиш билан кискариши мумкин. Худди шундай америкаликлар чет эл капитал куйилмаларидан оладиган фоиз ва дивидентлардан махсус соликлар ундириши мумкин. Бошка томондан Америка ҳукумати субсидия бериб, шу оркали фунт стерленг таклифини купайтириш мумкин. Бу тадбирлардан фойдаланишда вужудга келадиган асосий муаммо шундан иборатки, у жахон савдоси хажмини кискартиради, унинг таркибини ва савдо алокаларини узгартириб юборади, иктисодий мақсадга мувофиқликнинг бузилишига узининг хиссасини кушади. Бунинг оқибатларини хисобга олмаслик мумкин эмас.

3. Валютали назорат. Бошка муқобил вариант валютали назорат хисобланади. Валютали назорат шароитида ҳукумат миллий экспортёрлар олган барча тегишли чет эл валюталарини давлатга сотиш талаби билан уларнинг етишмаслиги муаммосини хал килиши мумкин. Кейин ҳукумат уз навбатида чет эл валютасининг бу катта булмаган захирасини турли миллий импортёрлар уртасида таксимлайди. Шу йул билан ҳукумат миллий импортни, миллий экспорт хисобидан олинган чет эл валютаси микдорига чеклайди. Валютали назорат тизими бир катор камчиликларга эга. Биринчидан, савдо чеклашлари (бож, квота, экспортли субсидия) каби валютали назорат киёсий устунлик тамоилига асосланган халқаро савдонинг таркиб топган алокаларини бузади. Иккинчидан, етарли булмаган валюта ресурсларини валютали назорат жараёни сузсиз алохида импортёрларни камситиш билан боглик. Учунчидан, назорат тадбирлари истёъмолчининг танлаш эркинлигига тажовуз килиш хисобланади.

4. Ички макроиктисодий тартибга солиш. Валюта курси баркорорлигини ушлаб туришнинг охирги воситаси ички солиқ ёки пул сиёсатидан шундай фойдаланиш хисобланадики, бунда тегишли чет эл валютасининг етишмаслиги бартараф килинади. Масалан, чекловчи солиқ ва пул тадбирлари АКШ миллий даромадини Буюк Британия миллий даромадига нисбатан пасайтиради. Чунки импорт микёси миллий даромад даражасига тугридан-тугри боглик

булиб бу Британия буюмларига ва демак фунт стерленгга талабнинг чекланишига олиб келади.

Кайд килинган валюта курси тизими тарафдорлари тасдиқлайдики, ундан фойдаланиш халқаро савдо ва молия билан боглик булган тахлика ва ноаниклигини камайтиради. Кайд килинган валюта курсларини куллаш узаро фойдали савдо ва молиявий операциялар хажмини кенгайтиришга олиб келади. Аммо кайд килинган валюта курслари тизимининг хаётга лаёкатлиги иккита узаро алокалар шароитига боглик:

1) захираларнинг мавжудлиги;

2) уз хажми буйича сезиларсиз камёблик ёки тулов баланси активларининг тасодифий вужудга келиши. Катта ва доимий камёбликлар мамлакат захираларини йукка чиқариши мумкин. Хулоса қилиб айтганда валюта курсларининг талаб ва таклиф таъсири остида шаклланиш даражаси, уз-узица курсли нисбатларга таъсир этувчи реал жараёнларни аниқлаб бера олмайди. Чет валюталарига талаб ва таклифга, демак валюта курсларига мамлакатдаги ҳам ички ва ҳам ташқи иқтисодий муносабатлар мажмуи бевосита ёки билвосита таъсир курсатади.

Валюта курслари динамикасига бевосита таъсир курсатувчи омиллар ичидан қуйидагиларни ажратиб курсатиш мумкин:

- миллий даромад ва ишлаб чиқариш харажатлари даражаси;
- пулнинг реал харид қилиш лаёкати ва мамлакатдаги инфляция даражаси;
- валюталарга талаб ва таклифга таъсир курсатувчи тулов баланси ҳолати;
- мамлакатдаги фойиз ставкаси даражаси;
- валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва ҳ.к.

Назарий жиҳатдан валюта курсларининг тебранишини тушинтириш, харид қилиш лаёкатининг паритет назарияси ёрдамида берилади (Г.Кассел томонидан исботлаб берилган). Бу назарияга кура курсли нисбатларни аниқлаб бериш учун икки мамлакат истеъмолчилик товарлари шартли “халтаси” баҳоларни такқослаш талаб қилинади. Масалан, агар Ўзбекистонда бундай халта, айтайлик 500 сум, АКШ да эса 10 доллар турса, 500 сумни 10 га бўлиб 1 долларнинг баҳосини ҳосил қиламиз, бу 50 сумга тенг экан. Агарда Ўзбекистонда муомиладаги пул массасининг қупайиши натижасида, товарлар баҳоси икки марта ошса, АКШ ҳаммаси узғаришсиз қолади ва ҳамма шароитлар тенг бўлганда долларнинг сумга нисбатан айирбошлаш курси икки мартага ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида асосан гиперинфляция руй берганда харид лаёкатининг паритет назарияси курсни нисбатларини олдиндан айтиш имконини беради. Валюта курсларининг узғариши экспорт маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқлар имкониятига таъсир курсатиши мумкин. Масалан, агарда АКШ бир доллари 2,5 немис маркасига айирбошланса (1975 йилги расмий курс) Германия учун маиший электроника ишлаб чиқарувчи америка экспортёрларининг тушуми, 100 марка 40 долларга тенглашади. Валюта курсларининг 1:1, 682 нисбатга узғариши (1991 йилги курс) сотишнинг узгармас хажмида тушумнинг 59 долларга қупайишига олиб келди. Валюта курслари миллий иқтисодиётга, ишлаб чиқариш ва ундаги бандликка сезиларли таъсир курсатиши мумкин. Миллий валюталар курсининг пасайиши мамлакатлар экспорт имкониятини оширади. Аммо мамлакат экспорти хомашё товарлари импортига асосланса, бунда валюталар курсининг пасайиши экспорт қилинадиган товарлар баҳосининг ўсишига олиб келади ва бу уларнинг рақобатга лаёқатлилигига таъсир курсатиши мумкин. Валюта курсларининг ўсиши мамлакатлар экспорт имкониятларини ёмонлаштиради. Валюта курсларининг беқарорлиги ташқи иқтисодий алоқаларга салбий таъсир курсатади. Унинг тебраниши халқаро битимларда ноаниқлик ва тахлика даражасини қупайтиради. Шу сабабли валюта курси ҳам мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда тартибга солишнинг муҳим объекти ҳисобланади. Давлат бевосита тартибга солиш воситаси сифатида валютали интервенция ва дисконт сиёсатидан фойдаланиш мумкин.

Дисконт- банклар томонидан олинадиган фойиз. Банк фойиз ҳисоб ставкасини ошириб ёки тушириб чет эл капиталлари қириши ёки қикиб кетишига таъсир курсатиши мумкин. Тартибга солишнинг қупрок универсал усули валютали интервенция ҳисобланади. Бунда

марказий банклар таклифи етарли булмаган, курс эса юкори булган чет эл валюталарини сотади, таклиф ортикча ва курс паст булганда сотиб олади. Бу билан талаб ва таклифни тенглаштириб, миллий валюта курси тебраниш чегарасини чеклайди. Валютали интервенцияни куллаш захира валюта фондининг микдори билан чекланади, шу сабабли валюталарни сотиш албатта уни сотиб олиш билан алмаштириб турилиши лозим. Бундан ташкари инфляциянинг юкори суръатида валюталар курси валюта харид килиш кучлари нисбатининг узгариши туфайли пасаяди. Бу холда валютали интервенция мазкур мамлакат валютали девольвацияси (курснинг расмий усиши) билан бирга бориши зарур.

14.3. Валюта курсини аниқловчи омиллар.

Валюта курси бир мамлакат валюта бахосининг бошка мамлакат валютасида ифодаланишини курсатади. Валюта курсларининг иккита бир-бирига карама-карши вариантлари мавжуд булади:

- 1) миллий валюталарнинг бир-бирига айирбошлаш курси, талаб ва таклиф билан аникланадиган эгилувчан ёки сузиб юрувчи валюта курслари тизими;
- 2) катик кайд килинган валюта курслари тизими. Бунда валюта курслари талаб ва таклиф тебраниш натижасида узгаришга чет эл валюталари бозорининг амал килишга давлатнинг аралашуви ёки бошка механизмлар каршилиқ курсатади.

Эркин сузиб юрувчи валюта курслари талаб ва таклиф таъсири остида аникланади. Америка доллари Британия фунт стерленгига айирбошланиши мумкин булган курс ёки бахони караб чикамиз. Фунтга америкаликларнинг тушиб боровчи талаби шуни билдирадики, улар учун фунт ва демак британия товарларининг барча турлари арзон булади. Америкаликлар учун фунтнинг таклифи усса, доллардаги фунтнинг анча юкори бахосида британияликлар купрок микдордаги америка товарларини сотиб олишни хошлайди. Америка товарларини сотиб олиш учун британияликлар фунтни валюта бозорига ташлайди, чунки улар аввало фунтни долларга айирбошлаши зарур булади. Эркин бозор кучлари таъсирида урнатиладиган валюта курслари узгариб туради. Фунтнинг доллардаги бахоси ошганда долларнинг киймати пасаяди ёки доллар фунтга нисбатан кадрсизланади. Аксинча фунтнинг доллардаги бахоси пасайганда долларнинг киймати ошади ёки доллар фунтга нисбатан кимматлашади. Валюта курсларининг узгаришига бир катор омиллар таъсир курсатади. Уларни кискача караб чикамиз.

1. Истеъмолчи дидидаги узгаришлар. Истеъмолчиларнинг бошка мамлакат буюмларига дидидаги узгаришлар, бу мамлакат валютасига талаб ёки таклифни хамда унинг валюта курсини узгартиради.
2. Даромадлардаги нисбий узгаришлар. Агар бир мамлакатда миллий даромаднинг усиши, бошка мамлакатдаги бу курсаткичнинг усишидан устун булса, бунда унинг валюта курси пасаяди. Мамлакатнинг импорти унинг даромади даражасига тугри боглиқликда жойлашади.
3. Баходаги нисбий узгаришлар. Агар бир мамлакат, масалан, АКШ ички бахо даражаси тез усса, бошка мамлакат, масалан Буюк Британияда бу даража узгаришсиз колса, бунда америкалик истеъмолчи нисбатан арзон британия товарини излайди ва шу билан фунтга талабни оширади. Аксинча британияликлар америка товарларини сотиб олишга кам мойил булади ва бу фунт таклифини пасайтиради. Фунтга талаб усиши ва таклиф пасайишининг бу уйгунлашуви долларларнинг кадрсизланишини келтириб чикаради.
4. Нисбий реал фоиз ставкалари. Фараз киламиз, АКШ инфляцияни кувуб утиш максатида “киммат пул” сиёсатини амалга ошира бошлайди. Натижада, реал фоиз ставкалари (инфляция суръатини хисобга олиб коррективировка килинган фоиз ставкалари) АКШ да бошка мамлакатлар, масалан Буюк Британияга караганда кутарилади. Британиялик жисмоний шахс ва фирмалар ишонч хосил киладики, АКШ молиявий воситаларни куйиш учун жуда жозибадор ва кулай жойга айланади. Америка молиявий активларига талабнинг бу купайиши англия фунти таклифнинг кенгайганлиги ва шу сабабли доллар киймати усганлигини билдиради.
5. Олиб-сотарлик. Фараз киламиз, АКШ иктисодиётида куйидагилар кутилади
а) британияникига караганда тез уса бошлайди ;

б) британияникига караганда анча кучли инфляцияга дуч келади;

в) британияга караганда анча паст реал фоиз ставкаларига эга булади.

Бу прогнозлар келажакда доллар курси пасайиши, фунт курси эса, аксинча кутарилишидан дарак беради. Демак, долларни ушлаб турувчилар уларни фунтга айлантиришга ҳаракат қилади ва шу билан фунтга булган талабни оширади. Бу алмашиш, доллар курсининг пасайишини ва фунт курсининг ошишини келтириб чиқаради.

14.4. Валюта курсини аниклаш.

Барча халқаро битимлар валюталарни айирбошлаш билан олиб борилади. ва ҳар қандай айирбошлашда булгани каби валюта баҳосининг ёки валюта курсини аниклаш зарурияти пайдо булади. Шундай қилиб, валюта курси-бу бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирлигида ифодаланган баҳосидир. Валюта курсини урганиш котиловкаш деб аталади. У тугри ва тесқари котиловкашга ажратилади. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада курсатилса, бунга тугри котиловкаш деб аталади. Масалан 1 АКШ доллари 23 сумга, 1000 Россия рубли 7,2 сумга тенг ва ҳақозо. Тесқари котиловкашда миллий валютанинг бир - бирлигига тугри келадиган хорижий валютанинг миқдори урнатилади. Масалан, 1 узбек суми 0,004348 АКШ долларига тугри келади. Дунёнинг куп мамлакатларида шу жумладан Ўзбекистонда ҳам тугри котиловкаш қабул қилинган. Валюта бозоридаги талаб ва таклифни солиштириш натижасида валютанинг баҳоси ёки курси аникланади. Ўзбек сумининг курси Ўзбекистон валюта биржасида урнатилади, унинг иштирокчилари булиб валюта операцияларини олиб бориш ҳуқуқига эга булган банқлар ҳисобланади. Шу билан бирга, турли пул бирликлари учун валюта курсларини урнатиш жараёнида бозор қучларини таъсир этиш даражаси бир хил эмас. Бу таъсир қучига боглиқ ҳамда курслари эркин сузиб юрувчи, чекланган сузиб юрувчи ва қайд этилган валюта курсларига ажратилади. Эркин сузиб юрувчи валюта курси шу валютага булган бозор талаби ва таклифи остида эркин узғариб туриши мумкин. Масалан, АКШ доллари, япон йени, ингилиз фунти стерленги курслари. Шу боис, бу валюталар жаҳон валюта айирбошлашида купрок ишлатилади. Чекланган сузиб юрувчи валюта курси унинг узғариши айрим хорижий валюталар ёки валюталар туплами курслари узғаришига боглиқ булишини кузда тутди. Қайд этилган валюта курси, бу хорижий валютада ифодаланган давлат томонидан расмий урнатилган миллий пул бирлигининг баҳоси булиб, унга валюта бозорида талаб ва таклифнинг узғариши таъсир қилмайди. Валюта курсининг экспорт ва импортга таъсири. Валюта курсининг товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи қучларнинг мамлакатлараро ҳаракатини узиға ҳос бошқариб турувчиси ҳисобланиб уни узғариб туриши мамлакатнинг ташқи иқтисодий оборотиға ҳамда бутун макроиқтисодий вазиятға қучли таъсир қилади. Бу таъсирни шундай вазият мисолида қуриб чиқиш мумкин. Масалан, узбек сумининг курси 1000 Россия рублиға нисбатан 7,2 сумдан 10 сумғача пасайган булсин, яъни сум Россия рублиға нисбатан арзонлашган ва аксинча, рубл сумға нисбатан қимматлашган булсин. Бундай ҳолатда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган 720 сумлик қийматға эға булган товар Россия бозорида арзонлашиб боради ва энди бу товар 100 минг Россия рублиға ($720 \cdot 7,2 \cdot 1000$) эмас, балки 72 минг рубл туради ($720 \cdot 10 \cdot 1000$) Натижада товарнинг рақобатға чидамлилиги орта боради ва унга булган талаб ошади, экспорт рағбатлантирилади. Бирок миллий валютани Россияға чиқариш Ўзбекистон учун фойдали булмай қолади. Россияда ишлаб чиқарилган 2000 рубллик маҳсулот энди узбек суми курсининг пасайишини ва Россия рубли курсининг қимматлашуви натижасида узбек бозорида 14,4 сум ($2000 \cdot 7,2 \cdot 1000$) эмас, балки 20 сум ($2000 \cdot 10 \cdot 1000$) туради. Қурииб турибдики, маҳсулот нархи қимматлашади ва шу сабабли уни олиб қелиш қисқариб боради, ва аксинча, узбек сумининг курси ошиб бориши билан Россиядан товар олиб қелиш ва капитални четға чиқариш фойдали булади.

Қисқача ҳулосалар.

1. Мамлакатлар уртасида иқтисодий муносабатлар қучайган сари пул воситалари айирбошлаши ҳам тобора ошиб боради, узаро ҳисоб-қитобларда номутаносиблик муаммолари пайдо булади. Буларнинг барчаси жаҳон валюта тизимининг барпо этилишиға объектив шарт-шароитлар яратади. Бунинг асосий мақсади эса мамлакатлар уртасидаги

барча турдаги битимларни амалга оширишни тартибга солишдан ва шунингдек бу ишларни тезлаштиришдан иборат. Умуман олганда миллий валюта тизими базасида жахон бозори ривожланиши таркиб топадиган ва давлатлараро келишувлар билан мустахкамланган халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш шартли бўлган жахон валюта тизими ташкил топар экан.

2. Халқаро валюта ёки халқаро тулов-хисоб ва кредитлаш воситаларига жавоб бериши керак бўлган талаб уларнинг конвертирлашуви деб ҳисобланади. Валюта конвертирлашуви деганда уни бошқа хорижий валюталарга алмашиш қобилияти тушунилади. Ҳозирги кунда эркин конвертирланадиган, қисман конвертирланадиган ва конвертирланмайдиган валюталар мавжуд экан.

3. Давлат валюта курсларини барқарорлаштириш учун эҳтиёт (захира) лардан фойдаланиш, савдо сиёсати, валютани назорат ва ички макроиктисодий тартибга солиш усулларида кенг фойдаланилади.

4. Валюта курсларининг тебраниб туришларини “харид қилиш лаёқатининг паретет” назарияси ёрдамида тушунтириб берилади. Бу назарияга кура курсли нисбатларни аниқлаб бериш учун икки мамлакат истеъмол товарлари шартли “ҳалтаси” баҳоларни таққослашни талаб қилар экан.

5. Валюта курси бир мамлакат валюта баҳосининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланишини билдиради. Валюта курсларининг иккита бир-бирига қарама-қарши вариантлари мавжуд, яъни миллий валюталарнинг бир-бирига айирбошлаш курси, талаб ва тақлиф билан аниқланадиган эгилувчан ёки сузиб юрувчи валюта курслари тизими ва қайд қилинган валюта курслари тизимларидан иборат.

Таянч иборалар.

Валюта курси, халқаро валюта муносабатлари, халқаро тулов обороти, ташки савдо, халқаро ҳисоб-китоб, валюта, миллий валюта, халқаро валюта, жахон пули, жахон валюта тизими, валюта курсларини урнатиш ва саклаб туриш механизми, валюта бозори, валюта ёрдамида тартиблаш, халқаро пул бирликлари, валюта муносабатлари, олтин, валюта конвертирлашуви, эркин конвертирлашув, қисман конвертирлашув, конвертирланмайдиган валюта, расмий резервлар ёрдами билан бозорни манипуляция қилиш, валюта захиралари, савдо сиёсати, валюта назорати, бож, квота, экспортли субсидия, валютага жахон бозоридаги ишонч, валютада интервенция, дисконт сиёсати, эркин сузиб юрувчи валюта курслари, истеъмолчи дидидига узғаришлар, даромадлардаги нисбий узғариш, баҳодаги нисбий узғариш, нисбий реал фоиз ставкалари, олиб сотарлик, котиловкалаш, тесқари котиловкалаш ва бошқалар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Валюта курси нима ва қандай қилиб ҳар хил миллий валюталар бир-бирига алмашинади ? Турли хил валюта курслари тизимини таҳлил қилинг ва изоҳлаб беринг.
2. Валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ва жахон валюта тизимининг барқарор фаолиятини таъминловчи халқаро ташкилотлар тизимини биласизми?
3. Валюта бозори тушунчасини изоҳланг. Миллий валюталар қандай тартиб билан котиловқаланади?
4. Эркин сузиб юрувчи ва қайд қилинган валюталарни изоҳланг. Паретит назариясини тушунтиринг. Валюта курсларининг узғаришига таъсир курсатувчи омилларни санаб утинг. Валюта курси қандай аниқланади?

АДАБИЁТЛАР РҲҲАТИ.

1. Қаримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, сиёсат, мавқура 1 Том. Т.: “Ўзбекистон”. 1996, 364 бет.
2. Қаримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2 Том. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.382 бет.
3. Қаримов И.А Ватан саждаго қабии муқаддасдир. 3 Том. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996. 367 бет.

4. Каримов И.А Бунёдкорлик йулидан. 4 Том. - Т.: “Ўзбекистон”, 1996.351 бет.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида хавфсизликка тахдид баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. - Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 326 бет.
6. Агапова Г.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика С., ДИС нашриёти 1997
7. Борр Р. Политическая экономика в 2-х томах. 1-том Француз тилидан таржима. М.: Халқаро муносабатлар. 1995
8. М.К.Бункина, В.А.Семянов. “Макроэкономика” - М.:1995
9. М.Бурдо, Ч.Виплош. “Макроэкономика”(Европейский текст). С. Петербург. Судостроение. 1998
10. В.М.Гальпирин, С.М.Игратов, В.И.Моргунов. “Макроэкономика” Том-1. С.Петербург.: 1994
11. Д. Жеффри, Д. Сакс и др. “Макроэкономика. Глобальный подход”. М.: И. “Дело”. 1996
12. Ёулдошев З., Косимов М.С. “Макроиктисодиёт асослари” - Т.: Укитувчи. 1994
13. В.Н.Костюк. “Макроэкономика” - М.:1998
14. Т.Линвут, Гайгер. “Макроэкономика теория и переходная экономика” - М.:1996
15. Макконелл, Кемпбелл Р, Брюстенли Л, “Экономика. Принципы проблемы и политика”. В 2-х томах, инглиз тилидан таржима иккинчи нашр.М.: Республика.1992
16. В.Ф.Максимова, А.А.Ишшов и др. “Рыночная экономика: учебник в трёх томах, 2-том. М.: Соминтек. 1992
17. Н.Г.Менкью. “Макроэкономика”. Из-во Московского университета. 1994
18. Н. Самуэльсон. “Экономика вводный курс” - М.:Прогресс.1996
19. П.Хейнс.”Экономический оброзмышления”. Перевод с англ. М. Изд. Новости при участии. 1991
20. Эдвин ДЖ. Допан. “Макроэкономика”. С. Петербург.: 1994
21. Ричард Лэйард. “Макроэкономика”.Курс лекций для российских читателей. М.: 1994.
22. М.А. Хакимова. “Макроиктисодиёт”. - Т.: “Мехнат”. 1997

МУНДАРИЖА.

Кириш.....	2
1-Мавзу: Макроиктисодиёт фанининг предмети, объекти ва унинг ахамияти.....	3
2-Мавзу: Асосий макроиктисодий курсаткичлар ва уларни хисоблаш.....	10
3-Мавзу: Макроиктисодий бекарорлик.....	17
4-Мавзу: AD - AS модели.....	25

5-Мавзу; Кейнс	макроиктисодий	мувозанат
назарияси.....		34
6-Мавзу: Пул бозори.....		41
7-Мавзу: Бозор		иктисодиётида
Давлат.....		50
8-Мавзу: Фискал сиёсат.....		55
9-Мавзу: Пул-кредит	сиёсати	ва
тизими.....		64
10-Мавзу: IS-LM модели.....		72
11-Мавзу: Иктисодий усиш.....		80
12-Мавзу: Халкаро		савдо
назаяси.....		87
13-Мавзу: Савдо сиёсати.....		90
14-Мавзу: Валюта курси.....		98
Адабиётлар руйхати.....		106